

793

БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

II

300877

94

0/1/2/3/4/5/6/7/8/9/10/11/12/13/14/15/16/17/18/19/20/21/22/23/24/25/26/27/28/29/30/31/32/33/34/35/36/37/38/39/40/41/42/43/44/45/46/47/48/49/50/51/52/53/54/55/56/57/58/59/60/61/62/63/64/65/66/67/68/69/70/71/72/73/74/75/76/77/78/79/80/81/82/83/84/85/86/87/88/89/90/91/92/93/94/95/96/97/98/99/100/101/102/103/104/105/106/107/108/109/110/111/112/113/114/115/116/117/118/119/120/121/122/123/124/125/126/127/128/129/130/131/132/133/134/135/136/137/138/139/140/141/142/143/144/145/146/147/148/149/150/151/152/153/154/155/156/157/158/159/160/161/162/163/164/165/166/167/168/169/170/171/172/173/174/175/176/177/178/179/180/181/182/183/184/185/186/187/188/189/190/191/192/193/194/195/196/197/198/199/200/201/202/203/204/205/206/207/208/209/210/211/212/213/214/215/216/217/218/219/220/221/222/223/224/225/226/227/228/229/230/231/232/233/234/235/236/237/238/239/240/241/242/243/244/245/246/247/248/249/250/251/252/253/254/255/256/257/258/259/260/261/262/263/264/265/266/267/268/269/270/271/272/273/274/275/276/277/278/279/280/281/282/283/284/285/286/287/288/289/290/291/292/293/294/295/296/297/298/299/300/301/302/303/304/305/306/307/308/309/310/311/312/313/314/315/316/317/318/319/320/321/322/323/324/325/326/327/328/329/330/331/332/333/334/335/336/337/338/339/340/341/342/343/344/345/346/347/348/349/350/351/352/353/354/355/356/357/358/359/360/361/362/363/364/365/366/367/368/369/370/371/372/373/374/375/376/377/378/379/380/381/382/383/384/385/386/387/388/389/390/391/392/393/394/395/396/397/398/399/400/401/402/403/404/405/406/407/408/409/410/411/412/413/414/415/416/417/418/419/420/421/422/423/424/425/426/427/428/429/430/431/432/433/434/435/436/437/438/439/440/441/442/443/444/445/446/447/448/449/450/451/452/453/454/455/456/457/458/459/460/461/462/463/464/465/466/467/468/469/470/471/472/473/474/475/476/477/478/479/480/481/482/483/484/485/486/487/488/489/490/491/492/493/494/495/496/497/498/499/500/501/502/503/504/505/506/507/508/509/510/511/512/513/514/515/516/517/518/519/520/521/522/523/524/525/526/527/528/529/530/531/532/533/534/535/536/537/538/539/540/541/542/543/544/545/546/547/548/549/550/551/552/553/554/555/556/557/558/559/560/561/562/563/564/565/566/567/568/569/570/571/572/573/574/575/576/577/578/579/580/581/582/583/584/585/586/587/588/589/590/591/592/593/594/595/596/597/598/599/600/601/602/603/604/605/606/607/608/609/610/611/612/613/614/615/616/617/618/619/620/621/622/623/624/625/626/627/628/629/630/631/632/633/634/635/636/637/638/639/640/641/642/643/644/645/646/647/648/649/650/651/652/653/654/655/656/657/658/659/660/661/662/663/664/665/666/667/668/669/670/671/672/673/674/675/676/677/678/679/680/681/682/683/684/685/686/687/688/689/690/691/692/693/694/695/696/697/698/699/700/701/702/703/704/705/706/707/708/709/710/711/712/713/714/715/716/717/718/719/720/721/722/723/724/725/726/727/728/729/730/731/732/733/734/735/736/737/738/739/740/741/742/743/744/745/746/747/748/749/750/751/752/753/754/755/756/757/758/759/760/761/762/763/764/765/766/767/768/769/770/771/772/773/774/775/776/777/778/779/780/781/782/783/784/785/786/787/788/789/790/791/792/793/794/795/796/797/798/799/800/801/802/803/804/805/806/807/808/809/810/811/812/813/814/815/816/817/818/819/820/821/822/823/824/825/826/827/828/829/830/831/832/833/834/835/836/837/838/839/840/841/842/843/844/845/846/847/848/849/850/851/852/853/854/855/856/857/858/859/860/861/862/863/864/865/866/867/868/869/870/871/872/873/874/875/876/877/878/879/880/881/882/883/884/885/886/887/888/889/890/891/892/893/894/895/896/897/898/899/900/901/902/903/904/905/906/907/908/909/910/911/912/913/914/915/916/917/918/919/920/921/922/923/924/925/926/927/928/929/930/931/932/933/934/935/936/937/938/939/940/941/942/943/944/945/946/947/948/949/950/951/952/953/954/955/956/957/958/959/960/961/962/963/964/965/966/967/968/969/970/971/972/973/974/975/976/977/978/979/980/981/982/983/984/985/986/987/988/989/990/991/992/993/994/995/996/997/998/999/1000/1001/1002/1003/1004/1005/1006/1007/1008/1009/1010/1011/1012/1013/1014/1015/1016/1017/1018/1019/1020/1021/1022/1023/1024/1025/1026/1027/1028/1029/1030/1031/1032/1033/1034/1035/1036/1037/1038/1039/1040

20877

INSTITUT SOCIOLOGIQUE UKRAINIEN

L' Etat et la Société Socialiste, par N. Chrag.

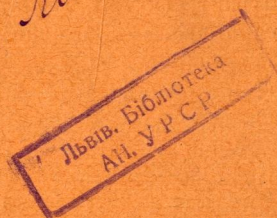
Sommaire voir p. 224.

МИКОЛА ШРАГ.

ДЕРЖАВА І СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

(НАРИС ДЕРЖАВИ І ПРАВА В МИНУЛОМУ ТА ЇХ
ПЕРСПЕКТИВ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ БУДУЧИНІ).

пр. Льв. обл. 46/9 - чор

КИЇВ—ЛЬВІВ, 1923.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Український Соціологічний Інститут організує ся від осени 1919 р., з такими завданнями:

Слідити за світовим соціальним рухом і соціологічними дослід-
дами і популяризувати їх результати для українського громадянства.

Організувати звязки з аналогічними інститутами й організаціями
в інших краях.

Спеціальними виданнями і комунікатами інформувати культурний
світ про українське жите і поступи науки на Україні.

Одним з засобів для осягнення сих завдань являються видання
Укр. Соц. Інституту, розпочаті р. 1920 під загальною редакцією ор-
ганізатора Інституту проф. М. Грушевського. Досі вийшли такі книги:

В серії інтернаціональній, на французькій мові:

Антологія української літератури до пол. XIX в., з передмовою
проф. А. Мейє.

Коротка історія України, М. Грушевського.

В серії загальній:

Початки громадянства (Генетична Соціологія), М. Грушевського.

Теорія нації, проф. В. Старосольського.

Держава і соціалістичне суспільство, М. Шрага.

Соціальні основи розвою мистецтва, проф. В. Антоновича — в друку.

В серії розвідок і матеріалів до історії соціального руху на Україні:

З починів укр. соціалістичного руху, М. Драгоманов і женевський
соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський.

П. Христюк: Замітки і матеріали до історії української революції
1917—1920 рр., т. I, II, III і IV.

М. Лозинський: Галичина в 1918—20 рр.

Бібліографія укр. наукової літератури: Соціологічна і соціалістична
українська література з рр. 1891—92, зладив І. Калинович — в друку.

Закордонна адреса Укр. Соц. Інституту: Wien VII Kirchengasse
41/26, Castaldo. Закордонний склад видань: Львів, Ринок 10, книгарня
Укр. Наук. Тов. ім. Шевченка.

На покритє коштів видання сеї книги »Держава і соціалістичне
суспільство« вжито між иньшим складку, зроблену для Українського
Соціологічного Інституту товариством »Відродження« на робітничім вічу
в Дітройт (Detroit, Mich., U. S. A.) 12 березня 1922 р., на руки тов.
І. Фариняка. — Зложили, в долярах:

М. Федорошин	2.—	І. Війтович	1.—	Возняковський	2.—
В. Цимбалістий	1.—	П. Тилючко	1.—	П. Свистун	0.50
А. Голяд	1.50	Я. Тилючко	2.—	С. Поторока	2.—
І. Фариняк	2.—	В. Боровський	1.—	А. Котович	2.—
Т. Починок	1.—	О. Кочкодан	1.—	В. Кушнір	2.—
А. Микитюк	1.—	А. Баворовський	2.—	Ю. Цибринський	2.—
О. Микитюк	1.—	Т. Королишин	1.—	Дрібні датки	2.—
В. Сербай	2.—	А. Блащук	1.—	Разом	35.—

Всім жертводавцям Український Соціологічний Інститут складає
щирю подяку. У. С. І.

CE 10
INSTITUT SOCIOLOGIQUE UKRAINIEN

L' État et la Société Socialiste, par N. Chrag.

МИКОЛА ШРАГ.

ДЕРЖАВА І СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

(НАРИС ДЕРЖАВИ І ПРАВА В МИНУЛОМУ ТА ЇХ
ПЕРСПЕКТИВ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ БУДУЧИНІ).

50877

Зр. дбб. ОДЛ. н 46(9) - 1940

КИЇВ—ЛЬВІВ, 1923.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

X08

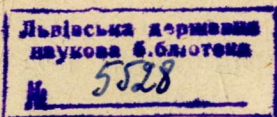
„Le moment est venu de tenter la construction juridique de l'Etat, en utilisant uniquement les matériaux fournis par la réalité sociale et en écartant tous les concepts d'ordre métaphysique“.

Duguit.

„La dernière forme sociale doit présenter le maximum de divergence quantitative et d'analogie qualitative avec la forme sociale de l'humanité primitive et le terme du chemin historique doit en reproduire le commencement“.

Ach. Loria.

941

Переднє Слово.

В нашій праці ми хотіли, головню, виявити, що держава — це вічна соціяльна установа, яка лишалась, линається і лишиться при всіх змінах і пертурбаціях в суспільстві, міняючись, звичайно, в змісті і формах, в залежності від змісту і форм влади: що соціялістична організація майбутнього буде державою, але безкласовою, в котрій панованне зіллється з волею усіх, себ-то втратить сучасний характер пановання одних над другими для визиску.

Але для того, щоб мати можливість вияснити ці питання, необхідно, в першу чергу, пізнати, уяснити та представити інститут держави, а це, знов, викликає необхідність спинитись на важливіших питаннях теорії про неї та історії її розвитку. Тим більше, що українська література в цій галузі ще дуже бідна. Не маємо бо ані підручників права взагалі і з окрема державного, ані визначної літератури про державу.

Праця була закінчена з кінцем 1921 р., до того часу використаний і матеріал. На жаль, тяжкі еміграційні умови не дали нам змоги в бажаній повноті використати літературні скарби юридичної та соціологічної думки. Звідсіля всі прогалини і слабії сторони, яких свідомий і автор, але яких не можна було при згаданих умовах обминути.

Книга була задумана, а почасти й написана, ширше. Але з огляду на ті ж таки вказані вище умови, на окремих питаннях (як ось: про право взагалі, природу і взаємовідношення публичного й приватного права, про значіння моралі, звичаїв, про докладний історичний розвій видатніших, для того чи иншого типу, держав, про суверенітет, про федерацію і т. д.) спиняємось зовсім коротко, в надії, що зможемо все це поповнити пізнійше.

Відень 1. V. 1922 р.

Микола Шраг.

Від Видавництва.

Книга ся, як і попередю випущені праці М. Грушевського і В. Старосольського, подає, в розширеній і переробленій формі, виклади автора, читані на курсах уряджених Українським Соціологічним Інститутом у Відні в лютім—березні 1921 р. Автор ставить питання, котре хвилює тепер усіх, хто здає собі справу з глибоких змін, які переходить суспільність. Український Соціологічний Інститут уважав своїм обовязком приложити всі старання для опубліковання сього курса, який дає нашому громадянству багатий матеріал для вияснення сеї проблеми.

Укр. Соціол. Інст.

ВСТУЛ.

„Питання про суть держави набуває тепер особливого значіння в теоретичнім і політичнім відношенню. Імперіялістична війна надзвичайно прискорила і загострила процес перетворення монополістичного капіталізму в капіталізм державно-монополістичний. Поневоленне працюючих має державою, яка все більше й більше спочується зі всемогутніми спілками капіталістів, стає все страшнішим. Поступові країни — ми говоримо про тил сих країн — перетворюються в арештантські роти для робітників... Міжнародня пролетарська революція очевидно назріває. Питання про її відношення до держави набуває практичного значіння... Боротьба за визволення працюючих має від впливу буржуазії взагалі і імперіялістичної буржуазії зокрема неможлива без побороювання опортуністичних пересудків про „державу“, — так починає свою передмову до „Марксівської науки про державу і завдання пролетаріату та революції“ визначніший проводирь, теоретик і практик російської революції Н. Ленін.¹⁾

Дійсно, тепер більш, ніж коли-будь, стає у весь зріст питання про організаційні форми, суть і цілі цілого суспільства. Два світа, визиск і праця, гніт і воля, кинули один другому рукавичку, розпочали одверту, рішучу, останню боротьбу. Переоцінка старих цінностей, критика того „певного“, що досі існувало, шукання будучого „необхідного“ — набувають тому силу і значіння.

З минувшини, історія людства приносить нам відомости про великі катаклізми в житті суспільства: розбиття родового устрою, народження християнства й перемога його, упадок феодалізму і т. п. Але подібного до сучасного світ ще не переживав. Людство стоїть напередодні свого повного переродження. Завдання науки — дослідити причини і можливі наслідки його.

Маркс і Енгельс дали основи матеріялістичного розуміння розвитку суспільних явищ. І дійсно, переважно розвитком продукційних сил пояснюється та чи инша доба в історії людства. Проте, одначе, не підлягає сумніву, що і другі фактори, фактори не матеріяльного, а культурно-духового порядку грали величезну роль в самому походженню

¹⁾ Н. Ленін. „Держава і революція“. З передмови.

а також і розвою всіх соціальних з'явищ минувшини. Грають вони її й тепер. Кожний суспільний рух родить геніальних людей. Навпаки, часто-густо геніальна людина, викликаючи рух, підготований суспільно-економічними умовами, дає йому надзвичайно багато цінного і проводить ним. Згадаємо хочби Христа, Магомета і Лютера в релігії, Ж. Ж. Руссо і творців природного права — в праві, Ньютона, а тепер Айнштайна — в науці, Маркса і Леніна — в соціалізмі і т. д. Людина, людський розум аналізує, регулює, упорядковує та комбінує з'явища. Вони також творять епохи в тій чи иншій галузі життя та науки. Звичайно, в абсолюті твердження О. Конта, що історія громадянства — це історія людського духу, не вірне. Матеріалістичне розуміння історії, і не так його творці, як адепти, намагається довести якраз протилежне.¹⁾ Ми гадаємо, що правда лежить в комбінації впливів духу й матерії. З відношення „реального“ і „ідеального“, як казав ще Шелінг, виникає вся різноманітність буття.

Нинішня доба характеризується боротьбою праці з капіталом, боротьбою колективізму з егоізмом, стремлінням до знесення бази і капіталу і егоїзму — приватної власності. Власність творить основу сучасного суспільного устрою, а тому і основу буржуазного права та науки права. Чергове завдання людства — заміна її колективним користуванням знаряддями продукції. Побіда праці і колективізму внесе велетенський переворот у всю систему і науку права.

При всіх змінах поглядів правників та суспільства на різні інститути права, при всіх різницях розуміння ними керуючих правом основ, джерел його, походження, ества та цілей держави і т. д., одно лишалось спільним у всіх представників офіційальної науки тисячеліттями: всі вони будували цю науку, узгоджуючи підвалину су-

¹⁾ Діалектичними моментами або факторами історії Маркс вважав боротьбу людства з природою і боротьбу клас серед суспільства. Тепер історія розвивається силою антагонізму клас; але це лише тимчасовий двигун її. Рішальним двигуном цих не льогічних, а матеріальних, як їх не зовсім вдатно наіменував Маркс, процесів, являється перший фактор, який був єдиним в безкласовому родовому суспільстві і буде єдиним в майбутньому безкласовому громадянстві. Але Маркс не „матеріаліст“. У нього людина не виступає, як виключно пасивний твір зовнішньої матерії, а навпаки, в матерії він бачить об'єкт діяльності людини і в своїй історично-соціальній концепції вважає найголовнішим виробництво й працю, себто людську активність. „Марксиста“ пішли по иншій стежці і зайнявшись за Кантом абстрактними питаннями про „річі в собі“, дійшли до признання матерії абсолютном, до „вічних істин“, до матеріалізму XVIII. століття. Духу або людській творчості, протилежно Марксові, вони не лишали ніякого місця у впливі на розвиток людського життя і тим зробили свій матеріалістичний діалектизм авторитарним, нежиттєвим, безкритичним.

спільного життя історичного періоду — приватну власність. Державне право і цивільне, родинне і кримінальне, адміністративне і міжнародне — всі вони були пересякнуті єдиною метою: найкраще забезпечити правний стан власності та упорядкити визискувачів працюючих.

Неофіційна наука — соціалізм — негує цю основу суспільного устрою. Він ставить нові принципи громадського співжиття. Його ідеал — знищення сучасного ладу, сучасної держави, сучасних норм соціальної організації та перебудова всесвіту на засадах не лише абстрактних, ідеальних постулатів „волі, рівності, братерства“, а на продиктованих економічним розвитком та прогнозом людського поступу основах, з яких перші і головні — знищення приватної власності на засоби продукції та організації її на колективних підставах, знищення всіх форм визиску людини та встановлення передумов для її свободи економічної, політичної, національної і духової.

Вже півстоліття тому видатні представники соціалізму ясно і недвозначно це сформулювали і виклали свій погляд на головний організаційний феномен буржуазного суспільства — його державу. „Суспільність, котра зорганізує наново продукцію на підставі вільної і рівної асоціації продуцентів, перенесе цілу державну машинерію туди, де їй тоді й слід бути: до музею старовинностей, побіч веретена і бронзової сокири*, — писав Фр. Енгельс.¹⁾

Однак, п'ятьдесят років тому вияснення майбутніх форм держави і змісту нового права стояло в обсягу лише теоретичних дослідів. Нині настав мент, коли з площини теорії будовання нової організації суспільного устрою та його уґрунтування вимагається потребами життя і переходить безпосередньо в сферу практичної дії. Революція розгортається, старий лід ломиться і, як весняні паростки на ґрунті земної кулі, з'являються нові державні формації, які вже у себе і для себе дійсно зносять до музею старовинностей стару державну машинерію, а з нею і ті наукові теорії, які керувались єдиним мотивом — за всяку ціну умотивувати, забезпечити та зберегти підвалини буржуазної класової держави: пановання і владу класу визискувачів, їх „право“ на ограбовання та поневолення трудящих осіб, клас, народів.

Що саме такий практичний мотив керував апостолами та вчителями старого права, це маємо на увазі довести докладніш далі. Тепер тільки два три приклади цього. Приймаю „правовою істиною“ є „юридичне“ трактування певних людських одиниць, як річ, власності. „Раб не суб'єкт права, а об'єкт і при тому об'єкт приватного права. Він також

¹⁾ Фр. Енгельс: „Початок родини, приватної власності і держави, на підставі дослідів Л. Г. Морґана“. Вид. Укр. Фед. Ам. Соц. Парт. 1919, ст. 186.

масток. Влада над ним є правом власности, а не правом державної спільности. Державне панованне, панованне над вільними людьми“. ¹⁾

По розторощенню феодалізму, коли працюючі верстви перестають бути слухняними вівцями, їх помалу перестали одверто означати як „річ“. „Рабами“, виключно „мастком“ державноправники не вважають тепер навіть кольоніальних невольників. Але, з точки погляду соціаліста, наведена формула фактично і до цього часу може прикладатись до восьмидесяти чи більше відсотків всього населення земної кулі. Безумовно, в міру розвою людства, навіть і при класовому пануванню, становище трудових верств ставало чимраз ліпше. На місце вбивання побідженого зявилося рабство, на місце цього — кріпацтво, далі визиск „вільних“ робітників. Але чим, як не об'єктом прав небагатьох визискувачів, порівнюючи з кольосальною масою працюючих, являються фактично всі невольники капіталу: пролетарі, селяне, трудова інтелігенція?

Проте стара наука права має „обовязок“ цікавитись та займатись не фактичним станом і дійсною економічною структурою суспільства, а мертвими нормами, законами, що регулюють їх. Тому, говорячи про рабів, вона під ними не розуміє сучасних рабів, кріпаків капіталу. Юридичний метод обов'язує зачисляти їх до категорії „вільних людей“.

А що дійсно вільними в буржуазному суспільстві являються лише маючі і їм служить право й держава, це яскраво впливає з висловів і самих поодиноких правовідів. Представник природної школи в праві Блекстон невідемні права людини бачив в „волі, безпеці та власности“. Останнє „право“ і ціль існування буржуазної держави добре виявив прихильник так званого „вчення про обмежені цілі держави Локк, зазначивши, що нею (ціллю), і то єдиною, являється охорона власности, яка несе в собі життя та волю. А в старовину ще Ціцерон, наприклад, бачив мотив до створення держави в охороні приватної власности.

Державне право менше яскраво, ніж цивільне, виявляє свою дійсну істоту: право — це писані закони визиску. Фільозофи права та державноправники, намагаючись майже ідентифікувати власність з волею, разом з тим, поруч з мотивами власницького характеру, які цілком одверто називались пануючими та ідеальними лише представниками патрімоніальних теорій, виставляли для уґрунтування права і держави ідеальні мотиви.

Але перша ліпша збірка законів будь якої держави виявляє справжню, суто матеріальну істоту всього законодавства, базованого на „ідеальних“ постулятах науки права. Основа кожної буржуазної дер-

¹⁾ Коркунов. „Русское государственное право“.

жави, кожного буржуазного права, в тому числі і державного, право і закони все це ніщо інше, як нормативно зафіксована та забезпечена воля пануючих, охорона їх матеріяльних інтересів. „Це відноситься до кожного випадку і тоді, коли волю диктує один (монархія), і тоді, коли її диктують вільні громадяне держави (демократія)“¹⁾

Всі буржуазні революції, навіть велика французька, виставляючи гасло „liberté, égalité, fraternité“, тим не менш завше ретельно охороняли непорушність основи фактично далеко не вільного, не рівного і не на братерстві збудованого буржуазного ладу — приватну власність. Один з найбільш чистосердечних та сміливих ідеологів французької революційної буржуазії, Дюпон де-Немур при обговоренні виборчого цензу в 1789 р. заявив під оплески своїх однодумців: „Хто не має жадної власности, той не член суспільства“. В тім, що право освячувало, а держава обороняла власність і визиск працюючих, — результат власности — немає зрештою нічого дивного. Економічні умови визиску творили й відповідні правові норми та державні гарантії.

Безсумнівність залежности права і держави від економічних про-тивенств чи продукційних відносин знаменито довели представники економічної теорії в державному праві: Енгельс, Гумплович та Лоріа. Обидва останні визнають державу необхідною і вічною інституцією. По Гумпловичу, одначе, не держава — знарядде пановання капіталістичної власности над суспільством, а навпаки: власність — знарядде пановання держави. Лоріа вважає, що держава — це політичний вираз економічного устрою. Законодавство — засіб, за допомогою якого економічний устрій сам себе змінює. Вся політика ніщо інше, як засіб збереження та поширення власности. Енгельс тримається иншої думки про необхідність існування держави, цієї форми людського об'єднання. Він вважає її переходною історичною формою, якої умовою єсть виключно капіталістичний устрій. З ним повстала держава, з ним мується вона і загинути. Його погляд на сучасну державу — організацію оборони маючих, сходиться, одначе, з думками Гумпловича та Лоріа. Заслуга Енгельса в тім, що він, один з перших давши цілком ясне соціалістичне определение і розуміння ества нинішньої держави, розвинув також теорію нової пролетарської державности, диктатури працюючих. На його погляд, процес розвитку в кінцевому результаті приведе до повного вмертя держави.

Погляди цих економістів та юристів на державу, звичайно, не були досі „правними“ чи „пануючими“ в науці права. Більш розумні та ліберальні представники останньої звичайно затушковували дійсну

¹⁾ В. Левинський. „Народність і держава“, стор. 51.

суть держави юридичною фразеологією і представляли її та право не як необхідні для оправдання та підтримки існуючих відносин панування інститути, не як результат економічних передумов, а як вищий закон, природну необхідність, принцип моралі, справедливості, правди і т. п. І тільки поодинокі буржуазні вчені чесно і одверто заявляли, що виключна ціль держави і права — це охорона прав маючих.

Соціалістична наука, розшифрувавши суть буржуазного права, вказавши залежність взагалі всіх зявищ суспільного життя від економічного розвою продукційних сил, перенесла і питання про державу та право з площі юридично-філософського теоретизування в площу вияснення їх фактичної суті. Далі, в інтересах всебічного звільнення всього людства, перевела вона її і в площу доведення необхідності революційної дії: поклікала трудящих до боротьби та повалення всього старого „правного“ ладу, і в першу чергу держави: намітила також основи нового майбутнього устрою.

До останньої війни, після котрої розпочалась російська революція, не було ще всіх необхідних передумов, щоб питання про соціалістичне право і державу викликало ширші та всебічні наукові досліді. Пролетаріат не дозрів тоді ще до нищення старих капіталістичних держав і до будівництва нових соціалістичних; він не був в стані розпочати соціалістичну революцію, бо економічні умови не ставили перед ним цієї безпосередньої вимоги, такого безпосереднього завдання.

Навіть Паризька Комуна, яка дала так багато для дослідів соціалістичних теоретиків в царині державного життя, не дала, однак, досить практичного досвіду для того, щоб перед російською революцією 1917 р. могла вже повестати цілком викристалізована й викінчена теорія нового соціалістичного права, зокрема нового державного права. В 1871 р. французький пролетаріат не знайшов в собі ще сили перебрати будівництво своєї держави виключно на себе. Демократія вважалась священною. Однак Комуна зробила велику вкладку в розумінне процесу переродження державності. Вона „дала доказ, що робітнича класа не може просто перебрати володіння готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей“. ¹⁾

Минуло півстоліття. Капіталізм нечуванним розвитком своїм створив необхідність свого ж повалення. Завершенням його економічного та „правового“ стимулу (побільшення приватного капіталу шляхом грабіжницького стягання надвартості) була міжнародня війна, війна ніби народів, в дійсності ж капіталів: бойня людей, яка ще й досі не

¹⁾ З передмови до 9. вид. „Комуністичного Маніфесту“.

закінчилась і яка викликала безпосередньо початок нової, одвертої класової війни — праці і капіталу. Обидві війни ще в повному ході. Вони закінчатимуться лише тоді, коли з другої побідником вийде міжнародній пролетаріат.

Соціалістична теорія вперше виявила справжню суть буржуазного устрою та права: світова війна завершила цю працю. Мільонам працюючих вона відкрила очі на дійсний зміст суспільних з'явищ. Тепер вже офіційна наука не в стані буде більше спирати своє уґрунтування „правного“ насильства на ідеальних чи вищих началах. Тепер вже народні маси, хоч які темні вони були до війни, розуміють дійсну ціну буржуазного права. Ним надалі не зможуть освячуватись експропріація праці та насильства, грабіжництво та поневолення.

Старі держави хитаються. Вже рушаються всі ті основи, що їх підтримували. Учені, що їх боронять, шукають порятунку. Подібно до того, як з християнства, великої науки про визволення людини, пануючі верстви зробили засіб експлоатації та поневолення її, вони не від того, щоб асімілювати буржуазним поглядам ті нові ідеї, ті нові форми державного устрою, які утворюються в вирі соціалістичної революції. Деякі не соціалістичні вчені, наприклад, констатуючи кризу парламентаризму, хочуть прищепити систему рад державі буржуазній...¹⁾ Авторитет старого права підірваний в самих буржуазних колах. Міжнародне право, яке вже і раніш, по виразу проф. Єллінека, було власне „правом анархичним“, тепер *de facto* і цілковито перестало існувати, як право, навіть в старому своєму змислі. Його місце зайняло безсоромне, одверте та цинічне, в своїй неприкритості старим правовим лахміттям, міжнародне спекулятивне грабіжництво під проводом найсильніших капіталістичних трестів і картелів та фінансових компаній Антанти, в котрому все виразніш вирисовується нова „боротьба за право“ монополізації всесвітньої торгівлі і сирівців конкуруючими владиками світу і капіталу в лоні самої Антанти. Протириччя Америки й Англії загрожують людству новою „війною народів“. А, в зв'язку з цим, ніколи ще так, як тепер, в свідомості широких мас та всіх шарів інтелігенції не відбивалось розуміння права, як виключного витвору сили.

Друга війна — клас, яка з такою тяж печуваною силою тепер розвинулась, остаточно добе старі одживні юридичні конструкції й замінить їх новими. Вже тепер вона дала в цьому напрямі багато. На практиці дано початок реалізації юридичних (по старій термінології) концепцій наукового соціалізму; збирається досвід, якого так бракувало для в'ясування природи майбутньої держави та майбутнього права.

¹⁾ Навіть українські теоретики монархизму пишуть про побудованні на радах гетьманат!

Житте ставить вимоги теоретичного висвітлення кожної, навіть дрібної інституції, яку несе з собою нова організація та нові правові установи.

Соціалістичний дослід та наука не встигають задовольняти вимог, що повстають перед суспільством. І спеціально в обсягу соціалістичного державного права ми маємо ще дуже бідну літературу. Коли не брати старших творів Енгельса, Лорія та Менгера, найцікавішою працею в цій сфері треба визнати „Державу і революцію“ Н. Леніна. Але й він виступає більше, так би мовити, „госатором“ Маркса й Енгельса та, виявляючи ество сучасної буржуазної держави, держави переходового часу — пролетарсько-класової, і фази замирання держави, не дає, однак, вичерпуючої відповіді на те, чим же власне, як не державою в новому змісті, буде та стадія суспільного життя — соціалістична демократія, — коли „державна“ відміратиме; на чому базуватимуться, якими мають бути юридичні норми і право в періоді ним визнаної державности переходового часу і т. д.

Для того, щоб уявити все це і самим спробувати відповісти на ці питання, ми мусимо пізнати науку права взагалі і науку про державу зокрема. Коли дійсно політично вірне твердження Леніна, що пролетарська держава мусить знищити весь апарат та всю організацію буржуазної державности і лише при цій обов'язковій умові зможе вона себе задержати, то цілковито не має рації переносити цей метод негатиї і до теоретичних спроб накреслення будучої правової організації суспільства. Цілком непотрібно і помилково при науковому досліді заперечувати, як це роблять деякі соціалістичні літерати, всяке позитивне значіння всіх попередніх, хоч би і заснованих на глибоко несправедливих та хибних принципах фактичної аналогії і охорони насильства, наукових здобутків в цій галузі людської розумової творчости. Стара юридична наука при критичнім до неї відношенню може дати і справді дає ще силу цінного, як для пізнання природи всього права та держави в минулому, так і для вірного їх зрозуміння і уявлення в майбутнім.

Раніш ніж перейти після цих коротких вступних уваг безпосередньо до мети нашої праці, ми подамо ще тут загальний її план.

Для більш ясного уявлення старих вчень про державу і порівняння їх з соціалістичним (комуністичним) розумінням буржуазної та будучої соціалістичної держави, ми мусимо спочатку вияснити, як до останніх часів розумілось взагалі право, на котрому базується всяка державна організація. Питання про державу, її ролю в комплексі суспільних з'явищ, її походження і розвиток, її складові чинники та інститути і т. п. трактують зовсім не виключно державноправники. На них, в значній мірі, спиняється і соціологи, і політико-економи, і філософи, й історики

культури, — словом, всі ті, кому доводиться науково оперувати в сфері з'явищ, що відбуваються не в самій природі, а в обсягу суспільного життя. Проте нашим завданням являється не в'ясування минулої та будучої організації й ества суспільства в усіх проявах, а, головню, державного життя в тих його галузях, які роблять предмет загального вчення про державу, а з другого боку, які головню фіксуються в праві — нормах публичного співжиття громадян.

В'яснивши, чим є взагалі право і яка роль в науці права належала спеціально праву державному, спинившись далі на змісті й історії цієї науки та на тому значінню, яке вона має в цілому комплексі соціальних наук, ми перейдемо до викладу та аналізу теорій про походження самої держави і представлення розвою її. Одночасно ми спробуємо також виявити ті основні чинники, які в історичному процесі робили на цей розвій той чи инший вплив. Лише по цих передніх в'ясненнях ми матимемо змогу перейти вже до ознайомлення з сучасною, як буржуазною, так і соціалістичною державою та державністю та з зв'язаними з цим проблемами. Простеживши та заналізувавши зміст, роль і розуміння держави, ознайомившись також з головнішими теоріями обосновання та негачії її, ми спробуємо дати відповідь на питання: які зміни наступлять в розвитку держави в майбутньому. Чи дійсно вона вічно істнуватиме (а коли так, то в якому саме зміслі), як то вважають буржуазні державовіди і, хоч і в цілком иншому зміслі, ніж ці, багато соціалістичних. Чи навпаки, як то зазначили в свій час ще Енгельс (цілком категорично) і Маркс (дуже неясно) та анархисти, а тепер розгортають це в своїх творах теоретики модерного комунізму (Ленін, Бухарін і инші), держава відмиратиме і відіме, себто в остаточному запаує анархія, бездержаве, а, значить, і безправе (звичайно не в вульгарному значінню).

Одним з головних завдань нашої розвідки й являється — внести ясність в останнє питання. Ми маємо на увазі не лише викласти об'єктивно ріжні погляди в цій сфері, але і скритикувати їх та прислужитись до усталення більш вірного розуміння будучого безкласового соціалістичного суспільства, яке, знищивши «державу» — насильство, натомість поставить, на наш погляд, державу — організуючу силу, державу забезпечення справжньої волі і можности всіх здійснити своє право на щастя.¹⁾

¹⁾ Ми не будемо спинятись окремо на взаємовпливах та взаємовідношенню нації і держави. До певної міри відповідь на це питання дають праці К. Реннера, розвідка Іп. Бочковського „Національна справа“ та праця В. Старосольського „Теорія нації“.

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ.

Зміст і історія наук про право і державу.

Всі ті науки, які ставлять своїм завданням дослідження життя людини в суспільстві, людські відносини та їх зовнішні наслідки, словом — соціальне життя, відносяться до наук суспільних, або соціальних. Вони тісно звязані поміж собою, бо і всяке з'явище в життю суспільства залежить від тисячи других з'явищ. Культурний стан того чи иншого народу має безпосередній звязок з його економічним розвитком: цей останній робить вплив на відношення сил окремих класів в державі, себ-то і на саму конструкцію її; знов же організація хочби влади в державі в значній мірі впливає на культурний та економічний стан її населення. Соціальне життя побудоване на взаємовпливах.

Соціальне, або громадське життя людства та його розвій досліджує соціологія. Вона зародилась почасти ще в часах старо-римської держави, але, як окрема, точно означена дисципліна, розвинулась та сконкретизувалась тільки в 18. та 19. століттях.¹⁾

Соціологія — це, по словах Лорія, наука, яка має на меті дослідити єдине походження різних соціальних з'явищ, їх взаємний звязок, їх будівлю та повний розвій, дослідити статику та динаміку суспільства, умови його життя, фази, через які воно перейшло, їх відмінні ознаки, закон їх послідовности та будучу можливу для них еволюцію.

Людина, живучи в суспільстві собі подібних, живучи соціально, одночасно живе державно, себ-то уявляє з себе члена одного з видів суспільної організації і то головної та необхідної. Бездержавного життя людство тепер не знає. Тому і держава складає предмет науки соціології, яка, спеціально в цьому частковому своєму напрямі, часто носить назву політичної соціології. Більшість соціологів, трактуючи взагалі суспільство і не відділяючи держави, гадають, що загальні соціо-

¹⁾ Створили, так би мовити, цю науку Сен-Сімон (1760—1825), Огюст Конт (1798—1857) і, особливо, Герберт Спенсер (1820—1903). Див. про це докладніш працю проф. М. С. Грушевського: „Початки громадянства“ (генетична соціологія), стор. 9 і далі.

логічні принципи однаково можуть надаватись до кожного суспільства, себ-то і до держави. Ледве чи це справедливо.

Суспільство — це спільнота, яка стремить в кооперації організувати життя всіх, це організація життя через других і для других. Тому що кожен завдячує иншим те, чим він є, суспільство є взагалі головною формою людського життя. »Людське та суспільне життя — рівнозначні«, каже Ієрінґ.¹⁾ Це ще визнавали грецькі філософи, які вважали державу (Πολις) (котрої не відрізняли від суспільства), необхідною умовою людського життя і людської культури. Цей самий погляд старого світу перейшов до праць декотрих сучасних соціологів. Але нині він здебільшого вже відкинутий, і різниці між суспільством та державою точно встановлені. Поняття суспільства, на гадку цитованого проф. Ієрінґа, настільки тотожне з поняттям держави, наскільки ціль суспільства потребує для своєї реалізації посередництва зовнішнього примусу. »Цього потребує вона одначе лише в незначній частині. Торгівля та промисел, хліборобство, фабрикація та індустрія, мистецтво та наука, домашні та життєві звичаї організуються в головному самі собою. Держава з своїм правом втручається в це лише поскільки це необхідно, щоб охоронити порядок, який ці цілі самі собі надали, проти порушення«. ²⁾

Різниця між суспільством і державою особливо ясно виявляється при їх географічному порівнянню. Суспільство обіймає цілий світ. Воно не звязане кордонами і межами, якими звязана кожна поодинокі держава. В цьому змислі держава і суспільство зіллються лише тоді, коли досягнеться здійснення мрій соціалізму про знесення всіх штучних меж і кордонів та про утворення єдиної держави Всесвіту.

Годі доказувати, що держава завше була і є наймаркантнішим соціальним з'явищем. Фактично всі инші з'явища відбувались в ній. Тому всі науки, які мають своїм предметом суспільство і положення в ньому людини, вплив суспільства на людину і навпаки, являються одночасно і науками державними. Але спеціально наука про державу — це та, що досліджує не прояви державного життя чи життя в державі, а саму державу — джерело тих проявів, та ті союзи, які до неї як обовязкові, невідрубно складові частині входять.

Проте і в цьому змислі її можна досліджувати ріжно. Вона, наприклад, — джерело всього права, яке в ній існує. Отже, вивчючи державу, муситься ніби досліджувати і все її право. Так і стояла справа в класичну старовину, коли наука про державу не відмежовувала зовсім дисциплін права від дисциплін держави. Нині прийнятий поділ всіх цих

¹⁾ Ihering. „Zweck im Recht“, I. B. стр. 66.

²⁾ Ibid. стр. 68.

наук ділить їх на державні науки в широкому змислі, які обіймають взагалі всі науки про право і державу, та державні науки в тісному змислі, які студіюють лише юридичні властивості та відносини самої держави. До останніх наук (наук публичного права) відносяться міжнародне, адміністративне та державне право. Міжнародне право це — право, що нормує поміждержавне життя; звязуючи держави гарантіями в їх взаємовідносинах, воно протистойть державі в її зовнішніх відносинах, як об'єктивне право, але багатьома юристами його існування ставилось і ставиться під сумнів. Адміністративне право — наука про управління державою, про публичні установи та їх організацію. Державне право¹⁾ має своїм предметом вивчення не з'явищ, а державних норм.²⁾

Наука про державу і наука державного права отже не тотожні. Перша значно ширша і пізнає державу і як соціальне з'явище, і як правовий інститут. Друга вивчує її виключно в останньому значінню і являється тому строго юридичною наукою. Вона свого роду мистецтво і, як таке, має значні вартості.

Вся наука про державу (політичне право) поділяється на загальну і особливу (спеціальну). Загальне вчення досліджує її, як з'явище в усіх його головніших історичних та соціальних проявах. Особливе (спеціальне) має завданням дослідження окремих установ тої чи иншої держави або груп їх на протязі певного часу; воно порівнює та пояснює їх.

В дальшому викладі нас мало цікавитиме чисто юридична конструкція держави, і ми, головним чином, триматимемось соціального вчення про неї.

Для того, щоб виявити в дальшому, чи може придатись наука про державу і зокрема наука державного права і для соціалістичного майбутнього, ми мусимо запізнати ці науки, їх бази, суть і мету, без огляду на те, що навіть корифеї буржуазної науки про державу визнавали і визнають всю її недосконалість. »Яка незначна кількість достопевних результатів! Майже все спірне: метода, план і ціль досліду, спосіб встановлення і розроблення окремих добутих результатів... Там, де раніш добачали неприступні, як скелі, аксіоми, виявилось бурхливе море сум-

¹⁾ По французькій термінології — конституційне право (*droit constitutionnel*). Треба зазначити, що питання термінології в цій сфері дуже заплутане. Німецькі вчені, напр., означають науку про державу в вузькому змислі політичним правом. Але це вносить нову плутанину, бо політичні права являються лише часткою державного права.

²⁾ Опреділення проф. Івановського („Учебник государственного права“ стор. 14). Проф. Коркунов бачить завдання науки державного права в висяненню юридичних норм, котрі опреділюють устрій держави.

нів», зазначає Єлінек. »І тим не менш, ні оден життєздатний нарід не може ніколи обійтись без тривкого вчення про державу. Наука мусить тому без перестанку дбати про пізнання держави свого часу та для своєї доби«. ¹⁾

Який же розвиток пройшла ця наука? Ми вже зазначали, що вона неподільно звязана з наукою права. Тому для досліду її необхідно перш за все в'яснити, чим взагалі являється право.

Було б зайвим спробувати навести загально прийняте розумінне єства права. Такого, безумовно, немає. Одні виводять його з уявлення істновання якоїсь сили, що знаходиться в зовнішньому об'єктивному світі і діє незалежно від людини та її волі. Другі натомість виводять його з заложених в людській психиці тенденцій та уяв. ²⁾

В дійсности кожна зміна соціальних умов приносила з собою і зміну, як правових норм, так і самого розуміння права. Безумовно, право не є якимсь істнуючим поза людською істотою з'явищем. Людство ніколи не мало однакових норм права, воно в цілому ніколи не визнавало встановлених законів за ідеальні, а завжди і в усі часи різні його верстви, в залежності від уявлення найвигіднішої для себе (для своїх класів) організації суспільства та правних норм, конституюючих його, або захищало діюче право (конституцію), або, навпаки, стреміло його змінити та замінити іншими, »кращими«, »ідеальними«, фактично ж вигіднішими для їх класових інтересів нормами. Як зауважає Ієрінґ: мірило права не є абсолютним (мірилом) правди, а релятивним — цілі. Тому право є і мусить бути безконечно різним«. ³⁾

Головною підвалиною, яку вважалось єдино вірною при определенню єства права і бажаного правного ладу, вже з часів мислителів Греції (Сократ, Арістотель) і Риму (Ціцерон) було „*ius naturae*“ — природне право, котре протиставлялось діючому та вважалось за вище. Доктрина природного права хоче, щоб норма права була однако-

¹⁾ Георг Єлінек: „Общее учение о государствѣ“, 2 изд. СПб. 1908. З передмови до 1. видання.

²⁾ „Право продукт людської еволюції, соціальний феномен, безумовно, иншого порядку, ніж фізичні феномени, але який наближається не більше, ніж ці, до ідеалу, до абсолюту“. „Доктрина, яка логічно доходить до абсолютної математичної рівності людей, тим самим противна реальности і мусить бути відкинута“. Léon Duguit „Traité de droit constitutionnel“. T. I. Paris 1911, ст. 12.

³⁾ Він порівнює право з ліками, які приписує лікар хорому, відповідно до хвороби: „Універсальне право для всіх народів та часів стоїть на однім рівні з універсальним рецептом для всіх хорих: це той вічно шуканий камінь мудрости, який в дійсности не мудрість, а може служити лише до відшукування дурнів“ (згад. твір стр. 342).

вою в усі часи для всіх країн, у всіх народів. Деякі суспільства доходять вже ніби до ідеального абсолютного природного права, другі тільки наближаються до нього. »Всі революції новітніх часів проходили під прапором природного права«. Але і воно по суті «ніщо инше, як сума вимог, котрі ставились зміненям з бігом часу суспільством чи окремими класами до його правотворчих сил» (Єлінек), себ-то і воно ніколи не було єдиним, однаково ніколи не розумілось.

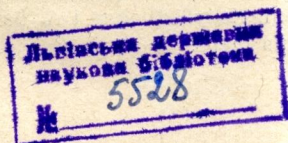
Саме на прикладі ріжниць в поглядах прихильників вічного і єдиного права можна побачити, які надзвичайно великі непримиримі різноголосиці в теоретичнім обґрунтуванні та розумінню права мають вони навіть поміж самих себе.

Після античних часів першим представником доктрини природного права (особливий розвиток котрої припав на 17. і 18. вв.), який позбавив її теологічного характеру і зробив незалежною від церковного обґрунтування, був основоположник новітнього міжнародного права, Голляндець Гуґо Гроцій (1583—1645). Головна риса людей, на думку його, це — стремління їх до мирного співжиття з собі подібними (*appetit* *societatis*). Розумна природа чоловіка та загальна згода виявляють те природне право, яке заложено в людях. Початкову владу в згромадженню чи державі має нарід. І він передає її монархові.

Ще далі в бажанню уґрунтувати природним правом абсолютну монархію пішов другий, так би мовити, природно-правник, Англієць Тома Гоббс (1588—1679). Він неґує існування громадського стремління до суспільного життя у людей і каже, що природа людська — це боязнь людей. Люде стоять один проти другого. Серед них панує „*bellum omnium contra omnes*“ (війна всіх проти всіх).

Всі люде бажають найдовше та щастливійше жити. Всі однаково ненавидять смерть, каже знов третій представник цієї школи Християн Томазіус (1655—1728), а тому »роби собі те, що ти хочеш, щоб другі собі робили. Те, що ти хочеш, щоб другі тобі робили, роби їм самим. Не роби другим того, чого не хочеш, щоб вони тобі робили«. Зрештою, одначе, і Томазіус доходить до висновку про необхідність піклування про горожан, народ. Управляти ним мусить абсолютний монарх. Природне право, таким чином, обґрунтовало правно і абсолютну монархію, і проєвітний абсолютизм, і поліцейську державу...

Заложені природою в людині начала опрєдлєють ніби те право, яке природно мусить існувати та виявлятись навні. А, одначе, самі представники природного права не в стані були дійти до однакових

поглядів на заложені в людині керуючі стимули, висновки ж їх діаметрально розходились.¹⁾

Справді, друга течія того ж природоправного вчення (Пуффендорф, Руссо, Локк, Спіноза, Мільтон, Кант) виводила навпаки повновласть народу та політичну волю. Самуель Пуффендорф (1632—1694) приходив до цих висновків, розуміючи під природним правом потребу допомоги від другого і можливість допомагати другому. Жан-Жак Руссо (1712—1778), думки котрого власне лягли в основу французької революції, навчав, що законом є тільки те, що прийнято по соціальній згоді (*contrat social*) і при загальній волі (*volonté générale*). Бо чоловік народився вільним; нині ж він в кайданах. Це наслідок інституту приватної власності і панування в суспільстві права сильного. Всі люде по природі вільні і повинні бути вільними. Закон — це народня воля.

Така різниця в трактуванні заложеного в людях природного права та в висновках з нього (егоїзм — альтруїзм, поліцейська опіка — воля та рівність, абсолютизм — демократія) вказують яскраво, коли ми звернемо увагу на дати творів різних письменників та на їх національність, оскільки основи права та правового ладу трактувались в залежності від »духу часу«, чи, як це блискуче виявили Марке і Енгельс, від стану розвитку продукційних сил тої країни, в якій той чи инший дослідник права народився і жив, в залежності від впливів історичних обставин.

Природне право виходить, як ми бачили, з залогень ідеалізму та абсолюту. Але розуміти клясову, в тому числі і сучасну державу, як соціальну згоду, є нонсенсом. Вона — продукт боротьби; продукт боротьби й її право. Проте не можна заперечувати того надзвичайного значіння, яке для науки права та для визвольних рухів мала ця теорія. Вона піддавала критиці авторитети і тим внесла в науку оновлення. Зокрема ідеї Руссо про природне право, коли їх розуміти не як пояснення існуючого, а як обосновання необхідности нового будучого, мають в собі надзвичайно багато справедливого. Глибоко вірними були й його думки про народження неволі з інституту приватної власності. Одначе велика французька революція не знесла її. В результаті вона на місце »права сильного« одної кляси поставила »право сильного« другої і не дала ані дійсної волі, ані дійсної рівности.

Значно пізнійше народження школи природного права з'явилась дуже споріднена з нею (яку часто до неї навіть і відносять), школа, котру

¹⁾ Цікаво, що і в ближчі до нас часи єдину природу людини пробували також брати за основу різних соціально-економічних теорій. Результати були ті ж самі: Фурє, наприклад, спирався на ідеальну природу людини для захисту свого утопійного соціалізму. Шефле і А. Вагнер теж спирались на неї з метою поборення поглядів Фурє.

можна назвати правом розуму. Її засади коротко зводяться до того, що право є лише продуктом чи витвором людського розуму, який знаходить і угрунтовує правні закони. »Право — це воля кожного, обмежена волею всіх інших; як людина, кожен член суспільства вільний; як підданий, він користується однаковими правами з усіма іншими; як громадянин, він нарівні з другими користується самостійністю«. Але ці всі основи, каже Кант, випливають не з писаного закону, а з людського розуму. Всі громадяне повинні брати участь в законодавстві.

Як зазначає проф. Івановський, ця теорія вкупі з природно-правними уявленнями Руссо »вичерпала все, що можна було взяти для теоретичного будівництва народовласти з начал чистого розуму«. ¹⁾ »Релігія, природні погляди, суспільність, державний устрій — все те підпадало найбезпощаднішій критиці, все мусіло оправдати своє істновання перед суддею — розумом або зріктись свого істновання«. ²⁾

В 19. віці з'являються нові напрями, зазновані вже не на довільних констукціях розуму, а на реалістичних та позитивних засадах. До них в першу чергу відноситься так званий історично-правовий напрям. На думку видатніших представників його (Савіньї 1799 — 1861, Пухта 1798 — 1846), весь нарід має загальну душу (Seele), і у нього витворюються історично спільні погляди на різні з'явища. В правовому відношенні ці спільні погляди, цей загальнонародний дух творять право. Видавець законів мусить тільки їх формулювати та зредагувати.

Головне значіння цього напрямку полягало в збиранні історичного матеріалу та запереченню можливості будувати право і державу по людському призвіллю. Замість ідеалізму та абстракцій, історична школа намагалась збудувати свої теорії на реалізмі та досвіді.

Майже одночасно з цим напрямом з'явився й інший, який і до цього часу має багато прихильників серед державознавців. Вже Руссо, як ми бачили, казав про пановання права сильного в суспільстві. Саме

¹⁾ Op. cit. стр. 39.

²⁾ Фр. Енгельс: »Розвиток соціалізму від утопії до науки«. Вид. »Робочого народу«. Вінніпег 1917. Стр. 3. Про те, в що перетворилось пановання розуму і природне право, Енгельс каже: »тепер ми знаємо, що те пановання розуму було ні що інше, як ідеалізоване пановання буржуазії, що вічна справедливність здійснилась, як буржуазна юстиція, що рівність проявилася горожанською рівністю перед правом, що одним з найважніших прав чоловіка проголошено горожанську власність, що держава розуму, суспільна умова Руссо вийшла в життя і лиш могла вийти в життя, як буржуазна, демократична республіка. Так само як і їх попередники, не могли великі мислителі 18. століття вийти за границі, зачеркнені їх епохою«.

цю думку і взяла в основу своїх висновків, знаменито розвинувши її та вияснивши єство всього старого права, концепція теорії сили.

Нарід не має від природи здібности правити собою. Право сильних тому єдине джерело влади (Віланд, 1777). Право і держава — не твір людей. Сама природа неоднаковістю їх сил і потреб вироблює поміж ними взаємини. Її закон полягає в тому, що сильний править, слабший залежить і служить. Цей закон виявляється і в неорганічній природі і в царстві звірят. В людині, одначе, заложена справедливість — «не твори зла, роби добре», та любов — «не ображай нікого, роби, де можеш, користе».

Тільки той, хто має незалежність, має право (Л. фон-Галер, 1768—1854).

Ці погляди, в значно, правда, зміненому виді, лягли в основу соціологічного напрямку. Гумплович тої думки, що слабші стани і класи (не окремі люди, а групи людей) приневолюються сильнішими. Право, казав він, — порядок нерівності. Герінг в своїх знаменитих працях «Ціль в праві» і «Боротьба за право» ще більш розвинув цю думку. Він вважав «все право за систему примусу, яку здійснює держава, машинерією примусу, яку організує і держить в своїх руках державна влада» (для зручності викладу ми спинимось докладніш на соціологічних теоріях трохи нижче).

В теорії права поза згаданими напрямками існував і існує ще цілий ряд інших, які виходять з цілком відмінних засад.

Теократичне розумінне права, яке заграло таку видатну роль, особливо в середньовіччю, але яке і тепер у різних «християнських соціалістів», «християнських суспільників» і т. д. в великому фаворі, гадає, що право походить від Бога, що правопорядок земний — відобраз небесного (De Maistre, 1754—1821). Право — це порядок життя народів по вказівках Божого світового порядку. Держава — Божий твір (Fr. I. Stahl, 1802—1862).

Про теорії цієї категорії дуже дотепно висловлюється Дюгі: «Вони, каже він, мають непоправну хибу: вони не наукові, бо припускають інтервенцію надприродних сил».

З діаметрально-протилежних заложень виходять представники анархізму (комуністичного, індивідуального, натуралістичного напрямку і т. д.).¹⁾

Вже і вказаних вище способів трактування права, розуміння його походження та природи досить, щоб бачити, як різно підходили до нього та уявляли собі його правовіди. Для повного уявлення досліджуваних

¹⁾ На ньому ми спинимось докладніше в розділі „Анархизм і держава“.

право теорій ще мусимо докладніш спинитись на двох найбільш сучасних нам: юридичній, що панує в сучасній правовій літературі, та соціологічній; вкінці ми представимо соціалістичне розумінне права.

Для характеристики юридичної теорії¹⁾ ми наведемо погляди одного з видатніших представників її, Георга Єлінека.

Він виводить єство права з уяви, що в людській психиці заложені тенденції та представлення, які творять частину людської свідомости та утворюють на вні норми людського поведення. Ціль права полягає в захисті та охороні людських благ та інтересів. Воно різниться від інших соціальних факторів тим, що дає норми зовнішньої поведінки людей в їх взаємовідносинах; що ці норми виходять від зовнішнього визнаного авторитета і їх обовязковість гарантується знов-таки зовнішніми засобами. Необхідною ознакою всякого права є те, що воно, право діюче, засноване на переконанні в тому, що таким, діючим, воно справді є, і що його приміненне гарантоване зовнішніми засобами. Такі гарантії — це, в першу чергу, держава, і другорядні: загально визнані соціальні звичаї, правила поведення у тих чи інших верств суспільства, преса, література, релігія і т. д. Саме право має свій початок в визнанні правовими істнучих взаємовідносин і відносин в народі. Те, що фактично істнує і повторюється постійно, трактується, як нормативне. „Походження обовязкової сили права цілком аналогічне походженню обовязкової сили церемоніяла чи моди“. В людях ніби заложені психично-етичні здібности, уявлення про якесь об'єктивне природне чи розумне право. Ці уявлення енергійно допомагають легалізації навіть самих глибоких змін в державному та правовому устрою. Лише певність в кращості та розумності нового ладу утворює переконання в його правомірності. Більшість народу може визнати правною і революцію.²⁾ Два психологічних елементи обумовлюють перетворення державного ладу в правовий устрій. Перший — той, що фактично істнує робить нормативним — елемент консервативний; другий, який робить уявлення про право, яке стоїть над позитивним правом — це раціоналістичний, еволюційний елемент, елемент правотворчости, скерований на зміну істнующого ладу, прогресивний.

Конечним джерелом права являється певність в тому, що все те, що заявляє себе правом, є ним дійсно. Революції та порушення констітуції це завжди початкові пункти нових правових витворів. Яскравим прикладом того, що право виникає не тільки правомірним шляхом,

¹⁾ Лябанд, Єлінек, Г. Мейер, Гевель, Шульце і др.

²⁾ Як на приклад, Єлінек вказує на скинення Наполеона III. 4. вересня 1870 р.

можуть бути закони, формально цілком відповідно переведені, але які по змісту протирічають конституції.

Право з'являється лише в людській громаді. А тому що всяке людське суспільство не релігійного характеру, яке не знає над собою вищого союзу, являється, на думку Єлінека, державою, право може родитись лише в державі.

З цих поглядів представника юридичної школи логічно мусимо ми для сучасности вивести те розумінне права, на якому ми вище коротко спинялись, яке, на нашу думку, є єдино для всього минушого правдивим і якого, одначе, не приймають самі представники юридичної течії: право — це сила. Скільки не намагаються Єлінек і другі замаскувати цей дійсний зміст сучасного права, їм це не щастить зробити, і факторами, що творять право, вони зрештою мусять визнати і революцію, і протирічні *de facto* конституції закони, і неправомірний шлях. »Не право«, кажуть вони, »також може родити право«.

Революція це та сила, яка ломить старий устрій, та встановлює новий. Її робить та веретва суспільства, яка в даний момент покликана історичним розвитком грати керуючу ролю в державі і котра має досить сили, щоб перебрати до своїх рук управління нею. Крім революції, себто насильства, фактором вже иншого порядку, якому юридичною школою приписується здібність правотворчости, являється загальне переконання в тому, що право це дійсно право. Для майбутнього соціалістичного суспільства свободи і рівенства це переконання буде дійсно правотворчим фактором. Але ж, безумовно, такого ідеального переконання тепер ні у кого з тих, кого в буржуазній державі визискують і кому в ній приходится на собі чути всі »вигоди« від сучасного права — примусу та охорони існуючого правопорядку — немає. Теорія юридичної школи прекрасно збудована, але не відбиває соціальної реальности. »Певність в дійсности права супроводить і самі незначні законодавні накази, бо існує переконання, що законодавець має владу творити право« — оці слова Єлінека розкривають дійсний зміст того »переконання«, що »право є дійсно право«. Воно забезпечується владою, себто, загалом, силою, а в сучасности — насильством. І для тих, хто кориться праву, воно існує лише тому, що творить право влада, що їй вони мусять підлягати, мусять виконувати зафіксовані її накази — норми, яким вона надає примусовий характер. Яка, що найменше, наївність думати тепер, що індивід-пролетар визнає »право«, яке освячує його визиск, віруючи, що воно дійсно є правом!

Звичайно, походження обов'язкової сили права зовсім не аналогічне »походженню обов'язкової сили церемоніяла чи моди«. Тоді як ці

останні взагалі жадної обов'язкової сили не мають, бо і походять цілком не з джерела примусу до чогось, ціле право з початку до кінця має характер обов'язковості та примусу, які використовуються в своїх інтересах тою частиною суспільства, тими класами його, які в даний момент мають владу та розпоряджають наймогутнішим соціальним фактором, в котрому родиться і котре творить в собі право — державою.¹⁾ І в своє опрeдeлeннe права мусів таки Єлінек ввести характеристичну його ознаку, «ґарантованість зовнішніми засобами», инакше кажучи, силою і примусом.

Так ось, основна і єдина підвалина сучасного права, яка і примушує його визнавати, це те, що воно походить від зовнішнього і ніби визнаного авторитету. В Індії або Ірляндії більшість населення не визнає зовнішнього авторитету накиненої їй влади та її права. Вона лише терпить його і йому підлягає, бо ще не в стані протиставити свій «авторитет». В дійсності «зовнішньо визнаний авторитет» — це звичайно ніщо инше, як замаскована юридичним поняттям зовнішня сила, поєднання соціально-економічної сили з грубою фізичною, прикрита до того ще силою культурного насильства: денационалізуючою школою, асимілюючою працюючих капіталу релігією, прикриваючим грубе насильство правом і т. п.

Для свідка сучасних світових подій, який в стані їх об'єктивно аналізувати, мусить бути ясно, що існуючі правові норми, протилежні переконанням, бажанням та уявленням про право і справедливість більшості населення світу — працюючих мас, і не мають нічого спільного з тими уявами та тенденціями, «які творять частину людської свідомості». Звичайно, не ці уяви приписують норми людського поведіння. Сучасне право має своїм початком визнання «правовими», себ-то обов'язковими, існуючих взаємовідносин народом, виключно завдяки панованню одної класи над другими, виключно з огляду на силу, яка примушує одних підлягати другим і яка творить право, класове право пануючих.

¹⁾ Що всяка норма набуває правового характеру виключно при забезпеченню її виконання примусовими засобами, це знаменито виявив в своїйому „Der Zweck im Recht“ Герінґ в слідуючому уривкові (стр. 262): „Не та обставина, що державна влада висловлює норму, надає їй характер правової норми, а лише виключно та, що вона (влада) обов'язує свої органи до переведення цієї (норми) засобами зовнішнього примусу. Випрацьований державою кодекс моралі, або катехизм: опублікована перевіряючою владою інструкція навчання; оголошена міністерством освіти, не як обов'язкова, ортоґрафія — все це не має значіння правової норми. На це імя має право лише така норма, здійснення якої державна влада доручила своїм органам шляхом примусу“. Чудово також розкриває походження, дійсний зміст і ціль права професор А. Лорія (див. низше).

Затушкованнем цього дійсного характеру права і державної організації буржуазна наука права і, головню, юридична течія її фактично стреміла створити найліпші умови для охорони відносин визиску і допомагала реґулювати ворожі відносини клас. Як література права, так і законодавча та адміністративна діяльність керувались стремлінням прищепити населенню держави думку та переконання, що існуючий лад являється нормальним та не насильницьким.

Наука права, таким чином, майже цілком залежна від політики, хоч як від неї відхрещується. »Після вбивства Генріха IV., пише Дюї, протестанти лишають свої демократичні доктрини, щоб піддержати наслідника трону, який належав до них: і публіцисти ліги робляться запальними апостолами найсильнішої демаґогії«. »Ці доктрини були у ліґерів знаряддями боротьби«. ¹⁾

Це ж саме, як побачимо, можна прикласти до всіх майже існуючих доктрин права. По суті, вони в свій час будувались: консервативні — для оборони та оправдання існуючого старого ладу, демократичні — для повалення невідповідавного вже вимогам ліберальної дрібної буржуазії „ancien régime“ або, в дальшому вже, для захисту нового »демократичного« устрою від нападів з боку пролетаріату.

Пей характер доктрин всього старого права, витвору для охорони або інколи повалення існуючих відносин, але завжди для збереження основи буржуазного ладу — визиску працюючих, і самого права — надбудови на економічних умовах суспільної організації, блискучо виявив на прикладі середньовіччя — доби пановання теологічних теорій права — Фр. Енгельс: ²⁾ »середні віки, пише він, розвинулися цілком із варварства. Вони мусіли зірвати з старою цивілізацією, старою філософією, політикою і правознавством, щоб в кожній області почати наново. Одинок, що вони перейняли з погибшого старого світа, це було християнство та декілька міст, напів зруйнованих і ограблених з їх цілої цивілізації. Наслідком цього було, що, як на всіх первісних ступнях розвитку, так теж і тут, попи дістали монополію на інтелектуальну освіту, а через те сама освіта дістала в суті теолоґічний характер. В попівських руках стала політика і право, як і всі інші науки, тільки галузями теолоґії, до них приноврювано ті самі принципи, що були в теолоґії. Церковні доґми були рівночасно політичними аксіомами, а біблія мала в кожному суді силу закона. Навіть тоді, як витворився окремий стан правників, осталась наука права ще довго під опікою теолоґії. Це панування теолоґії в області цілої інтелектуальної діяльності було конечним наслід-

¹⁾ Стр. 31.

²⁾ „Німецька селянська війна“, стр. 42—43. (Підкресл. наше. М. III.)

ком становища церкви, як найзагальнішого вислову і санкції існуючої феодальної влади».

Наука права, як і всяка переважно офіційльна наука, відбиває в собі ті заложення і політичні тенденції, які мають місце в суспільстві, ті принципи, на яких збудоване клясове суспільство. Пануючі кляси беруть собі науку на послугу. »Правлючі завжди були, єсть і будуть найсильнішими фактично. Вони часто пробували за допомогою вірних собі узаконити цю найбільшу силу; але вони змогли тільки вигадати два однаково штучних пояснення, які нікого не повинні одурити. Часто вони себе видавали за представників надприродної могутності на землі». Коли ж теократичні ідеї показалися вже не вистарчаючими, »було вигадано тоді фікцію соціальної волі«.¹⁾

На зміну теології прийшло отже природне право, переважно виразник демократичних тенденцій. Таким був наслідок суспільного розвитку, який, відкидаючи одживші феодальні форми, але теж все ще на ґрунті старого клясового устрою, прикликав до керуючої в державі ролі нову верству — ліберальний середній стан (*tiers état*). Дальший розвиток суспільства, що йшов під знаком звільнення людської праці від старих кріпацьких та ремісничих форм організації її та зміни її на мануфактурну, а далі, і фабричну продукцію, дав підстави для ще демократичніших доктрин права (Руссо, Кант), які базувались на раціоналізмі, на різних теоріях про свободу людей і підійшли впрост аж до утопічного соціалізму. Але ми вже наводили слова Енгельса про те, як був використаний раціоналізм в інтересах владущих.

Сучасна нам доба знаходила переважно виразників своїх тенденцій: аналізи устарілого та шукання нового в соціологічній школі, оден з основоположників якої Огюст Конт визнавав людський розум головним фактором в опридіненню природи суспільних з'явищ. Соціологія зайнялась вивченням людського громадянства, надаючи велику вагу людським звичкам. Її найліпніші представники вияснили, що громадянство поділено клясовими противенствами. Але і соціологи не в стані були зробити науку і дослід зовсім незалежними від »існуючого ладу«. Клясовість держави і права, дійсну їх суть, остаточно довели лише соціологи-соціалісти.

Ми змушені були трохи відійти від викладу правових теорій. Вертаючи до них ми докладніш спинимось тепер на соціологічному напрямі в теорії права, який, як ми зазначили, дав, так би мовити, ключ для відкриття таємниць життя в суспільстві.

¹⁾ Дюгі, стр. 38.

Ми згадували вже, що деякі державовіди розуміли існуючу соціальну організацію, як боротьбу: одні — рас, другі — груп суспільства, треті — взагалі сильних та слабих. Теорія боротьби чи сили мала свій початок в протиставленню теологічній науці матеріалістичного розуміння. Але корінне її зустрічаємо вже і в старовині. Софісти, наприклад, навчали, що держава — це установа, яка існує виключно для блага сильних; вона — організація соціальної експлуатації. Право — людська установа, яка має на меті обмеження сильного в інтересах слабшого. Але сильний, пізнавши це, розриває протиприродні ланцюги та відбудовує пановання природного закону.

Вище ми навели погляди Гоббса («людина людині вовк»). Спиноза взагалі ототожнює право і силу. Але таке розуміння держави, права і взагалі суспільної організації в старовині і до новітніх часів це лише ластівки сильно уґрунтованої концепції правників-соціологів.

На думку одного з видатніших з них, Гуміловича, держава народжується шляхом підпорядкування слабих владі сильних, а право — ніщо інше, як впорядочення нерівності. Раценгофер гадає, що відносинами між суспільними групами керує закон абсолютної ворожості. Але державна організація, як організація найбільш сильних та привілейованих, стремить до регулювання при допомозі права ворожих відносин. Вона має на меті шляхом законодавчої та адміністративної діяльності прищепити населенню держави думку і переконання, що існуючий лад нормальний та не насильний.

»В усіх соціальних групах, які кваліфікуються, як держави, однаково, примітивних і найпростіших чи найбільш цивілізованих і найскладніших, завжди існує єдиний факт: сильніші, ніж інші, індивіди, які хтять і мають змогу накинати свою волю другим... Ця більша сила виявляла себе різно: інколи була вона силою чисто матеріальною, інколи моральною та релігійною, інколи інтелектуальною, інколи — і то дуже часто — економічною силою. Економічна могутність не була єдиним фактором політичної могутності, як то вчить марксистська школа (теорія історичного матеріалізму); але вона в історії політичних інституцій відігравала, безумовно, першорядну роль» — каже Л. Дюгі.¹⁾

»Боротьбою здобувається право«, вчить Герінг. По його теорії, весь соціальний рух тримається та здійснюється за допомогою чотирьох підойм: платні, примусу, почуття обов'язку та любови. З них перші дві являються виявами людського еґоїзму; дві останні — «вищі» з'явища, які походять з звичаю і мають етичний характер. Підвалиною всього суспільства, яке управляється цими підоймами, Герінг визнає те, що «кожен

¹⁾ Op. cit. стр. 37.

для світу, а світ для кожного». »Соціальною організацією платні являються зносини, примусу — держава і право: лише за допомогою цього перша доходить свого повного докінчення, — платня мусить мати за собою право«. ¹⁾ В другому місці знаходимо слідуючий прекрасний вираз про право: »Право, як політика насилля«. »Хто хоче простежити право якого бугь народу, починаючи від його повстання, той в нечисленній кількості дійде до сили сильніших, котрі встановили право слабшим«. ²⁾ І коли світ пройшов деякі фази культурного розвитку, коли в ньому вже не існують такі інститути, як невідьництво, і наступила доба, яку Ієрінг оприділює, як »мир«, то, одначе, не почутте людяности, не якісь ідеальні побудження сприяли тому, а виключно інтерес, який диктував та вимагав нових форм пановання і нищив старі.

Ієрінг, правда, оцінює право високо. Але все ж »право не є найвище в світі, не самоціль, а тільки засіб для цілі: кінцева ціль його — існування суспільства«. ³⁾ Між насильством і правом родинні відносини. Це »не відносини поміж паном та служкою, а між подружжєм, яке мусить, щоб лагідно жити, обоємліно одне одного поважати«. ⁴⁾ Але таке подружжє може війти в конфлікт з протисилою — частиною суспільства, яка не задовольняється існуючими відносинами та правом і хоче нових. Революція законна і стає правовою, коли побідить. Коли ні — вона лише повстання, інсуреція. Проте Ієрінг рішучо засуджує анархію. Краще деспотія — влада, ніж відсутність всякої влади, примусової організації, ладу, а отже і суспільства. »Анархія — це цілковито антисоціальний стан, це розбиття, знищення суспільства«. ⁵⁾ Остаточно Ієрінг дефінює право, як »шляхом зовнішнього примусу забезпечені державною владою життєві умови суспільства в найдальшому зміслі цього слова«. ⁶⁾

Давши такі блискучі опреділення права та виявлення його сути, Ієрінг одначе не зумів остаточно і логічно довести своєї теорії до кінця і не виявив дійсної істоти сучасного права клясово-капіталістичної держави. На його погляд, нині сила панує над правом лише в міждержавному житті. В внутрішнє державному — право досягло своєї цілі (існування суспільства); в державі воно панує над насильством. Таке твердження, — коли прийняти на увагу клясові противенства і боротьбу, що завжди ставить під загрозу це »існування суспільства«, фактичне пановання купки капіталістів з їх слухняним апаратом: попівством, бюрократією, поліцією, військом і т. д. над масою немаючих, завдяки виключно фізичному насильству (поліція, військо) та духово-психичному (релігія, інкола), — звичайно цілком не відповідає фактичному станові річей. Ієрінг, в своїх передумовах не далекий від тих поглядів

¹⁾ Ієрінг „Zweck im Recht“ стр. 69. ²⁾ Ibid. стр. 190.

³⁾ Ibid. стр. 194. ⁴⁾ Ibid. стр. 496. ⁵⁾ Ibid. стр. 243. ⁶⁾ Ibid. стр. 399.

на інститути буржуазного права і держави, які мають соціалісти, не зумів стати остаточно вище старих пересудів і не дійшов ще до логічного кінця, не виявив дійсної суті сучасної державної організації та її права так, як того з ходу його думок можна було б сподіватись. Проте висновок його знаменитої «Боротьби за право» (*Der Kampf ums Recht*) — «боротьбою здобувається право» — стало бойовим гаслом партії революційного соціалізму, повело на барикади, на боротьбу за нове, справжнє, соціалістичне право сотки тисяч тих, над ким тисячеліттями панувала «державна», використовуючи свою монополію на «право»: примус, насильство, організацію та охорону визиску.

В поглядах прихильників соціологічного напрямку теорії права є багато вірного. Проте більшість, виявляючи єство суспільних з'явищ і правових інститутів сучасності, не роблять, здавалось би, природних висновків, що їх, як ненормальні і аморальні, треба знищити і натомість збудувати нові, засновані на дійсній волі і рівності всіх відносини. Навпаки. Вони цілком піддержують існуючий правовий лад, почасти вважаючи його природно-необхідним, почасти сподіючись, що та ж буржуазна держава й її закони — право зведуть до minimum'a відносини насильства.

* * *

Сучасність ставить нові завдання перед людством. Вона почала перетворювати в дійсність знищення класового устрою та пановання. Вона має ціллю завести соціалістичну організацію продукції. Цим самим вдарила вона вже і по всім зв'язаним з буржуазно-класовим устроєм і обороною його вченням. В обсягу права переустрій громадянства вимагає не часткового перегляду чи змін окремих частин теорій права, а збиває саму основу основ сучасного права, ту, на якій держава і право були тільки «надбудовами» — приватну власність і витворену нею класовість.

Тільки соціалістична наука, науково дослідивши взаємозалежність соціальних з'явищ, показавши ті шляхи, по яким в ближчому майбутньому має піти суспільний розвиток, вповні вияснила також дійсний зміст та єство держави і права (Маркс, Енгельс, Лоріа, Менгер, Лясаць і др.).

Правда, ми не знаходимо в соціалістичній літературі багато творів, які б спеціально та докладно трактували про право буржуазної держави, а ще менше будучої соціалістичної. Але вся наука соціалізму, особливо в частині її про державу, дає нам цілком ясну відповідь на те, чим було і є право.

Цікаві погляди на це творця економічного матеріалізму Карла Маркса.

В обсягу суспільної продукції люде вступають в певні, необхідні та від їх волі незалежні продукційні відносини, котрі відповідають даному ступеневі розвитку їх матеріальних продукційних сил. Сума цих продукційних відносин творить економічну структуру суспільства, реальну базу, на котрій будуються юридичні та політичні надбудови і котрій відповідають певні форми громадської свідомости. Остання залежить від буття. »Бутте оприділює думанне«. »Політичне, так само як і цивільне право, тільки проклямують і протоколюють волю економічних відносин«.

Суспільство знаходиться в постійній боротьбі клас. Пануюча класа володіє державою і при допомозі її інститутів: родини, власности, церкви, школи і т. д. намагається зберегти ті зовнішні умови продукції, які являються підставами пановання тої класи над масами. Для цих мас, длягнобленої пролетарської класи, для працюючого, котрий, противно, зацікавлений, в розбитті головної підвалини всієї сучасної суспільної організації, сучасні »право, моральність, релігія — се все для нього лишень буржуазні пересуди, за якими криються буржуазні інтереси«. »Пролетарі не мають нічого власного для безпеки, вони повинні знести всі дотеперішні впевнення приватної власности і всякі приватні обезпеки«. ¹⁾

»Навіть вані ідеї, звертаються в свойому Маніфесті Маркс і Енгельс до буржуазного суспільства, єсть плоди буржуазних відносин продукції і власности, а ваше право — то воля вашої класи, що стала законом, воля, котрої основну суть подають матеріальні життєві умови вашої класи«. ²⁾

І, коли »історії цілої дотеперішньої суспільности розвивалися в границях класових антагонізмів, що в різних добах різно укладалися«, коли, в якій будь формі ці антагонізми не проявлялись, однаково — »визискування одної часті суспільности другою є фактом, спільним для всіх минулих століть« — то, в будучому, Всесвіт, його соціальна організація і право мусять будуватись на цілком нових, негуючих класовий устрій, засадах.

Наведене резумінне ества сучасного права, безумовно, справедливе. Ми не можемо лише погодитись з тою думкою, що сучасне право являється безпосереднім і виключним витвором матеріальних життєвих умов пануючої класи і що тільки бутте оприділює думанне. В появі тих чи інших інститутів права, безперечно, не малу ролю грають не тільки економічні фактори, але й такі — назовемо їх психичними і природними — як мораль і звичаї, ступінь розвитку культури народу, національні прикмети і особистости його,

¹⁾ „Комуністичний Маніфест“.

²⁾ Підкресл. наше. М. III.

розвиток політичного життя і навіть ті географічні умови, в яких йому доводиться жити. Тому власне ми, наприклад, ніколи не можемо спостерігти у народів, які перебувають на однаковій ступні економічного розвитку, цілком аналогічних і подібних інститутів права. Капіталізм і імперіялізм однаково добре процвітали в кайзерській Німеччині, конституційній Англії, демократичній Франції і федеративній Америці. Свідомість робітничих мас часто більша в країнах капіталістично менш розвинених. Соціалістична революція розпочалась в аграрній Росії, а не в індустріальних Англії чи Німеччині. З другого боку, соціалісти-марксісти майже не звертали уваги на те, що право було не лише витвором пануваних класів, але і пануваних націй.

Звичайно, ці заміти ми не ставимо проти основи всього розуміння права марксівською школою соціалізму. В цілому, для характеристики всього права аж до цього часу, воно вірне. Бо посередньо і ступінь розвитку культури народу і розвиток його політичного життя залежать самі від умов продукції і, впливаючи на право вони через себе переносять ці посередні впливи економічного устрою й на нього. Впливи ж на право психо-фізичних, природних та національних особливостей і умов занадто незначні і не міняють суті права в його загальному, а лише в частинах створюють різниці його від права других народів та держав.

Певно, право, будучи інститутутом насильства, релятивно, переходило від гіршого до кращого. Поволі воно було змушене взяти під свою охорону і деякі права гнوبлених класів (політичні, наприклад). В державнім житті воно для полегшення його, обороту цінностей, захисту особи і т. п., безумовно має й тепер деякі, подекуди значні, плюси. Але це все не міняє основного ества всього права класової організації. Право не перестає від того бути охоронним засобом матеріальних інтересів пануючих, силою владуючих.

Великі розуми минулих століть, будуючи ідеальні уявлення про необхідне, або природне право, були, звичайно, далекі від матеріалізму, на якому збудована наука Маркса. І навпаки: у представників марксизму годі шукати привнесень ідеалізму в право. Ідеальне, ідеалістичне розуміння права, його основ і природи не могло, звичайно, до цього часу, в добу буржуазно-класового устрою, опанувати існуючого позитивного права. Маркс і марксісти не хтять його вносити в свій матеріалістичний світогляд, як ідеальну вимогу, яку людство мусить перед собою ставити і вважати за освітлюючу шлях зорю. Розвиток продукційних відносин і лише він, так чи інак, все одно сам приведе до нових умов суспільного життя, до рівності всіх. А коли це станеться, то прийдуть самі собою й ідеальні відносини рівних, вільних

людей. Те ж саме буде і з національним питанням, яке тепер тільки заважає розвою класової свідомості пролетаріату, яким тому займатись зараз не варт і яке, звичайно, при зміні економічного стану також — невідомо, правда, як — але якось добре полагодиться. Визволення бо від гніту капіталу принесе людині визволення у всьому.¹⁾

Ми вже на очі переконались, що подібні погляди Маркса на «психологічні» та інші надбудови над економічними будівлями, возведені в абсолют, не зовсім виправдані сучасними відносинами, які так яскраво виявились в російській та українській революціях. Занадто великі впливи матеріалізму та трактування за нічого не варті надбудови національного почуття, права, моралі й етики привнесли чимало негативного в ці революції. Нові форми продукції не встигли створити самі, по-за людськими впливами, нових «надбудов»: права, моралі і т. д. І тепер навіть самі рос. комуністи починають розуміти необхідність й деякого «ідеалізму», сотворення нового права самими людьми, а не, якось механічно, самими продукційними відносинами.

Поруч з працею економічних умов необхідна людська творчість. Без неї в суспільстві ніщо не твориться. Отже і людський розум мусить заздалегідь вияснити та намічати ті основи, на яких базуватиметься соціалістичне право, а не тільки чекати, доки їх принесуть в виді готової до будови цегли, продукційні відносини. Для цієї праці і необхідно використати весь той літературний спадок, який лишили нам всі старі теоретики та філософи права, як економісти-матеріалісти, так і моралісти-ідеалісти. Зерна правди, як ми бачили, є і в юридичнім напрямі і у Руссо і у соціологів. Їх треба зібрати докупи, нанизати на одну нитку. Спробу цього ми й робимо.

Поскілки для всієї минувшини, котра у всіх своїх фазах, у всіх своїх місцевих або часових різницях лишалась (крім доби родового комуністичного устрою) класовою організацією, неможливі були до примінення ідеальні структури права, заснованого на ідеях рівності всіх, співділання всіх, суверенності волі всіх, альтруїстичних побудках і т. д.; поскілки для всієї минувшини єдино характеристичним можна визнати тільки той ніби «природний» фактор, який, на думку Гоббса, керував людьми споконвіку: боротьбу всіх проти всіх; поскілки вся минувшина і її право проходять під знаком розвинутого до останніх меж егоїзму окремих осіб та окремих класів; — поскілки новий соціалістичний устрій, збудований на принципах діаметрально протилежних скрайньому егоїстич-

¹⁾ При такому суто-матеріалістичному світогляді навіть великі марксісти дійшли до визнання за «малими», «неісторичними» народами права... на ви-мирання.

ному індивідуалізму — на засадах доброзичливого колективізму; на принципах не боротьби кожного проти кожного та кожного проти всіх, а на засадах рівенства та вільно організованого співділення; на принципах не підлеглості силі, а пошани волі кожного; — постільки, думаємо ми, цей устрій дасть можливість дійсного переведення в життя тих природних ідеальних уяв про право, які ми вище наводили.

Нове право матиме своєю ціллю спинити боротьбу поміж людей. Воно буде засобом до організації соціальної боротьби з природою. Замість права на визиск, на пановання та на загибель, повстане право, як захист волі, праці і продуктів її; як забезпечення, задоволення всіх потреб і потреб всіх в суспільстві.

Вже з тих засад, на яких хоче соціалізм збудувати нове суспільство, можна методом перегляду окремих дисциплін права і негачії закреслити контури права майбутнього суспільства, яке справді здійснить формулу «волі, рівності, братерства».

Можна думати, що сучасне приватне право зникне в соціалізованому громадянстві. Навіть буржуазне суспільство мало вже тенденцію переносити багато норм з приватного до публичного права. Деякі юристи висловлюють думки про суспільний характер самого приватного права. Суспільство поволі перебирає на себе ті цілі і функції, які належали окремій людині. З бігом часу їх перебирає на себе держава. «Чим було спершу навчання?» питає Герінг і відповідає: «приватною справою. Чим потім? Справою громад (союзів). Чим тепер? Державною справою. Чим була спершу опіка над бідними? Приватною справою. Чим далі? Справою громад. Чим тепер? Державною справою... Індівід, громада, держава — це історична скаля суспільної цілі». ¹⁾

В Римській державі і ще більш в державі іудейській, батько мав безмежне приватне право над своїми дітьми і міг їх безкарно вбивати. Навіть ще в часах нової історії приватне право рабовласників над рабами доходило до права їх на життя цих не людей, а річей. Тепер, однак, таким приватним правам дійсно надано суспільного характеру. Обсяг приватного права зменшився на користь поширення обсягу права публичного.

Очевидно цей процес деприватизації приватного права дійде в соціалістичному громадянстві до свого логічного кінця. Знищення приватної власності на засоби продукції та на природні добра зробить зайвим все забезпечуюче «святість» власності цивільне право, більшу частину кримінального, майже ціле сучасне міжнародне право, цілком все торговельне право. Коли визнати вірним розуміння приватного права — зобов'язаннями (Obligation), а публичного — обов'язками (Pflicht), то

¹⁾ Герінг. Op. cit. стр. 238.

можемо сміло сказати, що в соціалістичному громадянстві будуть не лише переважно, але майже виключно другі.

Але одночасно в ньому, безумовно, не буде місця і багатьом інститутам публичного права, мислимим лише в класовому суспільстві. Військова повинність, зв'язані з уруженням, мілітаризмом та необхідністю удержувати кольосальний штаб бюрократії податки — цього, звичайно, не матиме в своїх кодексах соціалістичне право. Цілковито переродиться й адміністративне право. Поліція, яка тепер охороняє та забезпечує правління маючих, але в ідеї мусить забезпечувати громадянству лад, при соціалізмі перейде до рук самого суспільства. Центр ваги та зміст адміністративного права в майбутньому полягатиме головню в установленню норм організації та управління продукцією.

Ми передбачаємо, що ці наші думки викличуть критику декотрих »наипослѣдовнѣйших« марксистів, які, мабуть, будуть зазначати, що взагалі немає чого казати про майбутнє право, бо, як держава, так і право, відімруть в будучині. На вмиранню держави ми спинимось нижче. Що ж до права взагалі (не поодиноких його галузів чи інститутів, і не ества сучасного права-сили), то ми сміємо думати, що воно як інститут, ніколи не відіме. Право — норми суспільного поведіння — залинуться завжди. Згадаємо, яку роль грає воно хоч-би в Російській Радянській Республіці, де, хоч і в надзвичайно неупорядкованому та негарантованому вигляді, лишаются ще й такі галузі права, як карне, родинне, шлюбне і т. п., навіть адміністративне (в старому змислі) та міжнародне. І характеристично, що тепер, після більш як трьох з половиною річного існування класових радянських республік, радянські юристи не тільки не констатують початку відмирання права, а дуже заклопотані створенням соціалістичного та забезпеченням його діяння та додержання.

Звичайно, в будучині, як ми казали, багато сучасних нам не лише окремих норм, але і цілих відділів права перейде і в небутте і в забутте. Але і при остаточній фазі комунізму можна передбачати зафіксованне в нормах взаємовідносин в Інтернаціоналі краєвих, державних, або національних продукуючих комун, себ-то, власне, нове міжнародне право; правила організаційного змісту для цих і інших комун, себ-то адміністративне право; норми, що передбачають захист волі і життя, захист права на продукти кожного громадянина, себ-то державне, карне і знов таки адміністративне право. Деякі соціалістичні публіцисти, як на доказ безправ'я майбутности, покликаються на прообраз її — родовий устрій, в якому ніби не існувало право. Дійсно, комуністично-родовий устрій не знав писаного

права (законів). Він керувався неписаним правом-звичаем.¹⁾ Але мріяти про пановання неписаного права тепер, в добі електричності, радія, аеропланів, залізниць, в добі мільйонів фабрик й заводів, думати, що в цьому змислі розвиток людства дійде до фази свого народження, що найменше абсурдно. Сама організація продукції, ця надзвичайно складна справа, завжди вимагатиме для себе строго фіксованих норм.

Коротко спинимось для вияснення спеціально на майбутньому карного права.

Безумовно доведений факт, що 90 відсотків сучасних злочинів являються витвором і наслідком капіталістичного устрою.²⁾ В добі соціалізму майже цілковито відпадуть такі з'явища, як крадіжка та грабіжництво, проституція та торг рабами й жінками і т. п. Але ж хіба виключно умови економічного характеру утворюють поміжлюдські відносини? Невже ж соціалізм несе повну нівеляцію характерів, рис, настроїв, почувань, невже ж він в стані зрівняти людей в їх психічній організації? Безумовно, ні. Звичайно, стимулів до злих, аморальних вчинків буде незрівняно менше, але цілковито і вони ніколи не зникнуть. Психічна і сексуальна організація людей не може звестись до одного шаблону, який би був якоюсь обовязковою, але безпримусовою моралєю для всіх.

Право, як ми доводили, має своєю передумовою примус, який і ріжнить його від моралі і який нині ідентичний з насильством.

Ми згадували вже про добу родового безкласового суспільства. Коли ми її пізнаємо ближче, то побачимо, що право і тоді існувало в змислі обовязкових та обовязуючих норм поведження. Державне право стояло навіть на високому ступні розвитку. Союз Ірокезів — спілки племен з родовим устроєм — творив формальну конфедерацію «на підставах повної рівності і самостійності у всіх внутрішніх справах кожного племені». Устрій кожного племені, в свою чергу, був строго і формально унормований. Суверенні права мала племенна рада. В обсягу карного права у Ірокезів панував звичай. Вищим судом був загальнонародний суд. «Лише яко крайній, рідко уживаний засіб, грозить кровна пімста».

Родовий устрій, як прообраз будучого соціалістичного ладу, багато в чому відповідає тим ідеалам, які висловлювались найкращими представниками теорій природного права та утопійного соціалізму. Він відповідає і тим ідеалам, які ставлять сучасні соціалісти, особливо народницького напрямку. Ось як натхненно схарактеризував

¹⁾ Про це докл. див. нижче.

²⁾ Найбільш блискучо довів це антрополог Енріко Феррі.

його і матеріяліст Фр. Енгельс: »І при своїй дитинячості і простоті, який же він чудовий, цей родовий устрій! Без війська, жандармів і поліцаїв, без шляхти, королів, намісників, префектів і судів, без в'язниць і без процесів іде в ньому все своїм упорядкованим ходом«.

Треба сподіватись, що і в майбутній, соціалістичній державі не буде ані в'язниць, ані війська — навіть такого, яке все ж таки було у Ірокезів — народного, ані суддів, які б виключно судом займались, і т. д.¹⁾

Але як і при родовому устрою існували інститути права, (правда, на цілком відмінних від сучасних засадах збудовані), так і в майбутньому соціалістичному і остаточній його фазі — комуністичному устрою право взагалі, а карне зокрема, безумовно, існуватиме і ґрунтуватиметься на примусі. Цей примус, одначе, різнитиметься від сучасного (буржуазної держави) примусу-насилства тим, що здійснюватиметься не в інтересах якоїсь однієї класи суспільства, а в інтересах захисту цілого суспільства від антисоціальних елементів, і то на засадах, встановлених також не однією класою, а всім організованим громадянством.

У нас психологічно виробився погляд, що всякий примус є зло. Це — помилка, сугієствонована огідливими формами його в класово-буржуазній державі і впливаюча з ідентифікації примусу з насилством. Досі примус дійсно був ним. Але в будучині він обернеться в добро. Примусове навчання, примусова праця, визначена суспільством та призначена в своїх наслідках для суспільства, для самих працюючих, гуманітарний примус з метою виховання в карному праві — все це не має нічого спільного з насилством. При соціалізмі він буде вищим проявом розкріпощеної правди-істини, творцем правди-справедливості. Гадати, що колись він буде цілковито непотрібний в громадянському житті, це ні на чому не заснована утопія. Так як завжди, лишаться люди короткозорі та далекозорі, так лишатимуться завжди короткозорі та далекозорі члени суспільства. І першим завжди бракуватиме повної свідомості. З манівців непевного на шлях соціалістично-потрібного та справедливого і буде їх вести нове право, яке матиме вже цілком не сучасне завдання легалізації еґоїзму, а цілком инше — охорони соціальності і колективізму.²⁾

¹⁾ Звичайно, доки світ до цього доросте, пройде, мабуть, довгежний період соціалістичної державності, при котрій і всі ці атрибути буржуазної державності зберігатимуться в повній, а чим далі то певній мірі.

²⁾ На цю тему знаходимо слідуючий цікавий уступ в цитованій нами праці проф. І. Єлінека (стр. 162—163): „Людина, якою її маєє анархістична теорія, уявляє з себе нежиттєву природно-правову схему людини, яка опрєдєлюється

Соціалістично-правового примусу вимагатиме необхідність захисту слабших, слабшої волі, від сильніших, від сильнішої волі. І, в цьому змислі, звичайно, не принесе соціалізм урівнення. Можливо, що є віруючі в таке урівнення і в паралельне з ним цілковите знищення егоїстичних стремлень у людини. Ми в такий ідеал не маємо сміливості вірити, думаємо, що в це можна тільки »вірити« бездоказово.

Цілком инший зміст має питання, на чому базуватиметься і який характер матиме в новому громадянстві спеціально найбільш примусове карне право. Коли, як ми то зазначали, 90%, а може й більш, злочинів — результатів сучасного економічного стану — відпадуть, бо не істнуватиме вже мотивів для їх вчинення, то з другого боку, одначе, немає сумніву, що злочини взагалі і цілком не виключені. Але форми покарання тих, що зробили каригідні вчинки (наприклад, вчинки, викликані почуттем пристрасти, противосупільні, як невиконання громадсько потрібної праці і т. п.), безумовно, матимуть цілком новий характер і зміст. В них не буде елементу помсти або залякування, то що, бо це порушує елементарну свободу людини і дає на практиці лише негативні результати. Способи покарання матимуть виключно характер виправлення злочинців, тих їх індивідуально-відеміних рис, які їх на цей злочин штовхнули.

Цими гадками про будуче карне право ми хочемо також ілюструвати наш погляд на те, що право — це норми, які відповідають не виключно інтересам захисту матеріяльного стану якоїсь однієї верстви суспільства, а що в ідеалі — це приписи, які мають ціллю охоронити природні людські права на життя та на волю — на рівність людських прав; норми, які в будучині переродяться з сучасних визиску, в відповідаючі моралі і звичаям колективістичного і переважно альтруїстично почуваючого людства — забезпечення суспільних взаємовідносин, забезпечення існування справжнього суспільства природної вільної спілки,

виключно свідомими мотивами та з самого початку духовно зріла — старого біблейського Адама, який знайшов тут свій останній надійний притулок. Але і в тім формулюванню, яке дають цій анархістичній ідеї соціалісти, котрі визнають державу тільки історичним епізодом, вона страждає тим самим раціоналістичним оптимізмом, який додає основу суспільства в безличі безплотних манекенів — з однаковим, завше незмінним нормальним етичним змістом, у видресованих на волі, завжди працьовитих, кохаючих працю, та колективістично почуваючих людях. Ніяка теорія не може, одначе, знищити факту існування людей, що стоять нижче нормального етичного рівня, в наслідок чого і в соціалістичному суспільстві будучини злочин являється неминучим. Як що б право приватної власності на знаряддя продукції змінилось на колективну власність, то все ж істнувала б ще сила злочинних втручань в сферу особистих прав та волі і перш за все несовістне відношення до громадської праці“.

а не того, котре мав на увазі Ієрінґ — насильством звязаного механічно конґльомерату нерівних.

З побідою соціалізму право зазнає кольосальних змін. Очевидно, колись, в майбутньому поруч із згаданими вже вище зайвими стануть ще й такі норми та ґарантії державного, наприклад, права, які передбачають: захист теріторії, державну зраду, повстання проти влади, зносини з ворожими державі силами, дезерцію, непослушенство і т. д. Але в часи переходові, подібні до тих, які тепер переживають радянські Росія та Україна, і ці всі норми та ґарантії зберігають свою повну виправданість, необхідність і силу.¹⁾ В державі переходового періоду, в цілях діаметрально-протилежних цілям буржуазної держави, право все ж зберігатиме свій характер — »політики насильства«, доки соціалістична державність лишиться ще класовою.

Ми зробили спробу довести необхідність істновання права і в соціалістичній будучині та виявити контури його майбутнього ества. Ми не беремось тут закреслювати більш детально його розвій та навіть приблизні кордони примусово-правової сфери діяльності держави соціалістичної демократії — держави комунізму. Нашим завданням було тільки намітити в трохи ширшому обрисові будуче права. Висновок, що право, як ґарантія свободи кожної окремої особи, істнуватиме і при комунізмі, допоможе нам внести ясність і в другу проблему, проблему будучого істновання держави.

Гадаємо, що, наскільки дозволяють рамки цієї книги, ми вже досить повно виявили справжнє ество права, те, яким воно було до цього часу і яким воно тільки й може бути при класовому устрою. Ми закреслили також і ті підвалини, на яких, на нашу гадку, воно базуватиметься в майбутньому соціалістичному суспільстві. Тільки в ньому реалізується ідеальна природа права — суспільного інституту для захисту та нормовання життя і волі всього суспільства та кожного окремого

¹⁾ На практиці вони навіть вже й забагато їх зберігають. В сучасних радянських республіках право далеко не стоїть ще на висоті. Визинці переповнені визинями, які сидять часто без вини та без пред'явлення обвинувачення по кілька місяців. Особливо зле стоїть справа в обсягу суду. Суд і карання здебільшого переводять чека, судовою функцією, всупереч марксівським заповідям, відокремлена від законодавчої та виконавчої. До останніх часів і місцева і центральна влада не рахувались з принципами навіть основних законів (конституції). Це дало страшенно злі наслідки, і тепер радянська влада без тривогу про необхідність введення „революційної законності“, завданням якої являється „зміцнити радянський устрій“. (Див. статтю Ю. Стеклова: „Еще о революционной законности“ та М. Абрамовича: „К вопросу о рев. законности“ в № 107 „Моск. Известий“). В обсягу державного права рос. комуністи мусіли також перейти *volens nolens* до випрацювання правових норм федерації рад. республік та до децентралізації.

члена його в інтересах всіх і кожного. Нова правова свідомість громадянства народиться разом з новим відношенням до суспільного господарства.¹⁾

Все вищезазначене про природу сучасного і будучого права може цілком бути приложене як до публичного, так і до приватного права. В дійсності, як перше, так і друге, базуються на одних і тих самих соціальних засадах. «Юридичні акти публичного права і приватного сформовані з однакових елементів і в ґрунті мають однаковий характер» — каже проф. Дюгі; в буржуазній державності вони сформовані з елементів пановання — насильства, охорони приватної власності та визиску, додамо ми до цього. Але, як ми бачили, приватне право стремить до того ж, до перетворення в публичне. В соц. громадянстві такий поділ зникне зовсім.

Ми не раз згадували про взаємозалежність права і держави. В Німеччині існує ціла юридична школа, яка, головнo під впливом думок Гегеля та Ієрінґа, доводить, що право — це твір виключно держави, що воно почало існувати тільки з часу, коли держава його сформулювала або санкціонувала (Лябад, Єлінек). Таке твердження Єлінек, наприклад, уґрунтовує слідуючими аргументами. Всяка найпримітивніша організація людей, яка не знає над собою іншої вищої влади, являється вже, що найменше, ембріональною державною формацією. Навіть по теорії природного права, право має свій початок виключно в людському суспільстві. Тому що людське суспільство і в примітивних організаціях Єлінек трактує, як державні формації, то в цьому змислі виводить він і твердження, що ніколи «додержавного права не існувало». З другого боку, право обов'язує, на думку згаданих правників, і саму державу — «доки воно діє». (В дійсності, право діє лише доти, доки то потрібно державі, інакше кажучи, державній владі, що виявляє волю пануючої класи).

¹⁾ В статті „Конституція труда“ (Журнал „Пролетарская революция и право“ №. 5—6) А. Яблонскій так опреділює, в що має перетворитись право в будучині в обсягу господарських відносин: „Норми, які встановлюються для підприємств, як при участі його власника, так і без неї, усвідомлюються не як норми, що виходять зовні, від держави, від робітників, від власників, а як норми, що вийшли з підприємства, як такого, головним і основним елементом якого являється організація праці. Правова норма стає опреділюючою не відношення робітника до власника підприємства та навіть самого підприємства, а опреділюючою положення робітника, як джерела праці, в самому підприємстві. Право губить свій характер знаряддя класової боротьби, а стає організаційно-технічною нормою, яка вказує кожному його місце в продукції, в залежності від кваліфікації“.

Протилежного вказаним державноводам погляду тримається пр. Дюгі. Він тої думки, що при розумінню права, як виключного витвору держави, не можна провести межі поміж акцією держави і акцією державної влади. Тому він пропонує навіть «коли б не можна було вивести істновання права по за його утворенням — державою», — «доводити як постулат, істновання права, як незалежного та вищого за державу». Очевидно, ця пропозиція Дюгі відноситься більше до сфери політики та має на оці вияснення потрібного, а не того, що в дійсності існує. Довести вищість права над державою в сучасності він не зміг. Треба признати, що юридична школа справедливо розуміє залежність права від держави.¹⁾ Але коли це так, то про обмеження держави правом не може, звичайно, бути і мови. Право не є, як хоче його представити Єлінек, тим духом, якого можна викликати і який потім бере гору над тим, що його викликав. Принцип суверенітету держави, який фактично являється оправданнем повної необмеженности державної влади, це в сучасному той юридичний фокус, при допомозі котрого кожний інститут права і всяка норма його можуть бути що хвилі замінені протилежними їм інститутами та нормами такого ж таки «правного» права. Тому, що найменше, наївними здаються нам всі ті теорії, які вважають завданням сучасної держави здійснення права. Про справжнє завдання її ми вже казали. Право, виключно державний витвір, грає в державі тільки підсобну роль, нарівні з сучасними наукою та культурою, які фактично стоять на послугах буржуазії; роль регулятора при допомозі котрого пануючі в державі та володіючі нею класи зберігають своє пановання. Для прикриття та затушковання насильства, воля пануючих, фіксована в нормах, проголошується законами, справедливістю, їм надається назва права і фікція чогось вищого за людський витвір, фікція вищої правди, котрій ніби мусять в державі підлягати всі: і влада і громадяне. De facto право міняється в залежності від того, яка класа являється пануючою в державі. Сучасне право в більшості держав дає політичні права всім громадянам, але разом з тим все воно скеровано на утворення сприяючих умов для збереження вигідних для пануючої класи форм продукції і витиску для неї надвартости з праці пролетаріату.

Для повного вияснення взаємовідносин права і держави ми мусимо пізнати істоту останньої. Вище ми спіянались на тому, яке місце в циклі соціальних наук займає наука про державу і зазначили, що вона не може бути абстрагована від всіх інших наук, що студіюють суспільство.

¹⁾ Як каже не належний до неї, але в даному питанні співзвучний цій школі Іерінг, правом являється тільки та норма, яка забезпечена примусом, інакше кажучи, і тому: «державна є єдиним джерелом права». Op. cit. стр. 249.

Своїм предметом вона має, головним чином, дослідження цілі, основ, умов та дії тих відносин, на яких вона збудована — відносин панування.

Перед тим, одначе, як приступити до викладу здобутків сучасної науки про державу та наших поглядів на її походження, розвиток та майбутнє, ми в цьому ж розділі спинимось ще коротко на історії цієї науки.

* * *

Наука про державу — одна з найстарших дисциплін. В старовину її особливо розвинули грецькі філософи, які вважали, що суспільне життя не може відбуватись по-за державою. Центр ваги у Греків полягав в відшуканні найбільш раціонального устрою держави і в okreśленню того, в якому відношенні до держави повинен стояти індивід (особа). Така постановка питання дала початок тому напрямові в науці про державу, який ставить головним своїм завданням винайдення ідеального типу держави. Ідеальний тип її Платон, бачить в організації її на етичній основі. Керуючим стимулом для кожного мусить бути загальне добро. В своїх висновках він доходить до комунізму, вважаючи, що кожному в державі мусить належати лише його тіло, все ж останнє мусить бути у всіх спільне. Разом з цим, одначе, залежний від існуючих соціальних відносин, він тримається того погляду, що повні права в державі можуть належати тільки вільним громадянам, та знаходить потрібним зберігти надалі невільництво яке він означав, як природне явище.

Поруч і майже одночасно з цими уявленнями, в Греції повстав другий напрям, який, не відкидаючи відшуквань ідеального устрою держави, головну увагу, одначе, звертав на критику існуючих державних установ (софісти).

Систематичне наукове державознавство розпочинається від Аристотеля, котрий дуже цильно досліджував держави, що існували тоді, та життєві процеси в них. Проте він не поділяв ще всієї науки про державу на окремі дисципліни, як це прийнято тепер, а всі їх поєднував в одній «політиці», яка в той час розумілась, не як сучасна політика, а власне як сучасна наука про державу.

В часи християнського середньовіччя наука про державу майже не займається вивченням існуючих форм держав і їх організації, а найбільшу увагу присвячує питанню про те, якою мусить бути держава, в змислі, головно, відносин в ній поміж світською та духовною владою, що грало тоді в політиці домінуючу роль, відбивало «дух часу».

В цій добі повстають головно теорії теократичної держави, яка повинна служити Богові та церкві і в якій першорядне значінне повинно належати не світській, а виключно духовній владі, владі церкви. Ця доба, в порівнянні з наукою старо-грецькою та старо-римською, не дала нічого нового для теоретичних державно-наукових дослідів.

На зміну їй прийшла епоха відродження та реформації, котра принесла велику переоцінку старих понять та розпочала собою нові часи. Теологічні концепції держави застаріли і помалу зникли.

Цю епоху в науці права розпочинають праці Маккіявелі та Жана Бодена. Ці автори не так шукають ідеального, вигаданого типу держави, як вивчають існуючі, і зпоміж них намагаються вибрати ті, в яких найкраще виявлені загальні принципи державного мистецтва. Маккіявелі бачить ці принципи в тому, що нині охрещено його ім'ям маккіявелізмом, — в абсолютній владі князя, який для вдержання її не тільки може, а й мусить використовувати всі засоби. На місце оборони, виправдання та виявлення необхідности влади духовних князів, князів церкви, в науці про державу прийшло (знов же викликане зміненними відносинами в колі пануючих класів) вчення, яке своїм завданням ставило: а) виправдання нових відносин панування (чисто світського — князівського) та виявлення їх необхідности і б) випрацювання найкращих рецептів, за допомогою яких можна б гарантувати забезпечення цих нових відносин.

Але і неофіційна думка, — в добі християнського середньовіччя загнана цілковито в кут, — на початках нових часів, особливо після доби селянських війн, починає домагатись відповідей на цілий ряд питань. Наука одного з визначніших проводирів селянської війни в Німеччині Томаса Мюнцера межувала з комунізмом. Його програма жадала «негайного збудовання Божого царства, віщованого тисячлітнього царства на землі, шляхом привернення церкви до її початкового царства і усунення всіх установ, що суперечили тій нібито первісній-християнській, а на ділі дуже новій церкві. Під Божим царством розумів Мюнцер такий суспільний стан, в якому не було б класових різниць, приватної власности та самостійної, чужої для членів суспільности державної влади». ¹⁾ Засобом боротьби за здійснення такого Божого царства вважав Мюнцер революцію.

Такі думки появились в кінці середньовіччя і кликали до розриву не лише з середньовічними диктаторством та тіранією церкви, але і взагалі з державою, як «чужою для членів суспільства державною владою». Коли на зміну середньовіччю прийшли нові часи, то:

¹⁾ Докладн. див. Фр. Енгельс: „Селянська війна в Німеччині“.

1) зробилось необхідним вже уґрунтувати основні їх підвалини; 2) та уґрунтувати їх так, щоб визволення від феодальних ланцюгів не перейшло одначе в повну перемогу над цілою старою класою пануваних (дворянством та князями), не перейшло в перемогу ідей Мюнцера. З'являються теорії просвітнього абсолютизму, котрі якийсь час успішно борються з проявами всяких визвольних стремлень. Ліберальні ідеї дрібного міщанства, яке ще не виросло остаточно до перебрання влади виключно на себе, не мають ще переважаючих впливів, бо середній стан ще не викристалізувався остаточно. Комуністичні думки Мюнцера не знаходять видатних наслідувачів, бо пролетарської класи, як класи організованої та свідомої своїх цілей, тоді ще не існувало.

Але поволі поруч з обороняючими абсолютизм в науці про державу починають повставати, а далі і переважати, нові розуміння та уявлення про державу. До влади вже наближається нова класа, середній стан і вимагає уґрунтування свого приходу. Воно не базується більш на політичних міркуваннях доцільности тої чи иншої форми державности (Маккіявелізм), а на приписі вищих законів та внутрішньої необхідности.

Виразникам нових тенденцій в науці про державу, звязаних зі зростом впливів дрібної буржуазії, зробилось природне право.

Тепер держава, її єство та функції дедукуються з ідеальних начал. Природне право вважається вищим і цілком самостійним правом, яке і уґрунтовує державу. Теорія держави протиставляється політиці, і самі право та держава виводяться не з політичних постулатів, а з вимог та вказівок вищого, природного та необхідного права.

Ми вже згадували вище, що де-які представники природного права (Гоббс і др.) виводили з нього твердження про необхідність абсолютної монархії. Але і ці, і особливо ця переважна більшість природоуправників, яка будувала демократичні теорії, приклали всі старання, щоб представити державу установою, яка виникла з права, завдяки постійно існуючому в народі державному або суспільному договору.

Фактично теорія договору була лише нововигаданим знаряддям оборони нових взаємовідносин панування. Коли для оборони його релігійні теорії вже не вистарчали, «вигадали фікцію соціальної волі» (Дюгі).

»Вимога безумовного відмежування політики від права«, каже Єлінек: »не проводиться одначе строго в літературі природного права... Практичний інтерес остільки превалує над теоретичним, що і систематичне вчення природного права приймає участь в боротьбі за преобразование державних

відносин і навіть являється одним з могутніх факторів в цьому перероблюючому процесі». (Підкресл. наше. *М. III*.)

Одним з видатніших теоретиків, який прислужився в боротьбі за новий етап розкріпощення людства, свободу середнього стану та прихід до влади ліберальної буржуазії, був основоположник загального конституційного права Монтеस्क'є (1689—1755).¹⁾

Ще в більшій мірі виразником стремління до свободи середнього стану був знаменитий чоловік XVIII. віку Жан-Жак-Руссо (1712—1788), у котрого визвольні ідеї набрали далеко смілівійшої та далі йдучої форми проповіді повного суверенітету народу на засадах суспільного договору та приписів натуральних законів. Впливи Руссо лишаються і досі видатними серед оборонців демократії. Безумовно, багато чого перейняв від нього і новочасний соціалізм. Проте «держава розуму, суспільна умова Руссо вийшла в житті й лише могла вийти в житті, як буржуазна, демократична республіка» (Енгельс).

Як тільки держава буржуазії усталилась, пройшла необхідність її уґрунтування на виключно ідеальних уявленнях. І тому в кінці XVIII. та на початку XIX. віків в науці про державу приходять нові тенденції. Державу починають вивчати такою, якою вона дійсно є; аналізують, так би мовити, факт, а не лише пізнають юридично фікцію. Державу намагаються вивчати об'єктивно і в усіх її проявах, себ-то не тільки як правовий інститут, але і як многогранне явище. Таке вивчення і стало предметом загального вчення про державу. Поруч з цим сучасні держави вивчаються тепер ще в зв'язку з існуючим в них правом, що робить предмет загального державного права та особливого державного права.

В дальшому, наука права почала особливо дбати про погодження теорій про державу — волю народу з теорією державного суверенітету — волею правлячих або правлячого. Звичайно для цього висувається положення, що діюче в державі право керує нею, стоїть над володарем (чи над урядом) і над підданими; перед ним ніби-то всі рівні. Капіталістична державність бронірується «демократизмом».

»Гівістію перед правом« пануючі верстви хтять в дійсности відтягнути увагу працюючих клас від соціального економічного нерівництва. І теорія правового порядку стремить лише оборонити новіші капіталістичні форми економічного визиску.²⁾

¹⁾ Його видатніший твір: *Esprit des lois* (Дух законів). Монтеस्क'є — один з найвидатніших представників теорії поділу влад, яку прийняло, як аксіому, буржуазне державне право, і яку тепер відкидають революційні течії соціалізму.

²⁾ „Багато розуму, знання та старань витрачено буржуазними юристами, щоб хазайському призвіллі дати юридичний одяг, санкцію права, котра при-

Але всякому панованню однієї класи приходить на зміну — коли економічні умови того вимагають — панування нової. На зміну фінансовому та промисловому капіталові, господарку котрого вже переросли ним таки витворені форми продукції, іде демократія працюючих. І подібно тому, як з'явився перед падінням феодалізму Лютер, а перед великою французькою революцією, що передала владу ліберальній буржуазії, Руссо, в другій половині XIX. віку в науці з'явилися такі корифеї, як Маркс та Енгельс. Їх праці, звичайно, не досліджують вже юридичної природи держави. Але вони всебічно освітлюють державу, як суспільне з'явище. Заналізувавши всю структуру та відносини сучасного суспільства, вони з'ясували, що всі з'явища в ньому походять від одного основного — від економічного стану, або інакше, від способів продукції. Оскільки економічний стан в усіх своїх різних формах базувався на інституті приватної власності, остільки по суті і держава в усіх своїх змінах лишалась одною і тою ж: організацією поневолення та експлуатації працюючих.

Стоючи по стороні працюючих, бачучи в ході розвитку konieczність переходу його до соціалістичних відносин, збудованих на принципах спільного користування засобами продукції, творці наукового соціалізму дали нову теорію про державу та засудили державу на відмертє.

Ми вже згадували, що ще в часах німецької селянської війни ідеї соціалізму заступав в своїх творах та проповідях Томас Мюнцер.

В великій англійській революції ми здибаємо подібні ідеї у Левеллера, в великій французькій у Бабефа. Утопійні описи ідеальних суспільних відносин в соціалістичному дусі ми знаходимо і в літературі XVI. та XVII. віків; в XVIII. столітті комуністичні теорії висловлюють Мореллі та Маблі. Нарешті, з'явилися такі славні соціалістичні утопісти, як Сен-Сімон, Фур'є та Роберт Оуен. Але всі вони вважали соціалізм лише бажаним ідеалом, а не обов'язковим та неминучим наслідком розвитку суспільного життя і його продукційних сил. »Для них всіх соціалізм був виразом абсолютної правди, розуму і справедливості, і треба його лише відкрити, щоб його сила підбила світ«. (Енгельс). Свої ідеалістичні погляди утопісти переносили і на державу, яку, гадали вони, можна перебудувати по утопійним зразкам на комуністичних засадах.

крила б його класову неприкритість. Як колись середньовічні юристи конструували формальні засади королівської влади в відношенні до феодалів і церкви, точнісінько так само нині буржуазні юристи створюють всякі теорії, які мусять служити правовою основою для законодавчої влади законодавця — хазяїна". А. Яблонський: "Конституція труда". Журн. "Пролет. революция и право". №. 5—6, стр. 6.

Коли за Гегелем Маркс та Енгельс внесли в дослідження дотеперішньої історії діалектичний метод, показалося, що «вся дотеперішня історія, з винятком первісних відносин, була історією класової боротьби, що ті класи суспільности, які поборюють себе взаємно, це — кожночасний продукт продукційних і комунікаційних відносин, одним словом — економічних відносин своєї епохи, що, таким чином, кожночасний економічний устрій суспільности становить підставу, якою треба в останній інстанції, пояснити всю будову правних і політичних інституцій, як також релігійних, філософських і всяких інших поглядів». На місце утопійного іdealізму прийшло матеріалістичне розуміння історії. «Тепер прогнано іdealізм з його послідовного пристановища, зрозуміння історії, і знайдено шлях, щоб людську свідомість пояснити їх існуванням, а не навпаки, як було досі: існування їхнею (людською) свідомістю».

З такими методами досліду і з таким розумінням суспільних з'явищ вперше підійшли Маркс та Енгельс до дослідження найсильнішої та найбільшої організації суспільства — держави. З цим розпочався новий період вивчення її — з'явилися соціалістичні теорії. Але поруч з сутоматеріалістичним розумінням історії соціалістичне розуміння суспільних зявищ і зокрема держави розвинулось — також вже не як утопічне — і в народницькій школі соціалізму, яка не відкидає впливу на розвиток людства ідеальних чинників.

Поруч з соціалізмом зявилися також теорії анархістичні. В кожному результаті вони приходять до висновку, подібного соціалістичному уявленню про необхідність та історичну коначність зникнення сучасної держави, знищення її революційним шляхом.

Одначе не всі соціалісти і анархисти тримаються однакових поглядів на еволюцію держави після соціалістичної революції і інших зв'язаних з державою питань. В дальшому викладі нам і прийдеться на цьому спинитися. Перед тим же, як перейти до цього, ми постараємось представити, як держава народилась та дійшла до свого сучасного стану: до перед-ери свого знищення, як класової держави владущих і маючих.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ.

Походження держави.

В систему загального вчення про державу, яке займається дослідженням держави не лише в її статистиці, але й в її розвитку, необхідно повинно входити також і питання про ембріональний стан держави, отже про походження її. Для того, щоб ясно представити собі природу сучасної держави, нам необхідно знати, де, в чому криється її коріння; яким чином держави повстають, повставали і, головню, повстали.

Тут, власне, сходяться два різні питання. Одне — про походження держави взагалі, в колишні часи, про первістне з'явлення держави, як суспільної організації. Друге питання відноситься до утворення тепер чи раніш нових держав і про ті фактори, які сприяли чи витворили сприяючі умови для повстання тої чи іншої держави.

В літературі державного права прийнято називати теорії про повстання держави взагалі в глибокій старовині теоріями про первістне походження держави. Появи ж нових або сучасних держав називають повторним повстанням їх, в залежності від чого і теорії про них мають назву теорій повторного повстання держави.

На останньому ми спинимось тільки коротко, бо лише вчення про первістне походження держави може прислужитись до пізнання природи її. Нам важно знати, чому і як держава взагалі повстала, які фактори взагалі покликали її до життя. Питання ж про те, як повстають держави нині, має для нас другорядний інтерес, бо з розвитком старих або з'явленням нових держав ті елементи, які грали домінуючу роль при утворенні первісної держави, в них не зникають, а тільки модифікуються, відповідно до потреб нових форм життя та вимог історичного розвою.

В науці про державу немає єдиного усталеного та загально-прийнятого рішення питання про походження держави. Деякі теоретики права не соціалісти і в цьому питанню дуже близько підходять до соціалістичного розуміння проблеми, але і тут, в кінцевому результаті, не роблять тотожних з соціалістами висновків.

Плятон, Цицерон та Аристотель пояснювали походження держави «суспільною природою людини», яка (природа) примушує людей, незалежно від їх волі, до створення громади і держави для життя з собі подібними.

В середні віки більше цікавились не так походженням держави, як повстанням влади в тій чи іншій існуючій державі, та взаєминами між володарем і підданими.

В нові часи, коли з'явилися сильні національні держави з централізованою владою, їх починають собі уявляти, як свідомий витвір людей.

Ще в XVII. та XVIII. віках пануючою в теоріях про державу була так звана договірна теорія. Тепер її місце зайняло розуміння держави, як твору закономірного історичного розвитку людського співжиття.¹⁾ Але ці теорії або, вірнійш, цей пануючий напрям в уявленню походження держави має саме кілька дуже різних концепцій: родову, економічну, завоювання та колективної боротьби.

Договірна теорія повстала в свій час в наслідок механичного розуміння суспільства. Уже в середні віки держава вважалась свідомим об'єднанням людей, підвалиною якого був договір. Держава уявляє з себе ніби договірне відношення між двома сторонами: народом та володарем, яке породжує взаємні права та обов'язки.

Науковим основоположником договірної теорії був Гуго Гроцій. Розвинули її Пуффендорф та Гоббс, з яких останній вважав, що державний лад припинює природний порядок — боротьбу всіх проти всіх. Найбільш, однак, яскраво представив цю теорію Ж. Ж. Руссо в своєму „*Contrat social*“. Протівно Гоббсу, він вважає, що державний лад продовжує природний порядок — поєднання з другими для захисту своєї волі. Руссо дбає про надання цій теорії більшої демократичности та правдоподібности. Він розуміє договір, котрий уконституував державу, не як договір підвладности, підпорядкування, а поєднання проти небезпеки. Щоб бути вільними в державі, гадає Руссо, кожен член суспільства ніби передає всьому суспільству всі свої права. Від того з'являється і таким чином панує «загальна воля».

Вигаданість цієї теорії в її концепції існуючого факту дається легко пізнати. Не кажучи вже про те, що держави існують з дуже давна і у дуже не розвинених народів, безумовно, не здатних на прояв

¹⁾ В новітніх часах її намагались знов відживити Моль, почасти Блунтчлі, Рем і др., наводячи для доказу договір емігрувавших до Америки пуритан; але і ці нові спроби були розбиті, так що ця теорія не має вже жадного наукового кредиту.

такого вищого суспільного вияву, як суспільний договір, — ця теорія не в стані, звичайно, довести, щоб кому-будь в суспільстві була дійсна користь, без відповідної компенсації, себто беручи на себе тільки обов'язки, без прав, ставити самого себе в підвладне другим становище. Безумовно, такої держави, в якій би справді існував договір, навіть мовчазний, утворюючий справжнє пановання усіх та підпорядкованне кожного виключно самому собі, як то каже Руссо, за виключенням доби родового суспільства, ніколи не існувало. В історії людства ми, правда, знаходимо поодинокі випадки, коли люде, належні до класи «вільних» громадян, переходили до складу другої, політично більш пригнобленої, класи невільних, отже ніби вільно підпорядковувались, ніби вільно переходили в ще гірший стан. Відомі факти «вільного» закабалення себе у вільних Римлян, «вільного» переходу в кріпацтво селян не кріпаків; історія середніх віків описує нам знищення лицарства, яке, будучи перед тим цілковито незалежним, перейшло на послуги та в залежність від великих князів і т. п. Але всі ці явища викликались виключно причинами економічного характеру, і ні про яке дійсно вільне підпорядкованне себе, про вільний договір в цих випадках не може бути й мови. А інших договорів, що встановлюють підпорядкованне, історія не знає. В сучасній демократії, звичайно, також немає і сліду підпорядкування «всім, отже нікому, отже виключно собі», як немає в ній і пановання «загальної волі». Вигаданість цієї теорії, поскільки вона пояснює вже існуюче, тепер, в добу свідомої та рішучої боротьби клас, остільки ясна, і її так знаменито вже скритиковано вченими інших напрямів, що годі спинятись на ній докладніше. В свій час, одначе, вона відіграла видатну роль в обоснованню потреби держави — природної організації, що повстала ніби по згоді на те всіх.¹⁾

Коли ця теорія виявила в цьому обсягові свою повну неґрунтовність, в літературі державного права з'явились та зайняли її місце нові концепції, що розуміють державу, як продукт закономірного розвитку. В викладі не соціалістичних державовідів всі напрями їх, врешті, зводяться до визнання і на далі закономірности розвитку держави в тому ж змислі, в якому він йшов досі, а власне — необхідности і на далі існування клас і всіх тих противенств, які і самі ці державовіди в державі вбачають. Натомість представники соціалістичної думки — творці економічного-соціалістичного напрямку, добачають конечний результат економічного розвитку в про-

¹⁾ На деяких позитивних рисах цієї теорії, як філософичного вправдання права і держави, ми спинимось нижче.

тилежному. Вони доводять необхідність в майбутньому знищення основ сучасної державності та перетворення класової держави в безкласове суспільство.¹⁾

Перша з цього циклу теорій гіпотеза родового походження держави²⁾ засновується на твердженні, що від кожної пари людей походять нащадки — родина, яка помножується та переходить в рід і племя, що, в свою чергу, поволі перетворюється в державу. Паралельно до цього процесу йде процес утворення вищої влади. Батько в сім'ї, старший (родоначальник) в роді робиться в державі її головою.

Але сучасна наука (після дослідів Бахофена, Мак-Ленана і, головнo, Морґана)³⁾ довела, що по-за парним співжиттєм на перших ступнях людського життя і в первісних державних організаціях існували цілком вільні полові зносини (ґетерізм); безродинність в державі та поліандрія. Доведено також, що у поодиноких народів перед патріархатом в сфері як родинних, так і політичних відносин, панував матріархат,⁴⁾ себ-то першенство жінки. Взагалі родина не перетворюється в державу. Вона лишається, як соціальне явище, поруч з державою. Ще не вияснено того, як і в силу яких умов повстає держава паралельно до родини. Держава в дійсности являється поєднанням різних родин з різними інтересами, часто протилежними, і між ними (родинами) майже ніякого фізіологічного зв'язку немає. Що ж в такому разі лучить їх в державі? Дуже часто самий родинний зв'язок швидко поривається, коли діти стають дорослими. Очевидно, отже, вже і в роді існують якісь інші причини, що лежать по-за «родством», які і лучать родини в більші об'єднання. Оці причини деякі соціологи і добачають в людських стремліннях до злученої самооборони, зв'язаної, на погляд других, ще до того з стремліннями до спільних завоювань. Треті, нарешті, зводять ці причини виключно до економічних умов.

Представники теорій завоювання та колективної боротьби в одному — і то дуже важному пункті — близько сходяться з представниками економічної теорії. Як і останні, вони виводять походження держави з боротьби поміж людьми та з факту поне-

1) Для зручності викладу, ми і тут представимо економічну теорію в кінці огляду всіх напрямів сучасних уявлень про походження держави.

2) Почасти прихильником цієї теорії являється цитований нами проф. Дюґі.

3) В соціалістичному викладі результати цих дослідів та їх опрацювання див. в творах Фр. Енгельса „Походження родини, приватної власности і держави“ та Бебеля „Жінка і соціалізм“.

4) Відомий соціолог Летурно доводить, що на початках суспільства матерне право та примітивна комуна існували і в Єгипті.

волення одних другими. Але лише економісти звязали походження держави з появою інституту приватної власності.

Представники теорії завоювань¹⁾ виходять з założення, що родові організації не первістні, а тільки розвинулись з них. Людство жило раніш не племенами і не родами, а ордами. Орди — це скупини людей, не звязаних між собою родинним почуттям, а лише почуттям самозаховання та половим інстинктом. В далекій минувшині життя людей нагадувало життя звірів, які і тепер ще живуть групами — отарами. Такою була і первісна форма суспільного співжиття. Тільки в дальшому людє доходять до таких стадій розвитку, яких не знають звірі. Орди не мали ще жадної державної організації і хоч між ними часті були сутички, вони не знали ще державної влади.

Але як же з'явилась вища державна влада на землі? Доки орда існує окремо, незалежно та самостійно, в ній ще немає влади. Але, відшукуючи середники поживи і для того переходючи з місця на місце, одні орди стрічаються з другими, які й для себе на тих самих місцях також шукають споживи. В бажанню заволодіти ними, орди розпочинали жорстоку боротьбу за існування — расову боротьбу. Побідивши орда або вбивала побіджених, або брала їх в неволю, в якій чоловіки мусіли виконувати ріжнородні обовязки, жінки ж ставали жінками побідників, власністю цих первістних рабоволодільців. Так створюється перше пановання та підлеглисть, те, що має назву влади.

Держава — це пановання власників над немаючими масами, каже Гумплович; вона — примусове підпорядкування одного племені другому. Гумплович розуміє державу не як витвір для захисту приватної власності, а гадає, що приватна власність лише знаряддє для держави і що встановлення приватної власності є справою держави. Перехід до держави від простої племенної організації характеризується: а) невідільництвом, б) осідлістю і лише нарешті в) власністю, яка також являється знаряддєм пановання. Ціллю перших завоювань була не земля, а підбиття завойовником працюючого народу. Вища державна влада являється на місце приватно-власницької, тим способом, що при завоюваннях та війнах ті чи інші особи, завдяки своїм чи то фізичним, чи то духовим силам, дуже визначались і зберігали за собою по війні значну долю впливів. Це могла бути одна людина або кілька чоловік. В руках сильнішого чи сильніших скупчувалась влада, і вони отримували найбільшу частку мастків. Дякуючи їх

¹⁾ Найбільш яскраві представники її Гумплович, Раценгофер, Опенгаймер, які сполучають з нею економічну концепцію. В російській літературі її тримається проф. Івановскій.

особистим прикметам та, потім, багатству, в руках подібного роду людей опинилась громадська влада.

Боротьба племен, безумовно, відіграла визначну роль в творенні держави і, головню, в підборі її членів. Тепер ми бачимо яскравий вплив на державу боротьби націй та національних особливостей. Звичайно, нація — це не раса, але вона в культурному суспільстві займає те місце, яке в нецивілізованому займала ця остання.

Ті державноправники, які заверечують наведену теорію про походження держави, виставляють проти неї (як і проти економічної теорії) той аргумент, що вона не дає вичерпуючої відповіді на питання: звідкіль походить державна влада. Яким чином одержує в державі владу меншість? питають вони. Фізично — меншість слабіша. Між самими сильними в державі також іде боротьба. Як же вони, не зважаючи на все це, утримують владу над фізично сильнішою масою рабів чи немаючих? Очевидно, є ще «щось», що об'єднує націю в ціле, в державу.

Прихильники теорії колективної боротьби бачать це «щось» в спільному імпульсі племені до захисту себе від «загальної небезпеки, загальної шкоди». Основна причина, яка породжує утворення держави — це міжнародня боротьба, каже ця теорія — вона веде до більшої стислості племенних громад, до появи у них об'єднуючої влади, спершу лише на час війни, а далі — на завше, себ-то і на мирні часи: влада, яка забезпечує примусовий мирний лад — це правопорядок.

В кінцевому розрахунку всі не соціалістичні теоретики сходяться в висновках. На їх думку, чи буде остаточно прийнято гіпотезу расової боротьби, чи гіпотезу родового походження держави, однаково (як це формулює проф. Івановскій), «встановлення пановання одних над другими не можливо пояснити без участі фізичного чи психичного насильства, котре поволі перетворюється в щось звичайне та звичне; підпорядкування панованню сильних з бігом часу починає розумітись, як щось необхідне, щось звичайне, встановлене; фактично та примусово утворений перетворюється в правовий лад» (!) Пнакше кажучи, те, що вже існує, хоч би воно було встановлене за допомогою найаморальніших засобів і само було злочинами, але раз воно являється вже силою, яка панує і якої звикли слухатись, воно є правовим витвором, правовим явищем, правовим ладом.

Такі висновки науки з різних теорій про походження держави. Найголовніша її мета — довести законність існування існуючої класової державности, хоч би своє повстання вона й завдячувала топтанням всіх людських прав і законів. Вона стремить надати державній владі ознаки якогось фетіша, чогось необхідного, обов'язкового, щоб її ж таки висліди про походження держави та влади, себ-то заміти про не-

рівність, панованне та визиск, не дали суспільству занадто великого матеріалу для дуже критичних та песімістичних думок про вартість того »правового« інституту, який створився в наслідок свавілля та безправства. Цей фетіш — це формула про панованне »правопорядку«. Державна влада існує ніби тому, що в суспільстві панує переконання в правоздатності та правомірності її...

Деякі дослідники держави вважають — цілком, на нашу думку, слушно — сумнівним і мало припустимим, щоб процес утворення держави був всюди однаковий і що тут можуть бути усталені тільки самі загальніші типи. »Так, наприклад, можна стверджувати, що загальна небезпека викликала спільну боротьбу, що таким чином створились спершу організації *ad hoc*, котрі потім, повторюючись, набрали постійного характеру. Чи що до більш тісного об'єднання штовхала необхідність шукати нові місця для ловів або прокормлення отар, а також стремління сусідніх племен до придбання власності шляхом грабунку. Далі можна встановити, що повстанню тривких союзів сприяли, між иншим, примітивні релігійні уявлення, зокрема також в тому напрямі, що вони служили опертем для авторитетів, які знов утворювались«. ¹⁾

Але так, мабуть, було тільки при початковому утворенню держави, при повстанню примітивних, слабо організованих союзів. Держава в формі розвинутого згромадження з'являється доперва з переходом від мандрівного до осілого життя. Вона тісно зв'язана з хліборобством. Вкупі з володінням землею з'являється приватна власність, яку треба одмежувати від громадської. Родина, як економічна спілка, все більш розвивається. Домашнє рабство дає початок експлуатації робочої сили, а ця (експлуатація) перетворює вже війну в постійну діяльність суспільства, діяльність, що має своєю метою придбання невіільних робітників. »Економічні різниці викликають розлоєння суспільства, а там, де побідні племена встановлюють своє панованне над побідженими, розвивається протилежність пануючої та побідженої класи, яка (протилежність) накладає свою відбитку на всю організацію суспільства«, каже Єлінек. В дальшому ж »державна служить основою буття права«.

Ці думки Єлінека (крім останньої) криють в собі багато правди. Але і він не зміг осудити існуючих відносин визиску та пановання, які і в його очах набирають правового характеру. Тому що »тривалість економічних і державних відносин може бути надовго забезпечена лише завдяки переконанню в їх правомірності«, буржуазні правники, а в їх числі автор цього виразу Єлінек, переконують, що фактичне,

¹⁾ Єлінек. *Op. cit.* стр. 194.

існуюче, це — або бажане, або потрібне: спосіб думання цих правників доводить їх до ідентифікації безправья та сили з правом і порядком.

Саме з протилежною думкою підходить до розв'язання проблеми про державу і право соціалізм. Ціль соціалізму — знищити насильство і пановання насильства. Існуюче він вважає не правом, а грубим порушенням всіх прав людини.

Головними представниками економічної теорії походження держави, в яку входить і соціалістичний напрям, прийнято вважати Гумпловича, Лоріа та Енгельса. Вище ми спинялись на теорії Гумпловича, віднесши її, за більш прийнятою в правовій літературі класифікацією, до теорій расової боротьби. Але тоді ж вже ми зазначили спорідненість його поглядів з поглядами представників економічної теорії та ті розходження, які його різнять від соціалістичної течії її. Причиною того, що ми дали огляд вчення Гумпловича вище, полягає ще в тім, що безумовно вірним являється зачислення Гумпловича до представників економічної теорії розуміння ества держави, в теорії ж про первісне походження її центр ваги його вчення полягає не в економіці, так мовити, а якраз в гіпотезі расової боротьби. Зрештою це питання класифікації, на якому годі тут довше спинятись.

Соціалістичний напрям економічної теорії зайняв тепер в ній надзвичайно поважне місце. Не буде навіть перебільшенням сказати, що він в цьому питанні являється визнаним за найповажніший не тільки в комплексі економічних теорій, але і в цілому всіх теорій походження держави. Тому ми і уділяємо його представникам більше місця.

Італієць Ахил Лоріа¹⁾ вважає, що всі культурні та соціальні з'явища мають виключно економічне походження і цей свій погляд прикладає до такого феномену, як держава. Законодавство, каже він, — знаряддя, при допомозі якого економічний устрій сам себе змінює, а вся політика лише засіб до збереження та поширення власності. Первозадача суспільства — асоціація праці, яка (асоціація) повстає вільно, з огляду на нестаток продуктивної землі для побільшення її розміру та продукції (демократія), або через примус з боку держави (деспотія). Доки є вільна земля, немає ще поділу на маючих і немаючих, і ніхто не стане працювати на другого, а тільки на себе. Примусити працювати когось на иншого можна тільки підбиттям його. Це й трапляється в формі: спершу — невільництва, а далі, більш м'якшій — кріпацтва. Володіння рабами стає першою основою капіталістичної власності. Коли землі

¹⁾ Род. 1857 р. Професор в Сієні, потім в Надуї, прихильник історичного матеріалізму.

починає невивистарчати, безземельний робітник починає продавати свою працю не з примусу, а добровільно, автоматично.

Щоб робочий не міг нічого зберігти собі з своєї платні, — продовжує Лорія, — і тоді на збереження купити собі землю, котра для обробки потрібує теж деякого капіталу, робітничу платню понижують до мінімуму життєвих засобів. Тоді, коли всі землі вже зайняті, капіталістичний устрій підтримується автоматично.

Після того, як суспільство перейде через фази: приневолення робочих, вирахованого пониження їм платні, повного захоплення всієї землі — політична влада переходить виключно до рук власників, і держава тому відокремлюється від суспільства. (До того часу держава ще не відокремлена від суспільства).

Лорія вважає, що держава — необхідне і вічне з'явище. Вона існувала і до класового поділу в суспільстві, тоді ще, коли всі були власниками, коли існувала дійсна демократія. Така форма державної організації була в добу первісних громад, а почасти в недосконалому вже вигляді і в громадах середньовіччя. Там, де є поділ на власників та не-власників, Лорія вбачає другу форму державної організації: олігархію — панування власників.

Вчення Лорія особливо цікаве тим, що він вважає державою не виключно панування однієї чи кількох класів над іншими, але і первісні комуністичні організації суспільства, в яких такого не було.

Лорія не дає повної картини походження найперших держав, держав первісної демократії. Він гадає, що вони існували зпоконвіку. Натомість, він докладно представляє народження тої держави, яка в змінених формах, але в незміненому єстві проіснувала аж дотепер — класової держави власників.

З усіх соціалістичних творів про державу, питання про походження її найбільш яскраво та докладно трактує видатний і відомий твір Фр. Енгельса: «Початок родини, приватної власності і держави». Взявши за основу своєї праці відомі дослідження американського вченого Л. Г. Морґана,¹⁾ котрий значну частину свого життя провів серед жившого ще родовим устроєм індіанського племені Ірокезів та був навіть ним адоптований, Енгельс приклав до цих дослідів матеріалістичне розуміння історії та прийоми діалектичного мислення і дав повну картину розвитку бездержавного, на його думку, суспільства в класову державу, яка в кінцевому рахунку перетворилась в сучасну капіталістичну та імперіалістичну.

¹⁾ Ancient society or Researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilisation.

В своїй праці, Енгельс визнає основою первісного громадського устрою не економічну залежність, а родову, кровну зв'язь. Лише розбитте родової організації, зв'язане з поділом праці, повстанням приватної власності та появленням в наслідок цього поділу на класи, прикликло до життя державу, яку Енгельс для нових часів определяє, як «організацію, котру творить собі буржуазна суспільність, щоб зберігати загальні зовнішні умовини капіталістичного способу продукції против нападів робітників і поодиноких капіталістів».¹⁾ Він бачить в державі не необхідну форму людського об'єднаного співжиття, а лише перехідову історичну форму суспільної організації, яка обумовлюється виключно класовим устроєм, від которого веде ніби свій початок і разом з котрим вола й загине.²⁾

Простежимо за Енгельсом «марксієвське» уявлення первісного повстання держави.

Вся історія людства розпадається на три головні доби: дикости, варварства і цивілізації, з яких кожную можна поділити на низчий, середній та вищий ступні. Кожна доба залежала від тих форм продукції, які при ній існували. «Всі великі періоди людського поступу сходяться менше або більше безпосередньо з періодами розширення джерел до життя. Поруч з тим іде розвій родини, який, однак, не дає таких різких кордонів для розділу періодів».

Доба дикости тягнеться починаючи від звірячого життя людей. На нижчому ступні її люде жили на деревах; на середньому вони починають споживати рибу та полювати за допомогою палеолітичних знарядів (ледве оброблене камінне); на вищому винайдено лук та стріли. Цей ступінь характеризується присвоєнням людиною готових продуктів природи і тягнеться він аж до заведення гончарства, від моменту появи котрого розпочинається в житті людства доба варварства.³⁾

Характеристичною ознакою доби варварства являється заведення худоби (освоєння та годівля звірят) та управа рослин. Середній ступінь цієї доби приносить більш досконали управу їх, чабанство та будівлю домів з каміння і цегли. Вищий ступінь починається від часу топлення

¹⁾ Фр. Енгельс: „Розвиток соціалізму від утопії до науки“, стр. 44.

²⁾ Поділ історії людства на додержавний і державний періоди приймають чимало вчених. Його робив і Морган, його роблять і багато інших соціологів, правників і істориків культури. В оригінальній концепції зустрічається він у автора „Психології народів“, Вундта, який в „соціальній еволюції“ уділяє головну роль психологічним факторам і відділює племінну організацію від державного ладу, при чому не вважає класовий поділ за єдино определяючий їх відрубність фактор.

³⁾ Два останні ступні дикости можна було ще до недавнього часу спостерігати у Австралійців та Полінезійців.

залізної руди і переходить в цивілізацію з винайденням літер та їх приміненням в письмі. На вищому ступні варварства існує вже залізний плуг, котрого тягне худоба, а в зв'язку з цим корчовання лісу і перетворення його на рілля та сіножать, для чого необхідними стають сокіра й залізна лопата. В наслідок значного поліпшення життя, з огляду на удосконалення добуття та переробки плодів природи, помножується людність. Вона починає концентруватись на невеликій території. З'являються перші витвори мистецького ремесництва. Вищий ступінь доби варварства, характерний у Греків для героїського періоду, італійських племен **саме перед заснованням Риму, Німців за Таїта та Норманів з часів вікінгів**, саме цей період, в котрому ми зустрічаємо вже добре розвинену суспільну організацію, і називає Енгельс періодом родового устрою. Його і дослідив в XIX. віці Морган на живому прикладі американського племені Ірокезів.

До часів цивілізації не існувало, на думку Енгельса, держави. Головну роль в житті людства відігравала родина, заснована, одначе, тоді на цілковито інших засадах, ніж теперішня. Найвизначнішою ж формою людського співжиття був рід, первістно — примітивна комуністична організація. Рід (gens), таким чином, — суспільна організація, що характеризує людство перед вступленням його в добу цивілізації. (Слово gens походить від загально-арійського коріння gan, що значить плодити). Класичною формою гентільного устрою Енгельс (за Морганом) вважає рід у Ірокезів, зокрема у одного з їх племен — Сенеки. Він представляється слідує. Племя Сенека складалось з восьми родів, що мали кожен назву звіря: 1) вовк, 2) ведмідь, 3) черепаха, 4) бобер, 5) олень, 6) кулик, 7) чапля, 8) сокіл. Кожен рід вибирав собі на часи миру начальника — сахема та військового старшину. Вибори були загальні, з участю і чоловіків і жінок. Вищою установою в роді була його рада, яка складалась з усіх сахемів і військових старшин, творила вищий суд, мала право звільнення сахема і т. д. Влада сахема була, на думку Енгельса, владюючою морального характеру, бо ніякими примусовими засобами він не розпоряджався.¹⁾

¹⁾ Ці і інші подібні твердження Енгельса про відсутність примусу в родовій організації не годяться з висновком, який робить з праць Моргану соціаліст державовід Лоріа, на думку якого, „суспільство на родовій базі, викрите Морганом поміж американських тубольців, управляється військовим начальником, ніколи тираничним, але тиранія ця завше не трівка та інспірується загальним інтересом“. (Op. cit. стр. 132).

Так само в Трінідаді у Індіан при родовому устрою підчас про-
дукції (полювання, рибальства і т. д.) начальники мають абсолютну
владу. Деспотія і абсолютна влада не мислимі, звичайно, цілком без приму-
сових засобів.

Син сахема не міг бути обраний на сахема в тому ж роді, бо у Ірокезів панувало матерне право, так що син належав до иншого, ніж батько, роду, до роду своєї матери. Рід може завжди скинути сахема і натомість обрати нового. Скинути сахема може і племенна рада, навіть проти волі племені. Законом був там звичай. Характеристичною ознакою роду було, що вся господарська діяльність — обробка землі, корчування лісу, будівля мешкань — все це робилось спільними силами. Але і по-за господарською діяльністю панувала ця спільність. Спільними були: організація цвинтаря, релігійних свят в честь богів, всяких забав і т. п. В роді всі були рівними і керувались принципом взаємної допомоги. Родина не мала тоді своїх сучасних рис: переважції в ній чоловіка, безправності жінки та організації не на принципі вільного кохання, а — «узаконеної» розпусти.

Рід — це споріднення по крові. Жаден член роду не сміє одружитись з членом того ж роду. Майно помершого лишається в роді. Члени роду обов'язані до взаємної допомоги та оборони. В роді панує кровна пімста. Коли хтось, не приналежний до нього, вбив його члена, цілий рід обов'язаний до помсти, яка не виконувалась, лише коли між родами вбитого та убивця приходило до згоди.¹⁾

Рід встановлює порядок адоптації чужих, не належних до роду осіб.

Суверенна влада в ньому рада, яка мусить виносити всі свої ухвали одноголосно і члени якої могли бути повсякчас відкликані.

Рід, як бачимо, був ідеальною демократією. Був він в своєму об'єднанні — племені, на наш погляд, й ідеальною державою, яка мала всі формальні і річеві прикмети державности: терітсрію, нарід і владу, при чому остання була переважно морально-обов'язуючою.²⁾ Держава гентільна була суверенна в відношенні до

В своїй новійшій праці „Початки громадянства. Генетична соціологія“ проф. Мих. Грушевський спеціально і докладно спинається на питанні про владу і владущі верстви примітивного, в тому числі і родового, суспільства. Ось що каже він: „Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву. При близшім розгляді, життя племені являється, по своєму, нераз більш організованим і краще унормованим ніж нинішньої високо цивілізованої клясової держави“ (ст. 246).

¹⁾ В разі згоди рід вбившого висловлював свій жалі та обдаровував рід вбитого. Кровна помста була в родовому устрою своєрідним примусовим карним правом.

²⁾ Але, як ми вже зазначили, не виключно моральною. „Суспільна думка поволі зводить його (обичай) до певних принципів і норм суспільної моралі... Коли ж не стає засобів моральних, каже проф. М. Грушевський, племя чи громада звертається і до фізичних способів приборкання своїх непокірних членів“. „У племен сильніших організованих

других родових племен — це визнає і сам Енгельс. Вона була збудована на правових засадах: звичаєвого права, не писаного, але точно конституційного устрою. Неписане, звичаєве право родової організації проф. М. Грушевський означає, як «передзаконне право». Від всякого сучасного воно різниться в першу чергу тим, що було не зовнішнім, не примусово зверху накинута, а витвором всього племені нерозривно з ним звязаним, не примусом владущих, а зявищем необхідним для збереження родового устрою та засад родової справедливости. «Право, — сей атрибут, чи підстава держави, в своїй основі належить до таких же категорій, які ми в різних формах стрічаємо і в організації племінній і в організації класовій».¹⁾ Далі ми ще бачитимемо, оскільки навіть високо розвиненим було право, і спеціально — державне, в Ірокезів.

Для захисту суверенітету навні, для оборони своєї державности, демократичного устрою та волі своїх громадян рід розпоряджає примусовими засобами. Такими були кровна помста, військо, яке не тільки змушувало до послуху, але підчас війни і само мусіло слухати наказів свого військового начальника і т. д.

Енгельс не вважає родового устрою за період державности, бо, на його погляд, держава — це виключно орган панування класу над класом, а не суспільний колектив на певній території з певним устроєм, об'єднаний спільним правом і владою. Родова демократія не знає класу, і тому ніби вона не держава. Остання з'являється лише від часу появи приватної власности на землю та знаряддя продукції, себто з початком класового устрою — така концепція його і переважаючої більшости марксистів.

Наш погляд инший, і період родовий ми вважаємо також державністю.²⁾ Державою, власне, був не рід, а ціле плем'я, яке складалось з фратрій — поєднань родів.

Фратрія — це власне побільшений рід, який по розмноженню сам ділився на нові роди. Кілька родів творили фратрію, кілька фратрій — плем'я.

цю функцію нагляду за громадськими шкідниками і всякого роду переступами обичаю і моралі беруть на себе часто потайні організації, які виникають з поколінних організацій або культових корпорацій». (Op. cit. стр. 135).

¹⁾ М. Грушевський. Op. cit. стр. 136.

²⁾ Лорія каже так про родове суспільство: «Приватна власність поклала кінець можливості гентильного зародку та замість держави на родовій базі створила державу на базі територіальній». Achil Loria. „Les bases économiques de la constitution sociale“. Стр. 133. (Підкресл. наше).

Кожне плем'я має власне назвиско, власну територію, окремий діалект. »Плем'я і діалект покриваються взаємно«. ¹⁾

Племенна рада, яко стояла на чолі племені і складалась з усіх сахемів та військових начальників поодиноких родів, була вищою владою племені, свого роду парламентом, члени котрого були повсякчас відкличними. Дорадчий голос в ньому мали всі бажаючі з присутніх на зборах, але рішали справи тільки сахемі та військові начальники.

Така організація влади племені ще раз безумовно вказує на те, що анархії — безвладдя родовий устрій не знав. Гентільний устрій — це справжня представницька, радянська демократія, безкласова, але держава. У деяких племен існував, крім ради, ще особний верховний начальник — урядник з виконавчою владою. ²⁾ Цілий ряд прикладів, які подає в своїй книзі проф. М. Грушевський з інших племенних — родових, організації (див. в ній стор. 245 і далі) вказують на державність гентільної організації.

Самі племена — держави творили поміж собою союзи — міждержавні поєднання — головно споріднених племен. Найбільш розвинену форму уявляв з себе союз Ірокезів, складений з пяти племен: Сенеки, Кайугів, Онондагів, Онеїдів та Моґавків. Ці племена утворили на початку XV. віку, по словам Енгельса, »формальний, вічний союз, конфедерацію, котра зараз же в почуттю своєї нової сили прийняла офензивний характер і в часі своєї найбільшої могутності, коло 1675 р., завоювала великі простори краю, а населення або прогнала, або присилувала платити собі данину«. (Підкр. наше М. III.) Формальний союз, конфедерація, офензивний характер і завоювання, нарешті, присилування платити данину, інакше кажучи, організований примус підпорядкування — хіба ж це можна собі уявляти в бездержавності?! Державність не є зявищем, яке утворилось, завдяки тільки і виключно повстанню приватної власності. ³⁾

Але спеціально на погляді на державу, як на окрему, від цілості інтересованих відділену владу і на помилковості такого погляду ми спинимось докладніше нижче. Тут оглянемо ще представлений Енгельсом

¹⁾ Чи плем'я не було, таким чином, чим тепер є нація і прообразом національної держави? Думаємо, що плем'я первісної і нація модерної організацій — це ідентичні зявища. І подібно, як плем'я кожне було тоді державою, до державності стремить і кожна нація

²⁾ Див. докл. стр. 80 Енгельса „Початок . . .“. Він також вважає верховного начальника племені, правда, слабим та нерозвинутим, але „урядником з езекутивною властю“.

³⁾ Як і звідкіль виростали авторитети і влади в племенному укладі, див. М. Грушевський *op. cit.* стр. 219 і слід.

процес переходу безкласового і, на його погляд, недержавного родового устрою в класовий, державний.

Родовий устрій мусів загинути. Він не виходив по-за племя. Те, що було по-за племенем, було по-за правом. Де не було виразного мирового договору, там панувала війна від племені до племені. Але виразний мировий договір Енгельс вважає початком підкопання родової організації. «Союз племен становить вже початок її підкопання», каже він. Взагалі: родовий устрій був можливий тільки при нерозвиненій продукції та рідкому населенню. Закінчуючи опис родового устрою у Греків, Енгельс зазначає, що, хоч «в грецькій політичній устрою героїських часів бачимо давню родову організацію ще в повній силі, але бачимо вже й початок її підкопання: батьківське право з переходом майна по наслідству на дітей, а се сприяло нагромадженню багатства в родині і видвигало родину, як могутчу силу супроти роду; дальше вплив різниці багатства на політичний устрій через витворення перших засновків наслідньої шляхти і королівства: невольництво зразу лише воєнних полонників, котре вже, однак ж, одкривало перспективу підневолення власних земляків, а навіть членів роду; давня війна між племенами вироджується вже в систематичний грабіж на землі і морі, щоб добувати худобу, невольників, скарби, і стає правильним джерелом зарібку». ¹⁾ Для збільшення багатства виправдується надужиття родових порядків. Стає потрібною інституція для забезпечення новодобутих багатств поодиноких осіб, яка охороняла б приватну власність «проти комуністичних традицій родового устрою», інституцію «котра б не тільки увіковічила почавшийся розкол суспільності на класи, але також право посідаючої класи на використання і панування над непосідаючою. Ся інституція прийшла. Винайдено державу». ²⁾

«Винайдення», коли вже висловлюватись термінами Енгельса, держави, треба віднести не до кінця, а до початків гентільно-племінного устрою. І при дефініції держави, яку робили деякі державноправники, без введення до неї фактора примусу, як: «групи людей, зв'язаних певною територією та звичкою підлягати певним нормам» (Г. Гарнер), і при дефініції її як «територіяльної корпорації з первістною владою», себ-то суверенною на певній території (Г. Єлінек) — однаково, племенна організація була, як то ми бачили, державою. Коли можна вжити термін «винайдено» відносно держави по-родової організації, то лише в тім зміслі, що замість держави не класової прийшла, — або умовами переважно економічного характеру та перебравшими з рук

¹⁾ Енгельс. *Op. cit.* стр. 98.

²⁾ Такі ж висновки робить далі Енгельс з аналізу атенської, римської та кельтійської родової організації та її занепаду.

народу в свої руки владу маючими, сильнішими верствами — була »винайдена« класова держава, новий тип державности.

Родова організація була, каже Енгельс, »природною спільністю«. »Інтереси найвищої категорії — проста захлапність, брутальна змисловість, брудне скупство, егоїстичний рабунек громадського добра — вводять нову цивілізовану класову суспільність; а підкопали і звалили давню суспільність родову найпідлішні средства — крадіж, насильство, хитрість, зрада«. ¹⁾

Комуністична держава родової організації впала, коли її влада перестала бути ідентичною з владою народу, коли вона, ставши класовою, стала по-над народом. Її падіння тісно зв'язане з економічними умовами, але обумовлено не виключно ними. Влада починала ставати по-над суспільством і завдяки верховенству окремих людей над масою: релігійному, розумовому, моральному, фізичному і т. п. Але при передумовах економічної рівності це верховенство не могло набрати характеру свавільно-визискового панування. Такий характер воно набрало тільки тоді, коли відрубність влади від суспільства зійшлася з уконституванням приватної власності. Приватна власність і панування сильніших, гармонійно злившись в своїй суцільності, витворили класову державу. В невиявленню цього полягає, на нашу думку, хиба концепції Енгельса. В чому ще слабкі сторони її?

Коли ми під заголовком своєї праці поставили слова Лорія про зближення останньої і первісної фаз людського життя, ми не хотіли тим, однак, сказати, що вважаємо, подібно Енгельсові, родовий устрій якимсь абсолютним ідеалом комуністичного суспільства. І в родовому устрою знаходимо ми негативні риси. По-за межами племені (а у Ірокезів спеціально союзу племен) панувала міжплеменна боротьба, боротьба, так би мовити, поміждержавна. Ледве чи до позитивних рис можна віднести кровну пімсту. З другого боку, величезна різниця первісної і остаточної комуністичної організації людства мусить, очевидно, полягати й в тому, що, поскільки родову державу, вузьку племенну чи родову автархію дійсно розбивала тенденція її поширення в змислі створення союзів племен, постільки будуча держава комуністичної чи соціалістичної демократії — мусітиме мати саме передумовою союз держав. Невеликі, базовані на спорідненню по крові, організації старовини не мислимі, звичайно, при сучасних, а тим більш майбутніх формах продукції і життя. Ці вимагатимуть не лише точно означеної та наділеної великими засобами примусу влади демократії, але й найтіснішого об'єднання в спільній праці всіх демократій і репрезентуючих їх влад.

¹⁾ Ibid. стр. 86.

Влада, як ми бачили, існувала і в родовій суспільності. При світовій же державі держав, при існуванні соціалістичного союзу народів будуть необхідні такі різні, численні регулювання відносин праці, відносин товариств, спілок, громад і їх об'єднань (по територіям, національним ознакам і «природним спільностям») — держав, що мріять тоді про бездержавне, або анархію, спираючись в тих мріях на анархію родового суспільства, що в дійсності ніколи не існувала, — це ніщо інше, як утопія.

Енгельс і другі марксісти в своїх теоретичних дослідях про минуле і в зв'язаних з ними передбаченнях про майбутнє держави роблять, отже, дві помилки: 1) ідеалізуючи родовий устрій та порівнюючи з ним класову державність, вони, добачаючи характеризуючий момент останньої саме в класовості її, гадають, що це є обов'язковий характеризуючий момент і всякої держави взагалі; 2) з цього виводять, що і будуча організація суспільства, базована на безкласовості, подібно ніби до родової, буде бездержавною. І соціалістична держава, думають вони, буде якийсь час державою, але лише доти, доки вона буде ще диктатурою пролетаріату, себ-то знатиме ще класовість.

Диктатура пролетаріату, чи, інакше, соціалістична держава переходового періоду, на наш погляд, буде новим типом державності, відмінним і від класової диктатури буржуазії і від безкласової — первісної демократії. Але, знову, те людське суспільство, яке прийде до диктатури, буде також тільки ще новішим типом державності, найбільш спорідненим з первісною демократією і цілком немаючим прикмет всіх відомих до цього часу історичних держав — поділу на класи, експлуатації сильними слабих, інституту приватної власності.

Але після цих побіжних і критичних уваг для повного представлення, так би мовити, загально прийнятих поглядів соціалістичної науки на походження держави, знов вернемо до Енгельсового розуміння тих причин, які сприяли переходу від варварства до цивілізації, від безкласовості до повстання класів, від «бездержавності» до «винайдення держави».

При родовому устрою, на нижчому ступні варварства ще неможливий поділ племені або роду на різні антагонізуючі верстви. Поділ праці тоді ще чисто природний і існує тільки між обома полами: чоловічим та жіночим. «Домашнє господарство є комуністичне між кількома, часто між многими родинами» (ст. 165). Перший великий суспільний поділ праці прийшов, коли пастушні племена відокремились від усієї останньої маси варварів. В середині племені, а потім і поміж племенами розпо-

¹⁾ Погляди їх на єство сучасної держави і необхідність переходової держави диктатури працюючих, ми цілком поділяємо.

чаласть виміна продуктів, в якій худоба грала функцію грошей. Завдяки піднесенню продуктивності в усіх галузях господарства: хліборобстві, годівлі худоби, ремесстві і т. д., з'явилися багатства та поширення поля праці. Це мало наслідком завоювання з метою заволодіння набутих іншими багатством, а також набуття трудових сил шляхом заведення інституту рабства в цілі побільшення того багатства. В результаті суспільність розбилась на два стани: вільних, визискувачів, та невільних, визискуваних. Череди перейшли в посідання і власність поодиноких начальників родів,¹⁾ що викликало революцію в родині, бо сприяли переведенню жінки на підвладний чоловікові стан, замінили колективну власність родини приватною власністю начальника її, остаточно зафіксувало батьківське право та моногамію і, нарешті, створило передумови для дальших спадково-власницьких та інших приватноправних інститутів. Одиночна родина (моногамія) стала силою, яка увійшла в конфлікт з родом та родовим устроєм.

З вживанням заліза (плуга й сокири) надзвичайно розвинувся поступ матеріального добробуту (вищий ступінь варварства: доба, в котрій всі народи перебувають свої героїські часи). Одна і та сама людина не була вже в стані виконувати різнородну діяльність. І тому наступив другий великий поділ праці, при котрому ремесло відділилося від хліборобства. Невільництво, з огляду на все більше піднесення продукції, з спорадичного явища перетворюється в певну, постійну систему. Продукція втрачає характер споживчої і стає продукцією з метою виміни — товарою. Виміна ж несе за собою торгівлю не лише внутрішню, але і заморську. Загальним грошовим товаром стають метали. З'являється монета. До поділу на вільних та невільних приєднується ясний поділ на багатих та бідних, і суспільство зазнає нового розколу на верстви — кляси. Ріжниці в посіданні остаточно довершують справу розбиття комуністично-родового устрою, а в тому числі спільної управи землі. Земля переходить в приватну власність окремих родин.²⁾ Поодинокі родина починає ставати економічною одиницею в суспільстві.

Побільшення та згущення населення вимагає більш тривкої організації і веде до сполуки племен в народи та до утворення вищої, переважно військової, влади. Накопичення багатств стає ціллю; війна — одним з головних засобів легкого їх набуття. Війни сприяють піднесенню авторитету військової влади, яка і перетворюється в пановання наслідної шляхти або в наслідну монархію.

¹⁾ Коли і як це сталося, Енгельс не береться пояснити.

²⁾ Як ми бачили, другий економіст-марксист Лоріа пояснює перехід до класовості переважно змінами землекористування та заволодінням землею в власність.

В добу цивілізації суспільство входить вже цілком поділене на ворогуючі верстви, на кляси.

»Така суспільність могла існувати або лише в безнастанній боротьбі тих верств між собою, або під пануванням якоїсь третьої сили, котра стояла ніби-то по-над спорячими клясами, придавлювала їх одверту боротьбу і допустила би клясову боротьбу хіба лиш на полі економічнім, в так званій законній формі. Родовий устрій розпався. Розбив його поділ праці і його результат — розкол суспільности на кляси. На його місце настала держава«. ¹⁾

Так малює причини і хід повстання держави Фр. Енгельс. Ця теорія, звичайно, дуже далека від наведених вгорі юридично-правових концепцій буржуазних письменників, навіть і тих, які розуміють походження держави, також як наслідок закономірного історичного розвитку. Зокрема, з родовою теорією походження держави вона має хіба одне те спільне, що розпочинає свої досліді також з вивчення роду і твердить, що рід переходить в державу через племя. Але самий процес цього переходу представляється нею цілковито відмінно. Енгельс навіть розбиває родову (а вірніш — родинну) гіпотезу, яка головню базується на передумові існування на перших ступнях людства виключно парного співжиття (одиначної родини). Він на підставі головню дослідів Морґана, доводить саме протилежне заложення і гадає, що підвалиною родового устрою було не одиначне чи однопари́сте подружжя, а громаднє. ²⁾ Проте полігамична родина, на його думку, це лише одна, а зовсім не єдина підвалина додержавного устрою, яка впливала на його збереження. І при однопари́стому подружжі існує ще родова, бездержавна організація, але історичний розвиток такого подружжя сприяє перетворенню її в державу.

Вище ми вже зазначали загальну хибність теорії родового походження держави, як такої, яка хоче, так би мовити, універсально пояснити це явище, звівши його до одної причини, яка в дійсности являється лише однією в цілому ряді факторів, що викликали появлення станової, чи клясової держави. В значній мірі повторює таку помилку і теорія Енгельса, коли тісно звязує питання про походження держави

¹⁾ Енгельс, *op. cit.* стр. 179. (Підкресл. наше. М. III.) Нижче ми покажемо, що таке увявлення про повстання держави (клясової) також вимагає деяких корективів. Про них згадаємо, представляючи погляди проф. М. Грушевського на перехід від держави родової до клясової.

²⁾ Оди́паристе подружжя ріжниться від оди́начного тим, що при ньому чоловік має ще право на мно́гоженство, від жінки ж не вимагається строгої вірности. Його можна одначе ще легко розв'язати, і діти від нього належать матері.

з твердженням про розбиття ніби характеризуючих родове суспільство полігамії та патріархату.

Теорія завойовань в своїх висновках значно ближча, ніж родова, до концепції творців матеріалістичного розуміння історії. І Гумплович, як ми бачили, розуміє державу, як витвір боротьби. Але в його концепції головну роль грає не боротьба в середині племені чи роду і не різниці економічних інтересів в колі однієї племенної формації, а боротьба поміж племенами. Боротьба орд за існування та наслідки їх завойовань і зв'язаних з тим відносин пановання, викликавши появу власності, створили владу — державу, яка одначе являється примусовим підпорядкуванням не класи класі, а племені племені. Мирного підпорядкування, розвитку держави з економічної еволюції, на думку сучасного прихильника теорії завойовань, Ф. Оппенгаймера, ніколи не було. Вся історія дає приклади виключно збройного завойовання.

Енгельс не відкидає цілком завойовання, як фактору, що сприяв утворенню держави. Але він вважає його не основним фактором, а вже наслідком інституту приватної власності. Саме вона утворила приватне багатство і штовхала маючих на шлях найлегшого добуття нових багатств шляхом завойовань.

З всього powyшого бачимо, що соціалістична, так би мовити, класова теорія, — теорія родова, теорія завойовань і другі, мають при всіх різницях деякі спільні риси; але відносно всіх них можна сказати, що, поскільки кожна з них зводить походження держави виключно до якогось одного фактору, кожна з них показується невиснажливою.

В дійсності треба признати, що в усіх цих гіпотезах є менша чи більша доля правди. В утворенню одних держав могли превалювати причини, які розуміються Енгельсом як виключні; в утворенню других — ті, якими універсально пояснюють процес походження всякої держави представники других теорій.

Спільним майже для всіх теорій про походження держави являється те, що вони, трактуючи про первісну державу, говорять власне вже про походження держави класової. Майже все вище наведене відносять вони саме до цієї, а не до питання про повстання дійсно і буквально первісної держави, себ-то держави родового суспільства. В цьому змислі відрізняється лише концепція соціаліста-соціолога Лорія, який вважає державу вічним з'явищем, що існувало ще й тоді, коли суспільство було не поділене на класи, а влада не відокремилась від всього суспільства. Подібне висловлює і Ленінг. Цю ж думку угрунтовує також проф. М. Грушевський, який блискуче доводить, що родова органі-

зація цілком відповідає тому поняттю держави, яке приймає більшість теоретиків права.¹⁾

Правильним, думаємо ми, було б сказати, що питання про походження дійсно перших первісних держав зливається цілком з наукою про повстання суспільства взагалі. Суспільство бо і держава, аж до появи класовості, покривали одне одну і були тотожними. З усіх теорій походження держави для зрозуміння появи родової державності може тому в значній мірі допомогти теорія колективної боротьби.

Мабуть, в утворенні перших людських згромаджень дійсно чи не найбільшу роль відігравало стремління до спільної боротьби людей в першу чергу з природою. Годі точно определити, чи в основі утворення спільного життя лежав тоді „*appetitus societatis*“, який ніби питомий людській природі, чи, на початках, людей примушувала жити суспільно потреба спільної себе оборони від звірів. Теорія колективної боротьби бачить стремління людей до спільності в шкурній, так би мовити, зацікавленості їх захищати себе «від загальної небезпеки, загальної шкоди».

Однак, подібно до інших, і ця теорія, замість обмежитись, стоячи на ґрунті своєї гіпотези, виясненням утворення первісного суспільства та первісних зародків людських державних об'єднань, перенесла свої висновки на повстання класової держави. Пояснюючи утворення влади виключно колективною боротьбою, яка, перетворившись в міжнародню боротьбу, викликала ніби то необхідність об'єднуючої влади у кожного колективу і привела до держави, — вона зовсім зігнорувала висновки родової й інших теорій і в свою чергу одну з можливих передумов утворення держави, як безкласової, так і класової, прийняла за єдину.

Побіжно ми вже наводили думку, що в процесі утворення держав відігравали роль різнородні фактори і що відносно цього лише можна устатити самі загальніші типи. Певно не можна сказати (в обсягу гіпотез це взагалі зavelика була б сміливість), що первісні родові, а так само в дальшому — первісні класові держави створились в силу тих чи інших точно відомих причин. »Через те, що первобутні часи людства назавше щезли і ніколи не можуть бути навіть в якійсь мірі точно відбудовані в нашій уяві, вивчення державного устрою у сучасних народів примітивної культури мусить до певної міри сприяти виясненню питання про походження держави. Дати точну та безпомилкову відповідь

¹⁾ В праці В. Старосольського, виданій Укр. Соц. Інститутом: „Теорія нації“ читаємо також: „Без всякого сумніву первісна спільнота є вихідною точкою держави“ — „форми найвищої політичної організації в кожній добі“. Автор зазначає, що тоді „нація була державою, а держава нацією“ стр. 91.

на це питання наука, одначе, ледве чи коли-небудь буде в стані, подібно до того як вона не в стані дати відповідь на питання про походження людини». ¹⁾

Загалом кажучи, повстання держави і родових і, далі класових можна пояснити лише комплексом всіх вищенаведених причин, взятих в тій чи іншій комбінації, з переважцією тої чи іншої причини в кожному окремому випадкові.

Саме це доводить в своїх «Початках громадянства» проф. М. Грушевський, який сумає свої висновки, зазначаючи, що «поневолене кляси клясою являється однаково результатом упадку солідарности і колективности, — чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною. Одно другого варто в останнім рахунку». ²⁾

Підеумовуючи все сказане про родову організацію (плем'я і початки класовости), ми бачимо, що родовий устрій мав всі прикмети держави, яка тоді була органічною спільнотою, в котрій елемент примусу не грає ще зовсім або грає дуже незначну роль. Держава отже зявилась одвічне. Лише з бігом часу вона перетворилась з головно органічної спільноти в переважно примусову спілку, так звану історичну державу, засновану вже на класовому принципі. Ми бачили, що, трактуючи походження держави, більшість вчених говорить власне про перетворення безкласових держав в держави класові і, плутаючи справу, лише останні вважає державами. Ми сконстатували хиби цього погляду і бачили, що в одному питанні про походження держави в дійсності криються два: одне про повстання держави взагалі, друге про повстання класової держави спеціально.

В питанні про походження класової держави спеціально ми, поза всіма їх похибками, визнали найбільшу рацію за вислідами соціалістів-економістів. Поділ праці в суспільстві і розвиток інституту приватної власности були справді тими головними (але не єдиними) факторами, які розбили безкласове громадянство на класи і прикликали до життя державу в новому змісті, державу як організацію панування, заснованого на пануванні одних над другими. Але паралельно з цими факторами і в утворенні класової держави могли грати і, безумовно, грали видатну роль такі, загальному творенню держав природні, як: завойовання, яке лише на початках було виразом виключно расової боротьби за існування, а потім перетворилось в боротьбу за набування та примноження багатств; загальна небезпека, яка

¹⁾ Ивановский. *Op. cit.* стр. 14.

²⁾ *Op. cit.* стр. 255.

робила тимчасові організації дуже тривкими і постійними; почасти такі нематеріальні фактори, як спільність і характер релігійних уявлень, спільні зміни в уяві (напр. в розумінню права) і т. п.

В розділі про «стадії і форми переходу» від безкласової до класової держави, проф. М. Грушевський бачить основні причини, які привели до розкладу і упадку родово-племенного устрою, знищили ті звязки солідарности, на котрих він тримався, і підготовили ґрунт для організації класової: 1) в «економічній диференціації, через розвиток продукції, більшу різнородність, спеціалізацію (поділ праці) та нерівномірне нагромадження матеріальних засобів; 2) в зрості соціальних авторитетів», які «стали підійматись над правовою і моральною свідомістю загалу й творити норми соціального позиття». ¹⁾

Крім того, важну роль на його погляд в цьому переході відіграли: територіялізація життя, зміни в світогляді і релігії (зокрема ослаблення старих тотемних вірувань та звязаних з ними ідей кровного споріднення племені і роду), війни, мандрівки — завоювання і т. д. «Завойованне, каже він, не невідмінне, не виключне джерело походження класової держави». «Вона може виробитися дорогою внутрішнього процесу», «може вирости з впливової позиції якоїсь династії або окремої особи», «може вийти з мотивів економічних, багатства й щедроти». «Результат, кінець кінцем, виходить приблизно той же».

Однак, головним фактором утворення класової держави новітніх часів проф. М. Грушевський вважає завоювання; шлях, так би мовити, революційний. ²⁾

Такої самої думки в українській літературі тримається і В. Левинський, який зазначає: «держави в повному змислі цього слова, повставала частіше шляхом насильства, завоювань і підбоїв. Процес творення її, розвитку і розцвіту доконується на економічній основі». ³⁾

В даному разі, ми, однак, як вище зазначали, вважаємо, що більш вірний погляд, який визнає головним, так би мовити, основоположником класового устрою поділ приватної власности, себ-то процес скорше еволюційний, виявлений Енгельсом, Кратоткиним, Лоріа і др. Всі інші фактори були другорядними і самі по собі не могли ще створити класової диференціації, яка б остаточно вбила родовий устрій. Війни і завоювання, культ предків і спільність релігії, терито-

¹⁾ Ор. cit. Стр. 251 і далі.

²⁾ В своїй праці проф. М. Грушевський приводить надзвичайно цікаві типи переходу родово-племенної організації в класову державу на прикладах Бушменів і Готентотів, Кафрів, Семитів, Туарегів, Инків і т. д. Див. стор. 257—276.

³⁾ Народність і держава, стр. 49.

ріялізм знала вже і родова суспільність. Маючи в собі зародки класових протиривств, вона, одначе, спочивала ще на колективістичних засадах і не управнила індивідуалізму. Лише з довершенням побіди приватної власності і завойованне і всі інші фактори стали факторами сприяючими вже повстанню класової держави — організації пановання частини над цілим. Класова, сучасна держава — це в кожному розрахунку плід, витвір і наслідок побіди інституту приватної власності.

Не дивно отже, що в сучасній державі все скеровано на удержання того основного, що приклиало її до життя в її класовому естві. І як би не пояснювали походження держави буржуазні письменники, вони (що являються також своєрідним витвором відносин власності) з усіх своїх теорій роблять єдиний висновок: приватна власність — основа сучасної держави, і сама ця держава — безпека приватної власності, мусять вічно існувати.

Найглибші різниці розібраних теорій представників не соціалістичної і соціалістичної науки полягають саме в висновках з уявлення про походження держави. Противно буржуазній ¹⁾ соціалістична концепція яскраво розкриває всю аморальність походження класової держави і виводить з цього розкриття природний висновок про необхідність перебудови цієї організації суспільної несправедливості та оборони гідкого, крайно еґотичного індивідуалізму на справедливо колективістичних засадах. Економічні досліди соціалістів доводять ще крім того, що поруч з етичною необхідністю повалення з визиску, насильства та розбою повставної держави, мається ще економічна необхідність цього. Подібно до того, кажуть вони, як економічні відносини привели до повстання класової держави, так вони ж історично-необхідно своїм дальшим розвитком приведуть і до повалення її.

Приватна ініціатива й еґоїзм замінили колективізм ґентільного укладу. В процесі поступу людство дійшло до капіталізму. Цей, одначе, переростає приватно-власницьку організацію, й економічні відносини вимагають знов колективізації.

Такий хід думок соціалістів відносно трансформацій в обсягу державно-політичного життя. Спеціально ж марксисти, справедливо уявляючи собі будуче суспільство безкласовим, в pendant до свого розуміння бездержавним ґентільного устрою вважають одначе, що майбутнє безкласове суспільство буде і бездержавним.

¹⁾ Звичайно, оперуємо цим словом не в його вульгарному значінню і зазначити мусямо, що говоримо про загал, а не про окремі одиниці, які, хоч і не належать до представників буржуазної науки, але в певних питаннях поділяють погляди соціалістичних дослідників і з обуренням виявляють аморальність сучасної державности.

В дальших розділах ми спробуємо остаточно довести хибність такого погляду. Перед тим, одначе, ми мусимо пізнати дальший розвиток клясової держави, зрозуміти ество держави взагалі та клясової (і буржуазної і соціалістичної) зокрема.

На закінчення мусимо ще коротко спинитись на так званому повторному походженню держав,¹⁾ що можна, зрештою, звести до питання, як повстають нові держави в новіших, теперішніх часах, в чому причини їх повстання.

Остання війна дала початок десяткові нових державних витворів: Чехії, Юго-Славії, Польщі, Україні, Фінляндії, державам Балтики, державам Кавказу і т. д., що обумовились головню розцвітом національного самоозначення, яке в значній мірі звязане і з економічним визволенням колоній бувших недержавних народів зпід гніту та влади метрополій. Розвиваючийся національний капітал хоче стати вільним і, визволяючи себе від централістичних тисків загально-державного, робить на користь національного визволення та утворення нових національних державних формацій.

Звичайний спосіб повторного образования держави — національно-соціална революція в час слабости метрополії.

Другий спосіб другократного образования держави можна було спостерігати раніш особливо добре в Америці, де держава повставала шляхом засновання нових осілостей на незайнятих до того часу землях особами, що належали до різних держав. Тепер такий спосіб майже зник. До деякої міри таким можна вважати спробу творення жидівської держави в Палестині.

Як при первістному, так і при повторному повстанню держав право не грає ніякої ролі. Походження держав — це взагалі понадправне явище, яке стає «правним» лише по тому, як нова державна організація перетвориться в дійсно, фактично і стало існуючу.

Творення нових держав в сучасній нам добі яскраво виявляє, оскільки нині в житті людства став видатним національний фактор. З другого боку, при цьому творенню і збереженню в ньому економічної експлоатації, національний момент являється кінець кінцем лише фиговим листком для прикриття егоїстичних тенденцій національно-місце-

¹⁾ На нашу думку, правильніше було б говорити в данному разі про третьократне повстання держав. Первісним ми вважаємо повстання родової організації; повторним — початкове повстання клясових держав; третьократним — повстання держав вже після остаточного усталення клясового поділу в історичних часах. Але для ясности викладу будемо держатись загально-прийнятої термінології.

вого капіталу монополює визискувати «своїх» працюючих, з метою вибиття надвартости національною капіталістично-державною організацією.

Проте утворення нових національних держав, безумовно, приносить відносну користь і пригніченням класам. Воно позбавляє їх національного гніту, а почасти і політичного і культурного. В деякій мірі воно навіть їм користне і економічно, поскільки молода національна буржуазія не має в собі ще сил довести визиск трудящих до апогею та мусить, з метою, звичайно, власного скріплення, шукати підпертя працюючих і задовольняти вимоги широких народніх мас.

Національний фактор, будучи поступовою силою, може одначе зростись на якийсь час після формули: «нація — ціль» силою для приборкання виявів класового антагонізму.

Одначе, в міру того як працюючим верствам стає і в «їх» національній державі не краще, ніж було попереду в державі чужих капіталістів, вони починають знову розуміти і ще більше відчувати дійсну ціль всякої класової держави, хочби й національної. Замість націоналістичного оправдання держави, духовим оборонцям існуючого — державноправникам приходить шукати нових уґрунтовань необхідности існування держав таких, якими вони є. На сцену впливає «загальне переконання всіх членів держави в правових її цілях». Державу і державну владу представляють, як нейтральну сторону, котра ніби регулює боротьбу ріжних сил та клас в суспільстві, утримуючи її в рамках порядку.

Поруч з тенденцією сучасности до остаточної перекройки світової карти по національній ознаці, як в буржуазних, так і в соціалістичних верствах, яскраво зафіксовується тенденція до державної інтернаціоналізації. На місце спілок імперіалістичних держав, великих та малих Антант, головні проводирі всесвітнього капіталу стремлять поставити єдину акціонерну спілку централізованого в всесвітніх розмірах визиску працюючих — державу: «союз» або «лігу націй».

З другого боку, борючись за своє визволення, і працюючі маси вже почали будувати цілком нові державні формації, які приведуть до державности безкласового типу. Вони також своїм постулатом вважають об'єднання всіх держав в єдиній соціалістичній державі всесвіту, в Інтернаціональній державі працюючих. Очевидно, науці колись прийде до досліджувати і повстання такої держави. Ми, в кожному разі, надіємось ще бути громадянами її! Одначе: чи запанує єдина буржуазна держава, чи єдина соціалістична, чи об'єднане в єдину організацію будуче безкласове суспільство всесвіту буде і державою, чи людство повернеться до тих колективістичних форм життя з котрих розпочалося? — На це ми дамо відповідь в наших кінцевих розділах.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ.

Розвиток клясової держави й її головні історичні типи.

В попередньому розділі ми представили і проаналізували теорії первісного походження держави та прийшли до висновку: 1) що в повстанні всякої держави відіграє роль цілий ряд чинників, з яких в утворенню спеціально клясової держави найбільше значінне припадає економічному, а саме появі та розвиткові інституту приватної власності; 2) що на утворення цього інституту знов-таки впливає цілий комплекс різного роду факторів.

Тепер ми спинимось на ході розвитку клясової держави, на тих історичних змінах і етапах, які вона зазнала, та зробимо загальний огляд нині існуючих типів держав.

Власне, лише дослід розвитку клясової держави і може нам дати певні результати. Правда, деякі з них народились також ще в передісторичному періоді людського життя, але про дальший розвій більшости з них історія приносить нам цілком певні дані; тому простеження їх розвитку базоване вже не на переважно льогічних гіпотезах, як то є з питанням про первісне походження держав, а на достовірних і зафіксованих фактах.

Держави світу не лишилися на початковому ступні своєї формації. Віками змінювались їх зміст і істота, їх форма організації. Головним явищем, яке впливало на рух змін в державному житті і в загальній структурі суспільства, був економічний уклад в народньому господарстві: продиноких держав і цілої суми їх. Відповідно до головних фаз в розвитку економічного життя суспільства йшов і процес виображення нових функцій, цілей та організації держави. Процес цей тягнеться тисячоліття. З слабо розвиненої первісно-початкової клясової організації, держава еволюціонувала до кольосального, майже всеохоплюючого явища, яке і грає домінуючу роль в сучасному соціальному життю. Коли продовжити класифікацію Морґана-Енгельса і ділити також й добу цивілізації на три періоди, то в старовинних часах можна бачити нижчий, в середньовіччю — середній, а нині, коли ставиться на чергу дня питання про утворення єдиної держави Всесвіту, про яку мріють і буржуазні ідеологи капіталізму (союз народів, ліга націй)

і соціалізм та всесвітній робітничий рух (соціалістична федерація всо-світу, Інтернаціонал), ми перебуваємо третій період — вищий.

Історія ставить грандіозне завдання перед державою. Знов-таки, в першу чергу, розвиток продукції і форм економічного життя стремити нині до розірвання міждержавних кордонів, ставить перед людством завдання відшукати собі вихід через утворення нового поміждержавного укладу в єдиній всесвітній організації — вседержаві. Стоїмо на межі, перед слідуючою добою в історії людства, імя якій соціалізм.

Всі державні організації, сказали ми, знаходились і знаходяться в постійному рухові. Початок їх і та стадія, в якій ми знаходимо сучасну державу, уявляють в кожній державі цілковито ріжні картини. Простежити всі зміни в усіх державах, це безумовно неможлива праця. Але в усіх них по-за всіма індивідуальними ріжницями, по-за всіма неоднаковостями в часі і ході розвою, спостерігаються деякі спільні характеристичні ознаки, які і надають тим чи иншим групам держав або якійсь окремій державі риси певно означеного типу. Загально прийнято вважати основними типами в дотеперішньому розвитку держав: староорієнтальний, античний,¹⁾ середньовічний і, нарешті, сучасний буржуазно-капіталістичний. Тепер, одначе, до всіх цих типів треба додати ще і вже існуючий тип соціалістичної держави.²⁾

Походження староорієнтальних держав відноситься до остільки давніх часів і про них є так мало точних в своїх результатах історичних дослідів, що годі казати щось цілковито певне про причини, що викликали їх походження, і про всі ті зміни, яких вони зазнали в своїй внутрішній організації.

Східно-орієнтальні держави зародились ще за десятки тисяч літ до Христа, і про їх загальний тип можна говорити тільки умовно, розуміючи під ним головню ті остаточні форми, які характеризуються устроєм, котрий прийнято означати загальною дефініцією «деспотії». Деякі дослідники справедливо кажуть про первістні стадії історії сходу, що деспотія чи теократія ледве чи були постійними формами староорієнтальної державности. На перших стадіях її, безумовно, існу-

¹⁾ Деякі державознавці заносять цей тип до староорієнтального. Див. напр. Єлінек *op. cit.* стр. 210.

²⁾ Звичайно, це не значить, що всі держави, скажемо підчас середньовіччя в Європі, перебували і в інших країнах світу в подібній же добі розвитку. В цьому змислі поступ далеко не всюди однаковий і навіть тепер, коли капіталістичні держави стоять на передодні перетворення в соціалістичні, не виключено, що можна застати якісь племена Австралії чи Полінезії в добі дикости. У багатьох племен можна надбати вищий ступінь рівний середньовіччю — феодалізови і т. п.

вали не великі монархії, «а незначні племенні чи державоподібні союзи, що панують своєрідно та незалежно один від другого». »Жидівські традиції доцарського періоду, аристократична організація фінікійських колоній, народня монархія Персів доводять, що схід уявляв в політичному відношенні не менш різнородних форм, ніж захід«. ¹⁾ Але в загальному ледве чи буде помилкою сказати, що державний устрій старого Орієнту характеризується безмежним панованням однієї людини (яка в різних країнах сходу мала різне назвиско), що була єдина цілковито вільною та проявляла свою волю в тому, що мала безмежні права примусу і визиску над всім иншим населенням. По-за деспотом правом вищої влади чи правом на претензії на цю владу не була наділена жадна людина. Монарх — деспот вважався найчастіш або богом на землі, або заступником бога (теократія) і був повним паном і володарем над всіма останніми.

Так було, наприклад, в Єгипті, про який відомо, що вже чотири або і п'ять тисяч років до Христа там існувала не аби яка цивілізація, що знала вже скульптуру, написи і т. п. Те, одначе, що відомо з історії Єгипту, відноситься вже до часів, коли він був цілком зрілою державою з твердо установленою політичною та соціальною організацією.

Держава Єгипту була наслідною монархією. На чолі її стояв фараон — об'єкт свого рода культу, земний бог. Йому цілковито підлягала навіть попівська каста; він ототожнювався з найвищими силами. ²⁾

Ці обожествлені суверени і повні власники народу трактували своїх підвладних, як худобу.

Приналежні до нижчих каст були прикріплені до місця, обов'язані були жити та вмирати там, де народились, мусіли обов'язково продовжувати ремесла своїх батьків. Індивідуальної свободи вони не знали і всі були кріпаками. В копальнях золота голі, постійно биті »робітники, заковані в кайдани, працювали день і ніч під доглядом салдатів, які розмовляли тільки на чужих мовах«. ³⁾ Так працювали невольники або покарані, так само працювали і всі належні до різних професій нижчих

¹⁾ Докл. див. Єлінек. *Op. cit.* стр. 211 (примітки).

²⁾ Яке уявлення мав нарід про фараона, видно з такої молитви, зверненої до Рамзеса II: „Вони кинулись на землю та, підіймаючи руки, благали царя в таких виразах: ми прийшли до тебе, пане небес, пане землі, сонця, життя, світу, господарю часів... хозяйіне добробуту, творче урожаю, творче смертних, той, від кого залежить подих..., до тебе, що зробив великих та створив малих... до тебе, нашого володаря, нашого сонця... подаруй нам життя твоїми руками і повітря для подиху“. Letourneau. Стр. 143.

³⁾ Ibid. стр. 149.

каст.¹⁾ Фараон, для якого впродовж десятиків років мільони кріпаків будують грандіозну піраміду, з одного боку, і мільони німих рабів, з другого, — таким був внутрішній соціальний уклад східного деспотичного Єгипту.

В різних державах старого сходу існували відхилення в той чи інший бік. В жидівській державі Іудеї панованне теократичного принципу набрало в порівнянні з Єгиптом відмінного характеру. Там володар вважався обмеженим вищою божою силою. Приписи Єгови були вищими за приписи царя. В жидівській літературі тих часів можна знайти дуже багато суворих та докоряючих іудейським царям місць. Цар не вважався там богом. Жиди, більш ніж інші народи старого сходу, мали демократичні тенденції і чули себе безправними тільки перед богом — Єгвою.²⁾ Проте все ж наслідна влада царя і у них здебільшого була яскравою деспотією (згадати хоч би царство Давида, Соломона і др.).³⁾ Нарід не приймав участі в управлінні і був тим же безправним бидлом, що й інші народи деспотій тих часів. Велике значінне мала тільки каста жерців, які саме і вважались представниками бога та приймали тому участь в виборах царя.⁴⁾ (Таке ж значінне мала каста жерців і в Ефіопії).

Не міняють загального характеру старовинної деспотії та теократичної монархії й інші, де в чому відмінні держави старого Сходу. Індія тих часів уявляла з себе теократичну державу аристократії — деспотизи вищої класи, яка мала цю вищість в звязку з кастовою приналежністю. Все населення поділялось по походженню (себто наро-

1) Описуючи положення людей різних професій в Єгипті, дослідник старих народів Масперо наводить, наприклад, характеристику шевців: „Швець страшенно нещасний; він постійно жебрає; його здоров'я таке, як у здохлої риби; він гризе шкіру, щоб себе наситити“. Летурно зазначає з цього приводу (стор. 150): „Це ціла низка жалоб, стонів, які чулись тисячі років тому і досі ще нас хвилюють, підіймають в нас жалість, бо ми знаємо, що в будучині потомство, — настільки від нас віддалено, як віддалена від нас в минулому ця єгипетська античність, зможе читати рівно колючі ляментациї про злиденну долю наших індустріальних невільників, так званих вільних“.

2) На початках державности всі вони були політично рівні. Між ними не існувало ще аристократії і нижчої класи чи плебса. Тільки в дальшому з'явилась у них теократична знать: левіти. Невільники з Жидів могли, по скінченню шести років невільництва, зробитись знов вільними.

3) Див. про це докл. у Летурно стор. 241, 242 і слід.

4) Почасти такі погляди на єство тих, що грають ролю в управлінні державою (цар, жерці, брамани = боги), виявляли древні філософи та моралісти. Приймаючи правлячих за осіб божого походження, вони одначе вважали обов'язком їх виконувати закони моралі. Такими були Гаммурабі в Вавилоні, Конфуцій, Будда, представники браманізму в Індії.

дженню від членів тої чи іншої касты) на кілька клас, з яких найвищою була каста попів, так зв. браманів, які подібно фараонам Єгипта вважались богами на землі.¹⁾ Царь залежав фактично від них, бо мусів все робити лише по нараді і за згодою браманів, які, таким чином, приписували свою безмежну волю всім іншим кастам: 1) князів та військових (каста кшатрія), 2) служилих людей, хліборобів та купців (каста судра) та 3) найнижчих рабів-паріїв (каста шандала)²⁾. Якими були відносини поміж цих каст, свідчить хоч би те, що парії не мали права мешкати в тих місцях, де жили належні до двох інших каст, що останні могли безкарно вбивати їх, коли ці осмілювались дивитись їм в обличчя. Навіть князі, себто представники другої (після браманів) касты, вважали щастем, коли до них звертав ся браман. Всі безоглядно підлягали єдино вільним браманам. Царь був тільки їх «підручною рукою», хоч назовні мав також всі риси деспота, «дикого тірана». Трактунанне всіх безправними рабами спочивало, звичайно, на безмежному економічному визискові.

Державна спільнота у староорієнтальних народів цілком покривалась з релігійною спільнотою, і вишній владі — деспоту підлягали і корились після приписів «божкої волі». В виключних випадках старовинні деспотії мали більш світський характер (Асирія, Персія), де пануванне виправдувалось самим фактом панування. Подекуди індивід мав в них обмежену цивільну правоздатність, але публичних прав (за виключенням належних до правлячої касты в аристократичних деспотіях) не мав він жадних.

Рабство всіх і свобода одного чи невеликої купки деспотів: безмежне правоволодаря на визиск рабів — народу; право сили, що освячувалось привілейованим попівством; «боги» і «парії» — такі відносини характеризують всі держави античного сходу, староорієнтальний тип держави. Слідуючий, вищий в порівнанні з ними тип — античні держави були так само збудовані на інституті невільництва — він був, так мовити, їх головною підвалиною. Греція (Спарта і Ацени) і Рим мали дуже багато спільних рис. Вони розвинулись з держави-города: були рівночасно і релігійними згромадженнями: вважались тотожними з скупинною громадян: вільні громадяне їх приймали активну участь в життю держави. Але по-за цими рисами

¹⁾ Члени інших каст так і називали їх: богами. Вважалось, що вони народжувались з вуст бога Брами.

²⁾ Інші дають трохи іншу класифікацію. Другою кастою іменує вайцїяс а третю — судра. Кастовий устрій зберігся в Індії і понині, граючи дуже негативну роль в національно-соціальних визвольних рухах її. Докл. про кастовий устрій Індії див. Летурно стр. 266 і слід.

схожості, які і дають підставу до зачислення римської й елінських держав до категорії одного типу, між ними, як ми побачимо далі, були й значні відміни. Саме повстання цих трьох держав, процес котрого, правда, основно взагалі дуже мало відомий, дає вже вказівки на різниці між ними. Тоді як відносно Спартанської держави можна сказати, що вона в значній мірі була продуктом завоювань, Атенська держава вважається навпаки «клясичним прикладом» формування держави не через завоювання, а через більш менш добровільне об'єднання дрібніших громад, або т. зв. «сіноїзм» співжиття¹⁾. Так само початки римської класової державності, хоч ще менш ясні, дають більшості дослідників матеріал для визнання тут відсутності завоювання.

Вже в доісторичних часах Греція (Ахейська держава) уявляла з себе країну з розвиненими класовими противенствами²⁾. Суспільство часів Гомера знало великі соціальні нерівності: багатство і бідність, інститут невольництва, пролетаріят. Вже при Тезею населення Атен ділилось на три класи (поділ праці): евпатридів — шляхта, геоморів — хлібороби, деміургів — ремісники. В історичному періоді ми знаходимо Грецію, як кілька держав — городів, з яких переважна скількість уявляла з себе республіки. Лише Спарта зберігала монархичний устрій, і це ставило її в постійну опозицію до демократичних Атен. Проте ця відміна в державній структурі Спарти по суті не була так значною, бо фактично і в дійсності, як каже Летурно: «Спарта скорше уявляла тоді з себе комунальну республіку, ніж монархію. Царі були лише військовими начальниками»³⁾. Це була отже теж демократична держава, збудована на мілітарних засадах. Одночасно вона базувалась на принципах повної волі Спартанців-воєнків і повного поневолення публичних рабів: ілотів та періеків. Кожен спартанський маєток мав сім родин ілотів, на яких задивлялись, як на домашніх звірів або собак і з якими поводились надзвичайно жорстоко⁴⁾. Періеки, також невольники, були першими мешканцями завойованих Дорійцями територій.

1) М. Грушевський *op. cit.* стр. 279.

2) Відмінного погляду тримався Енгельс, який в своїй прекрасній аналізі розвитку грецької держави зазначив, що в героїських часах в Греції існувала ще безкласова родова організація, яку тоді тільки починали підкопувати батьківське право, невольництво та наслідування. Докл. див. „Початки...“ стр. 97.

3) *Op. cit.* стр. 305.

4) Проте особиста власть над кріпаками була все ж обмежена. Спартанець не міг вбити, продати, пустити на волю чи підвищити довільно данин кріпака. Натомість держава мала всі права над ними. „Є звістка, що їх періодично били — власне тільки для пониження“. Див. М. Грушевський *Op. cit.* стр. 278.

на котрих зорганізувалась Спарта. Над всією масою цих кріпаків панувала олігархія вільних громадян. В часи Лікурґа (десятий вік до Р. Х. сам Лікурґ являється, одначе, мабуть, легендарною особою) на рабське населення в кілька сот тисяч чоловік нараховувалось тільки від шести до семи тисяч вільних громадян. Хоч на початках ці вільні мали зневагу до всього не військового, але помалу вся земля і багатство сконцентрувалось в руках невеликого числа їх родин. »В половині III. в., коли базілей Агіс і Клеомен заходились зреформувати ці аномальні відносини, було не більше сотні повноправних держателів землі«...¹⁾ В суті такою ж була організація і демократичної атенської республіки яка мала своєю підвалиною той таки інститут невільництва. Різниця між Спартою і Атенами полягали лише в устрою і політичному життю повноправних клас, себ-то не в основному для загального типу і змісту античних держав, а лише в відносинах пануючих верств. Що до цих, то »спартанська держава в добу Мессинських війн і Ацени в епоху Демосфена«, зазначає Єлінек відносно політичного групування їх, »не менш далекі одна від другої не лишень в часі, але в усій своїй політичній структурі, ніж, напр., Венеція XIV в. та сучасна Італія. І антична держава не лише вилилась в самі різнородні форми, але пережила і внутрішню еволюцію, не менш значну, ніж, напр., перетворення середньовічної держави в сучасну«²⁾.

Ми вже згадували про кількісне відношення вільних і невільників в Спарті. В цьому, і то в усі часи, у неї була повна схожість з Атенами. В часи золотого віку в останніх налічувалось в цілому (жінки і діти) 90 тисяч вільних громадян і 365 тисяч невільників, себ-то на кожного вільного припадало майже 20 рабів. Платон подає, що 50 невільників було для заможного афінянина звичайною річчю³⁾. І в Спарті і в Атенах тільки вільні мали права. Раби були об'єктами права, в Атенах — головнo приватного, маєтком. Влада над ними — право власности. До признання людини, яко такої, особою, античний світ ніколи не дійшов, і це творить одну з найхарактерніших рис цього типу держави.

Невільники мали обов'язок постійно працювати на вільних. Громадяне ж загалом не працювали і з огидою відвертались від всякої праці. Натомість вони приймали надзвичайно активну участь в публичному життю, несли військову службу, займались письменством, плекали мистецтво і т. п. Їх дуже великі права були добре розроблені, головнo в сфері управління державою. Сама держава, будучи союзом вільних її

¹⁾ М. Грушевський *op. cit.* стр. 279

²⁾ *Op. cit.* стр. 217.

³⁾ Докл. про це див. Петурно стр. 324.

громадян, була одночасно і релігійним союзом. Це, однак, не наближало грецької держави до старовинної східноорієнтальної. Поліс (державо-город) не знала якихсь божеських законів чи приписів, які наказували б зберегати ту або іншу форму політичного устрою та які вимагали б ставлення на чолі держави представників бога чи божеської влади на землі. Держава бо управляється не божими законами а волею народа, вона — діло народа, *res publica*¹⁾.

Після упадку Пізістратидів та реформи Клістена на чолі Атен стає рада з 500 сенаторів, обраних 10 племенами, що склали атенську державу (кожне плем'я вибирало 50 сенаторів). Після Марафону, коли всім клясам (вільним) було надане право однакової участі в політичному житті, всенародні збори зробились дійсним сувереном, а держава (вільних) повною демократією. Народні збори мали право призначення сенату, вибору головних урядовців, рішень про зносини, договори та союзи з другими державами, рішали про війну і мир. Вони призначали послів, встановляли надзвичайні видатки, контрибуції, видавали закони про гроші, міру, вагу і часто також являлись найвищим судом (остракізм). Своїх публичних прав та вольностей громадяне Атен дуже пильнували та боялись їх втратити. Тому вони дуже недовіриливо відносились до найвидатніших осіб і бачили в них небезпеку для волі народа. »Не звичайні люде, а видатні генії розбивають демократію«, казала атенська поговорка.

Адміністрація і виконавча функція а також суд, належали спеціальним, переважно обраним або призначеним по жеребку урядникам. На чолі їх (після скасування діничної влади базилеїв за 10 століть до нашої ери) стояли архонти. Але вищої виконавчої влади (як сучасні міністерства) Атени не знали. На чолі постійного війська стояли військові проводирі — стратеги, які також обірались щорічно народом і завідували поліцією городів. Військова служба була обовязкова для всіх громадян, за виключенням деяких урядників, слабих та сенаторів.

Також, в своєму більш вже закінченому вигляді, була політична організація атенської держави. Опертий на невольництві та мілітаризмі демократизм пануючих був *de facto* подібний до спартанського пановання аристократії. В дійсности головну ролю і в ній (атенській державі) відіграла також шляхта, яка меншала головню в Атенах та біля Атен і в руках якої були сконцентровані всі багатства. Що до атенських селян, то їх положення було просто жалюгідне. »Грошеве панування шляхти, котре чим раз буйніше розросталось, виробило також нове звичаєве

¹⁾ Цим, очевидно, пояснюється і та різниця в естві і навіть самій кількості творів про державу і політику, яка коле очі при порівнанню в цій сфері літератури древньо-східної та грецької.

право для забезпечення вірителя проти довжника, для освячення використання дрібного мужика посідачем грошей. По всіх нивах Атики виділи заставні стовпи, на котрих було написано, що такий а такий помірок заставлений такому а такому за такі а такі гроші¹⁾. В цій «демократії» кредитор мав право продавати за кордон в неволю дітей довжника і самого довжника. Допертва Солон в 594 р. до Р. Х. шляхом революції допоміг селянству, знищивши заставні стовпи, уневажнивши борги і давши спромогу втікачам довжникам повернутись до Греції. І з цього саме часу атенська «демократія» звернула свою найбільшу увагу на експлуатацію не «вільних» бідаків атенців, а невольників.

Отже атенська демократія мало чим ріжнилась від всіх сучасних, які, надаючи рівні політичні права всім громадянам, встановлюють цим тільки більш вигідні форми для визиску пануючими в демократіях класами інших клас. До неї цілковито можна прикласти глибоко вірні слова проф. Івановського, які він написав з приводу демократичного устрою древніх Германців і які в дійсности розкривають єство всякої класової демократії: ті дослідники, які називають устрій Германців демократичним, «говорять лише про свободних Германців, цілковито ігноруючи напівсвобідних та рабів, так наче б то це і справді не були люде, що входили в склад державного населення. Але як що так гадали вільні Германці, що жили за 2 тисячі років до наших часів, то ледве чи лічить таким же чином думати сучасним вченим, які досліджують життя Германців. З сучасної точки погляду, люде лишаються людьми, яке б становище в суспільстві вони не займали; ось чому названне устрою життя древніх Германців (чи Атенців, М. III.) демократичним, яке зустрічається у деяких вчених, мусить робити дуже дивне вражіння; класове пановання, з одного боку, та демократичний характер суспільної організації, з другого, — річи цілком непримиримі.²⁾

Але по-за інститутом невольництва, який вже сам по собі виключає демократію, класові протиріччя існували весь час в Атенах і в середині самої демократії.

На такій стадії свого розвитку, коли загострення відносин невеличкої пануючої меншости і величезної більшости пригноблених «вільних» і невольних досягло апогею, загинула антична Єлада. Її історія мала надзвичайне значіння для культурного життя всієї людськості.

1) Енгельс, *ibid.*, стр. 102.

2) Цікаво зауважити, що ці глибоко вірні і незвичайні для представника буржуазної науки права слова знаходимо в книжці професора „імператорського“ суюклясового університету, виданій в часи найбільшої реакції в Росії. *Op. cit.* стор. 100.

Устрій Атен, який все ж загально прийнято вважати демократичним і який на ті часи був все ж безумовно поступом, був тим гаслом, який двигав на боротьбу за краще сотки і тисячі людей нових часів. Ті, що ідеалізують класову демократію, як напр. Летурно, висловлюються про Атени в таких захоплюючих виразах: »В цьому малому куті всесенної жив найрозумніший з народів, той, який перший мав всі загальні ідеї, який перший все спробував, і який, нарешті, століттями по тому, як вже стратив свою політичну індивідуальність, зміг ще служити всьому нашому заходу інтелектуальною закваскою«.

Впливи атенської демократії на західно-європейську думку та на прогрес годі заперечувати. І соціалізм, як остаточний ідеал, проповідує саме демократію. Але, повторюємо, помилка, яку багато хто робить, ідеалізувати атенську демократію.¹⁾ Вона витворила цілком задовольняючу спілку вільних і повноправних, рівних (формально) в політичному житті громадян, але соціальна нерівність їх, наслідок приватної власності, в корні підривав цю зверхню рівність, повноправність і т. д. В наслідок соціальної нерівності, поруч з панованням ніби ідеальної демократії (про великі хибі організації якої тут не маємо місця згадувати), бачимо існування і внутрішньої класової боротьби і експлуатавання колоній і, як дальший наслідок того ж, всі ті явища, які, являючись необхідним виявом класового пановання: держави і права сильних — завше викликають собі протилежне: повстання нової сили — революції.²⁾ Фактично, як і сучасна, була й антична демократія лише своєрідною формою експлуатації та визиску праці. І вона в своєму гнобленні робочої класи та невольників мала вже характеристичну рису сучасних держав: бажання зберігти та забезпечити стан визиску для себе, недозволити другим державам користуватись плодами дешевої праці свого невольницького та »вільного« пролетаріату. Тому то антична Еллада вважала одним з головніших своїх завдань збере-

¹⁾ В своїх лекціях по філософії історії Гегель, напр., казав: „В Атенах існувала животворча свобода, животворча рівність прав та духовного розвитку... Поруч з цією рівністю та в межах цієї свободи могли найвільніше проявлятись всі нерівності характеру та таланту, всі різниці індивідуальностей, що знаходили в оточуючій атмосфері сильніші стимули до розвитку“. Чудова картина. Але в ній забуто намалювати найбільш яскраве, характеризуюче всяку державу класову явище: економічну нерівність, і спеціально атенську — невольництво.

²⁾ Так, напр., на Самосі в 412 р. до Р. Х. повставший нарід покарав на смерть двісті своїх ворогів (багатших), чотириста з них вислав і поділив потім їх землі та будинки. Звичайно, і тоді звірства багатих при подавленню революційних повстань (напр. в Мілеті) були завше незрівняно жорстокіші. Див. про це Letourneau стор. 343.

женне цілоти та непорушности своєї держави та її устрою, який вважала частиною божественного світового ладу. І подібно до того, як в сучасних капіталістичних державах несвідоме робітництво метрополій часто буває зацікавлене в збереженні експлуатації колоній (Англія), подібно до того і всі «вільні» громадяне Греції, хоч як вони були економічно нерівні, вважали себе зацікавленими в збереженні невільництва. Та все ж демократія давала бідним клясам принаймні хоч політичну свободу.

Проте вже великі філософи та вчені Греції також не всі ідеалізували устрій своїх держав. Як ми згадували, софісти на своїй же демократії дійшли до розуміння права, як продукту сили. Найбільш радикальні з них бачили ціль людських установ в експлуатації слабих. І ось поруч з цим і в наслідок цього вже Демокріт і Сократ починають почувати себе громадянами всього світу, в науці цінників космополітична негачія вітчизни витискує політичне почуття і, нарешті, наука стоїків заміняє державу-город державою світовою, покликаною обійняти всю людськість¹⁾. Шукання людського розуму, який бачив при існуванні політичної рівності страшні факти соціального нерівенства та нелюдської експлуатації вільними невільних, приводило його до розуміння несправедливості найбільш демократичної в світі демократії Еллади. Самі ж гноблені звертались часто до найбільш природних засобів позбуття цієї несправедливості. Народні революції проти багатих, про які ми вже згадували, з запалом підтримувались рабами, стан яких був дійсно жахливим. В Сіцилії, напр., їх парували насильно, як звірів, на них накладались тавра і т. д. Та навіть у деяких категорій вільних відбиралось подекуди право на працю.

Ми згадували, з якою зневагою взагалі дивились на працю античні Греки. Навіть Арістотель відмовляв титул громадянина вільним робітникам. В силу принципу «непраці» місто Теби відставляло від магістратури всякого, хто займався дрібною торгівлею чи ремеслом. З все більшою мобілізацією земельної власности зневага до праці і працюючих меншала, переверталось в призириство до бідних. З поширенням торгівлі та індустрії нерівенства в багатствах ставали все більшими. Ті політично вільні, які раніш переносили ганьбу за те, що займались рукоміслом чи торгівлею, помалу або перейшли в стан багатих, або зпролетаризувались остаточно. Коли на початках в державах Греції уоружувались тільки непрацюючі вільні, то, в звязку з постійними війнами та з величезним зростом числа бідних, прийшлося кликати до зброї й їх. Користуючись зброєю, вони і повставали проти

¹⁾ Єлінек *op. cit.* стр. 221.

багатих. Часто результатом цього бували соціальні революції з переділами багатств серед всіх вільних громадян, але частішими були повстання тираній, правлінь, обраних бідними або силою заволодівших владою осіб. Найбільш славним тираном, який не використовував влади в егоїстичних виключно інтересах, був атенянин Пізістрат. На загал же всі тирані перетворювались в свого рода царів, яких знов скидала нова хвиля народного гніву, нове повстання пролетарізованих «вільних громадян», піддержаних кріпаками, рабами — невольниками.¹⁾

Але все ж поміж вільними майже постійно превалювала тенденція зглажувати соціальні нерівності. Переважно під знаком соціального миру в середині полісу стояла і політична філософія Греків (Аристотель, Платон, Солон). Згадані нами радикальні думки у грецьких філософів з'являються доперва з побільшенням класових протиріччів в колі самих вільних громадян.

По признанню Аристотеля, вже навіть в його часи почуття частини його сучасників протестувало проти рабства, як зявища, що спиралось не на право, а на брутальну силу. З розвитком морального прогресу, протести ці збільшувались. Епікур, Сократ, Діоген, Кратес, стоїки Зенон і Епіктет заявлялись прихильниками нових ідей, тих ідей, заложення яких знаходимо ми в сучасному соціалізмі. Однак ні космополітичні тенденції філософів, ні ці нові ідеї, ні революції бідних — вільних і бунти рабів не змінили основ устрою грецьких держав. Так і лишилися вони аж до свого упадку демократичними державами, збудованими на інституті рабства. Політично рівні вільні громадяне, і бідні і багаті разом, твердо тримали в рабстві невольників, хоч в той же час самі на ґрунті економічних протиріччів і класової ворожнечі вступали між собою раз-у-раз в конфлікти, що розгортались в криваві повстання і революції. Очевидно, демократична форма правління тоді, як і тепер, не гарантувала від боротьби і крові. Вона не в стані, звичайно, сама по собі, знищити економічне нерівність, а, значить, і залежне від нього духове і політичне...

Одночасно з класовою боротьбою історія Греції відзначається постійною боротьбою поміж городами — державами, які ніколи не доходили до тривкого співжиття (крім рідких випадків більш сталих конфедерацій), єдності та централізації. І тільки завойовання їх зовнішньою силою поєднало їх в єдине ціле.

¹⁾ Дуже характеристична історія тирана Сіракузів Агафокла, по наказу якого було пограбовано всіх багатих і більше чотирьох тисяч їх вбито. Він обіцяв бідним звесення боргів та розподіл землі. Зрештою ж, коли цілком забрав владу, зробився тираном — деспотом.

Роблючи підсумок огляду устрою елінейських держав, ми хоч і вважаємо вірною вищенаведену думку Єлінека про великі різниці в політичному їх устрою, але бачимо, однак, що основи його були в різні часи всіма ж. Демократія і невільництво, ціла низка переплутаних антагонізмів в державності, яка, назверх, спирається на єдину «волю народу» і є справою «вільного» народу — це ті головні риси, які роблять внутрішньо схожими не лише античні елінейські держави, але і взагалі всі античні держави. Пізнання римської тільки доповнить характеристику цього типу, а не змінить її; воно ще краще вияснить єдину суть і єдиний зміст зовнішніми різними античних державних витворів.

*

*

*

Римська держава також виросла з городської; одночасно була і релігійним згромадженням та в переконанню її громадян ототожнювалась з сукупністю всіх повноправних членів суспільства. Це була *civitas* — цивільна громада та *res publica* — справа народу. Економічно вона базувалась на інститутах приватної власності і рабства. Але і в ній вже з самого початку засновання одночасно і поруч з визиском рабів в середині самих вільних громадян зафіксувались гострі антагонізми на класовому ґрунті, що не втихаючи прибидали дуже різкі форми і продовжувались при всіх політичних змінах в середині його до самого моменту завоювання Риму Готами.

Весь розвиток державного життя римського народу можна поділити на три доби: 1) пановання родової аристократії, 2) співпановання родової та грошевої аристократії, 3) цезаризм.¹⁾

В добу, коли Рим з'являється в історії, людність його складається вже з двох ворожих елементів. Це, з одного боку, три племена, які заселяють власне Рим (т. зв. Квірити, Римляне) і творять *populus romanus* — політичну державу. Вони єдино управлені в державі громадяне її — патріції,²⁾ з лона яких і вибираються виключно сенат (від слова *senex* — старший), царі, священники і вищі урядники;

¹⁾ На цьому, аби представити історичний розвій античної державності ми спиняємось трохи докладніше.

²⁾ Про „додержавне“, себ-то докласове життя Римлян подає докладні відомости Енгельс (ор. cit. стр. 117 і далі), означаючи його, як безкласовий родовий устрій, в основних рисах подібний до ірокезьського. Однак другі дослідники (Момзен, Летурно) заперечують цю думку.

³⁾ Це назвиско мало свій початок в тому, що в перші часи Риму ті, хто міг назвати свого батька (*qui patrem sibi possunt*) і хто жив під авторитетом *pater familias*, в відміню від людей, які не походили від вільного батька або не знали свого батька і називались плебеями, іменували себе батьківськими — „*patricii*“.

в їх інтересах, в інтересах 300 родин, видаються закони: біля них живуть так звані залежні від них «клієнти», протеговані патронами плебеї, які, в силу протегування, складають частину «фамілії» патрона. Це, з другого боку, мешканці сусідніх холмів, люде невідомого походження, неорганізована маса індивідів, почасти взятих в полон, почасти тих, що прийшли шукати захисту. Ці стоять по-за законом. Вони, плебеї, не належачі до курій повноправних Римлян і тому безправні, хоч особисто й вільні: їм заборонено змішування з патріційськими родинами і громадяне Риму панують над ними. Вони, одначе, платять податки, і серед них, з огляду на те, що їм приходилось найбільше займатись зневажаними Римлянами промислом та торгівлею, утворюється помалу кадр грошовитих людей.

Оці дві групи населення римської держави і знаходились в стані постійного конфлікту. Плебе безперестанно бореться за краще існування і за те, щоб стати повноправною частиною *populus romanus*. Власне під знаком цієї боротьби нижчих з пануючими класами проходить вся історія вільного Риму.

На початках, зібрані на загальних зборах Римляне обирали собі царя (*rex*), який спершу був виключно військовим проводирем, головним завданням котрого було укріплення важних пунктів, побільшення території і т. п., але який згодом прибрав також функції іншого характеру, став найвищим жерцем та суддею. При побіді, «*rex*» мав право розподілу землі та перебрання частини її собі в володіння, одначе не був суверенним та необмеженим монархом, а нагадував скорше грецького базилевса. Його судові приговори, напр., не були безапеляційними й їх ревізії можна було домагатись у цілого народу. В цій добі римська держава уявляла з себе по суті військову демократію — аристократичну республіку з виборним доживотним начальником. Хоч формально найвищими були народні сходи — *comitia curiata*, на яких всі 30 курій, з котрих складався *populus* і котрі були угруповані по родах, мали по одному голосу, але головним рішальчим політичним чинником був сенат — зібрання батьків (*patres*) видатніших родин, зібрання найстарших та поважніших патріціїв. По знищенню царату сенат перебрав владу і почав сам правити, використовуючи свій величезний вплив та виносячи рішення у всіх важніших справах. В дальшому він обернувся з вищої державної установи родової аристократії в установу аристократії грошової, і про право засідати в сенаті рішало не старшинство та поважність, а багатство, можливість. (Мінімальний сенатський ценз був встановлений в 800 тисяч сестерцій, себ-то біля 160 тисяч франц. франків).

Повозі клясова диференціація пройшла і в середину самого *populus romanus*'у. Цар Сервій Тулій спробував скопіювати закони Солона та на місце старого родового поділу встановив новий, котрий стояв в залежності від розмірів власності. Приватна власність, що розбила в свій час примітивний родовий устрій, розбила в Римі в своєму поступі устрій родової аристократії. Прийшла друга доба. Все населення поділилось на дві категорії: тих, що мають маєтки, і тих, що не мають їх. Маючі (в дальшому — незалежно від того, чи були вони патріціями чи плебеями) повинні були нести військову службу, а в залежності від величини майна, в свою чергу поділялись на 5 кляс, з яких перша мусіла мати не менше 100 тисяч асів, друга — 75 тисяч, третя — 50, четверта — 25, пята — 11. (По розрахунку це відповідало приблизно 14.000, 11.500, 7.000, 3.600 і 1.570 марок). Перша кляса мала найбільшу кількість голосів в народніх сходинах (які з цього часу відбуваються вже по центуріях: центурія — 100 чоловік військової компанії), мала також ріжні привілеї в голосованнях. Їона творила 80 центурій тоді, як вся кляса немаючих (т. зв. шоста кляса) лише одну. У останніх була відібрана більшість їх прав. Армія зробилась сутоклясовою, і немаючим не було в ній місця. Основні та привілейовані частини її комплектувались тільки з вищих кляс.

Клясова диференціація і ворожнеча прибирали все більш і більш нового змісту. Вільні і раби; вільні управнені та вільні неуправнені (*populus* і *plebs*); нарешті, вільні управнені багаті (перші п'ять кляс) і вільні менш управнені немаючі (пролетарі або шоста кляса), — не дивно, що це все довело до жорстокої та дуже впертої боротьби поміж всіма цими природно-антагонізуючими елементами Риму. В результаті довгої, дуже напруженої і цікавої боротьби двох головних ворогів — патріціїв і плебеїв останні спромоглись здобути собі повні політичні права.¹⁾ Головну і рішачучу роль в ній відіграло завойоване плебсом право призначати т. зв. трибуна, котрий на початку був лише уря-

¹⁾ Процес здобуття плебеями прав. Лєтурно описує так: „Повільно примітивна ріжниця поміж патріціями та плебеями почала стиратись. Спочатку всі законодавці були патріціями; потім було рішено піддавати закони на затвердження всіх кляс; потім — на прийняття центуріяльними коміціями, де змішувались стани. В принципі для того, щоб бути консулом, було необхідно бути патріцієм; згодом плебс одержав право давати одного консула з двох; нарешті, обидва консули могли бути плебеями (в 162 р.). Релігія, яка спочатку була чимсь подібним до власності патріціїв, зробилась також менш погордливою; кінчилось рішенням, що половина понтіфексів (вищих жерців) та авгурів (пророків) мають обіратись плебеєм. Ця концесія була дуже важною, бо несприятливий авгур міг завжди завадити, перебити народні сходини та навіть анулювати їх рішення“. *Op. cit.* стр. 370.

довцем, протектором плебса проти зловживань патріціїв (він, напр., захищав плебея від занадто суворого кредитора-патріція, то-що). Згодом одначе трибуни набрали величезного впливу і здобули права: судити і плебеїв і патріціїв, скликати сенат, накладати veto на рішення вищих урядовців держави і навіть самого сенату, зміщати з посад консулів і т. п.; словом, стали вищим політичним судом та владою. Коли трибуни набрали, в значній мірі завдяки розвитку класових противенств серед самих патріціїв, такого видатного впливу, *populus romanus* в середині фактично майже позбавився свого первісного поділу на патріціїв і плебеїв, поширився на останніх і дійшов до рівності. Нарешті, права призначати квесторів, цензорів, консулів і, під кінець, диктаторів, переставши бути виїмковими правами патріціїв, стали також «ділом народу». Але повна капітуляція патріціяту завершила і перемогу капіталістичного класового поділу римського суспільства над аристократично-родовим поділом його, і різниця між громадянами звелась до різниць більшої та меншої заможности. Разом з тим доба пановання грошевої аристократії вступила в республіканському Римі в повну силу.

Фактично плебс лишився і надалі безправним. Маючи великі політичні права і «демократичну» республіку, він, однак, в дійсності був політично лише об'єктом зручності плутократії, а економічно — визиску посідаючих клас. Його павперізація та пролетарізація поступали швидко наперед. В добі республіки вся земельна власність скупчилась в руках нечисленних багатих, які обробляли її невольницькою працею. Дійшло до того, що вільні «добро-вільно» ставали кріпаками — невольниками багатих, щоб прожити. Стан же невольників був просто страшний. Як і в античній Греції, так і в Римі (і то навіть християнському), самостійне, індивідуальне право особи визнавалось виключно за громадянами. Людина ж взагалі не визнавалась особою. Раб і в Римі був тільки об'єктом приватного права, річчю. А захист і оборона приватного права в Римі стояли знаменито. Не дарма ж Ціцерон визнавав охорону власности найважливішим завданням всього політичного життя. Але цей захист і охорона для самих річей — рабів, звичайно, приносили тільки шкоду...

В наслідок страшного бідуювання мас, котрі, однак, не могли при тогочасних умовах продукції перетворитись в свідомий пролетаріат, а уявляли з себе ласу до хліба та видовищ чернь;¹⁾ в наслідок постій-

¹⁾ Це був старовинний „люмпен пролетаріат“. У нього, звичайно, та і взагалі у Римлян ясної уяви про поділ держави на пануючих та підвладних — не існувало. З особа вся їх наука ще більш, ніж у Греків, просякнута ідеєю єдності народу і держави.

них і здебільшого вдалих війн, котрі давали Риму нову здобич, нові багатства, нових невільників та нових властолюбців; в наслідок, нарешті, нової організації війська, головню, з вільнонайманих деклясованих елементів — римська республіка мусіла уступити місце римській імперії. В ній, в великій імперії цезарів, і пережив Рим свою останню фазу життя. Ґрунт для її появи був ще й тому добрий, що в Римі «ніколи не вмирала ідея, що при великій кількості органів, влада держави в усій її повноті — *imperium, maiestas* — завше концентрується в одному з них, тоді як всі інші мають лише витвірне право. Коли на чолі держави став *princeps*, влада його знайшла опору в тому погляді, що через *lex regia* на нього було перенесено первісне право народу: згідно з цим, він в своїй особі представляв весь нарід». ¹⁾ Вплив такого представлення вищої державної влади виявив себе в запозиченню його і перенесенню в другі країни світу. Особливу роль відіграв він в епоху Відродження, коли ця римська ідея державности стала взірцевою. ²⁾

Що ж дала імперія цілому римському народові: які відносини власности захищало римське право в цю добу?

Під кінець імперії величезна кількість населення перетворилась з вільних громадян в колонів, кріпаків, рабів тодішніх капіталістів. Старі і ці нові невільники — результат все більшаючої класової диференціяції, складали більшість населення. Поруч же з ними існувала ще маса нужденного та страшенно експлуатованого робітництва і ремісників. Ці складали корпорації, до котрих повинні були належати ціле життя. ³⁾

Не диво, що новий римський «плебс», вся та маса людности, яку податки, панщина, здирство всяких урядовців та лихва багатих загнали в країні злидні, чекав приходу варварів, як спасення.

Але ще гіршим було становище народніх мас в римських провінціях — колоніях, які визискувались спеціально надісланими з метрополії намістниками й иншими урядовцями, грабувались військом та експлуатовались римськими та місцевими «аристократами» капіталу. Тодішні пануючі верстви не знали ще сучасних методів економічної

¹⁾ Єлінек. *Op. cit.* стр. 229. Підкресл. наше. М. III.

²⁾ Не менше значіння, яке лишається й понині, припало в теорії права на долю римського права. Фактично воно дійсно чудесно відповідало завданню, поставленому перед правом Ціцероном: охороні власности. Не дарма на віртуозно опрацьованих римським правом інститутах ґрунтується цивільне право майже всіх європейських держав.

³⁾ До чого доходило знущання над ними, доводить, напр., той факт, що в 398 р., в часи Аркадія та Гонорія, один закон наказував таврувати руку майстрам зброї, щоб їх можна було розпізнавати.

наживи засобами замаскованого відбирання надвартости, але й тоді вже добре була відома наука земельних податків і ще краще просте грабіжництво праці за допомогою всякого роду податків. »Правові методи оборони приватної власности«, вироблені тоді, лишаються і по сей час освітлюючими шлях модерним прихильникам існуючої імперіялістичної держави, котра, подібно до римської імперії, грабуючи колонії, одночасно ще досконаліш, ніж в Римі, охороняє право буржуазії на надвартість.

В останній період Рим запанував над світом, але, як результат старовинного імперіялізму, надійшло зрештою »загальне зубожіння, упадок торгівлі, ремесництва, штуки, зменшення людности, упадок міста, поворот рільництва на нижчий ступень« (Енгельс).

Існування римської держави й завершилось добою найвищого розвитку централізованої римської клясової держави, в котрій процес диференціації суспільства, пройшовши цілий ряд змін, закінчився виробленням нового поділу його, заснованого виключно на економічній базі, — періодом, в котрім клясові противенства дійшли до апогею. Вона перейшла через кілька відмінних фаз, але при всіх них в ній, подібно Спарті і Атенам, основною опреділюючою рисою треба признати характеризуючий всі античні держави інститут невольництва, який зберігався і ширився в Римі, незалежно від всіх інших змін в політичному і соціальному, релігійному, культурному і моральному житті римської держави.

Світова римська імперія сконала під натиском внутрішніх протиріч і зовнішнього нападу германських варварів, котрим ці протиріччя дали найбільшу допомогу в завойованню Риму.

Древні Германці, які поклали край римській імперії, заграли одночасно і найвидатнішу роль в утворенню та історії середньовічних європейських держав. Тому власне ми, перед тим як перейти до характеристики слідуячого обозначеного нами історичного типу: феодалної середньовічної держави, і зупинимось коротко на їх європейській, так мовити, передісторії, себ-то на організації древніх Германців.

Відомости про них маємо головнo від Тацита та Юлія Цезаря. Деякі вчені (і серед них Енгельс) уявляють устрій древніх Германців, як родовий — комуністичний, себ-то безклясово-демократичний. М. Грушевський означає цей устрій, як переходову стадію від укладу племінно-родового до укладу територіяльного. В цім питанні, одначе, нема цілком усталеного рішення. Як би то не було, історія древніх Германців приносить нам вже відомости про існуючі у них клясові різниці, які представляються в слідуячому вигляді.

До першої, вищої групи населення (племени — держави) належали нащадки найвидатніших, головнo військових людей. Це була свого роду аристократія, з якої звичайно обирались керуючі особи —

старшини, князі, королі і інші урядові особи (*dux*, або *Herzog*, *rex* і т. д.). Підчас війни воєнний керманіч племені мав звичайно провід над племенем і поділяв завойовану землю переважно поміж цією першою групою, при чому одначе найбільшу частку забирав собі сам. Взагалі, ця група складалась з певних династій, які мали по традиції особливий авторитет. Другу групу складали вільні громадяне — повноправні Германці, котрі мали право володіти землею, носити зброю і приймати участь в народніх зібраннях (загальні збори племені). Третю складали вільні, але неповноправні Германці, які оселились в чужих землях. Четверту творили напів вільні чи залежні (*hörige*), які жили на відведеній їм землевласниками землі і були в залежності від цих так, що ці могли їх продавати разом з землею. Цю групу було позбавлено всяких політичних прав. Загалом вони дуже нагадували римських кольонів. Нарешті, до останньої групи (пятої) відносились раби — речі, які знаходились в необмеженому розпорядженню своїх володарів, котрі мали над ними право життя і смерті.

При такій комбінації різних верств стає зрозумілим згаданий вище погляд проф. Івановського на «демократичність» древнегерманського устрою. Більший чи менший був авторитет провідника племені: виключно моральна чи і авторитетно-зовнішня була влада ради старшин; превалювали народні збори над владою *dux'a*, або навпаки, — однаково, при тому чи іншому рішенню питань про уклад політичного життя повноправних громадян древнегерманських племен, не можна заперечити класового характеру їх організацій та існування у них інституту рабства, а тому не можна без застережень говорити і про демократичну їх організацію. Так, як і грецька та римська, організація Германців була демократичною тільки і виключно для повноправних громадян.

Державна влада належала народньому зібранню вільних членів племені, яке обирало начальників, головню військових, а в дальшому князів і королів (король — *rex* у деяких племен мав цілком постійну і необмежену владу: Тацит оповідає про це, описуючи племя Свіонів). Здебільшого військо складалось так само тільки з повноправних громадян, але бувало і так, що деякі найбільш видатні воєнноначальники набирали собі військо з вільнонайманих людей. Це військо бувало звичайно цілковито віддане своєму начальникові і, не будучи нічим зацікавлене в збереженню демократичного устрою управнених громадян, відіграло в формуванні європейських держав ролю, аналогічну до ролі, відіграної найманим військом в Римі в часи повстання Цезарства.

¹⁾ Про устрій і побут їх докл. див. в цитованих працях Letourneau, Енгельса, Грушевського, Івановського.

З свідощів багатьох письменників про старо-германський державний устрій можна вивести, що і у них сама участь в народніх зібраннях подекуди ставилась в залежність від економічного стану повноправних Германців і саме від володіння ними землею.

Ми бачимо у всьому цьому багато спільних рис в їх організації та в укладі життя античних держав. Але між тими й другими була одна основна різниця. Антична держава мала початок та розвинулась з polis'у, держави городської; германська ж була державою сільською. Завдяки сільському характеру старо-германської держави і панованню в ній натурального господарства, в ній існувала сила маленьких центрів, майже нічим не звязаних між собою. Тому вона і розвинулась в дальшому в державу, що мала не територіальний, як то було в Римі та Греції, а особистий центр або ніякого. А цим був вже предопределений характер фєвдальної держави, як децентралізованої і немаючої звідки мати ідею державної єдності.

Помалу первісна організація Германців зазнала великих змін. Після великого переселення народів вони розташувались головню на півдні та заході Європи. По цілім ряді війн, які вони вели поміж собою і після котрих змішувались з ново підбитим населенням, коло XI віку закреслились більш-менш ясно контури організації сучасної Європи. З часом військові керовники, їх ближчі помішники та дружинники перетворювались в більш або менш великих землевласників. Тубильне населення робилось кріпаками. Далі інститут кріпацтва витиснув та замінив собою інститут невільництва, а одночасно почало виявлятись нове зявище. Спочатку головню в межах б. Римської Імперії, а потім і в других країнах, почали виникати городські поселення, що склались переважно з осіб, зайнятих ремеслом та промислом, і в дальшій історії середньовіччя відиграли видатну ролю. Поруч з ними не менше значінне припало в ній другому невідомому древнім Германцям соціальному феномену: з'явленню осібної суспільної групи християнського духовенства.

Вже при народженню фєвдальна держава має слідуючі зафіксовані 4 класи суспільства: 1) великих та дрібних землеволодільців (королі, князі — світські і духовні і т. д.), 2) християнське духовенство, 3) населення городських громад та 4) кріпацьке землеробське населення. В добі повного уконститування цих клас та їх взаємовідносин і уявляє з себе західня Європа класичний тип фєвдальної держави.¹⁾

¹⁾ Для характеристики фєвдальної держави ми спиняємось лише на європейських зразках її, як на типових і найбільш досліджених. В різні часи її,

На чолі середньовічної держави стоїть здебільшого одна людина — король чи князь, носій вищої державної влади. Але це лише формально голова держави. Він дійсно необмежений тільки в своїх маєтках. Фактично ж його влада була пересічно обмежена з одного боку владою формально підвладних йому феодалних панів світських і духовних: баронів, герцогів, графів і інших великих землевласників, а з другого — владою пап. Між цими феодалними панями була поділена вся земля (феоди, або лени), яку вони мали або від короля або сами завоювали і на якій були повними хазяями над населенням. Вони тримали військо, били монету, самостійно вели війни, збирали данину, заключували договори з сусідніми князями, експлуатували як хтіли підвладне їм населення. Кожна середньовічна держава уявляла отже з себе цілу низку більших або менших держав, які між собою воюють та миряться, живуть майже незалежно одна від другої, а всі — від короля, в яких формально іменем короля, а фактично — суверенно самі правлять великі землевласники.

Тоді право особливо ясно та незадушено виявляло себе, як брутальна сила. Поміж землевласниками різної сили, в залежності від неї, встановлювались різнородні відносини підлеглих дрібних більшим, а цих, в свою чергу, найбільшим. Вся безліч держав в державі і зв'язувалась цією драбиною ієрархічної підлеглих. Король *de iure* був верховним феодалним володарем, стояв на чолі її. Що ж до міст, то тоді, коли вони вже більш розвинулись, їх підлеглих йому чи іншим феодалам не мала всюди однакової форми. Деякі з них підлягали безпосередньо королеві, другі — феодалам, треті взагалі були вільними від підлеглих.

Феодалні пани і християнське духовенство, що представляло папу, голову церкви і конкурента вищої королівської влади, звичайно мали під своїм впливом голову всієї держави — короля. Шляхта і духовенство робили з феодалної держави державу стану. Новий, т. зв. третій стан, населення городів, що розвинувся лише згодом, поступово став поруч з ними, а в кінці середньовіччя прийняв першорядну участь в поваленні феодалізму. Четвертим станом, чи класом, були хлібороби-кріпаки, які однак ні на початку, ні при закінченні цієї доби ніякої ролі в управлінні державою не

однак, можна було знайти і в других частинах світу. Вона відома в Полінезії, Мексиці, Абіссинії, Мадагаскарі, Японії, старім Китаю і т. д. На думку Лєтурно, феодальний режим „виникає всюди, де військовий начальник, цар чи князь, мусять рахуватись або з своїми товаришами по щастю, або з побідженими, яких він не в силі остаточно закріпостити“. *Op. cit.* стр. 460.

відігравали. Натомість і вони також немало сприяли поваленню цього устрою фізичного та духового рабства людини.

Ми згадували про становище сільських робітників-кріпаків в часи варварства та початків феудалізму. Воно було близьке до невільництва, але відрізнялось від нього прикріпленням до землі.¹⁾ Кожен барон чи инший володар міг по «своїй фантазії» вбити свого кріпака, за що «не давав нікому иншому відчиту, як тільки Богу» (Кодекс Beaumanoir). З часом доля кріпаків трохи покращала. Деякі категорії їх одержували можливість звільнення по уплаті певної таксованої платні своїм володарям. Використовування кріпацтва від часу, коли почався розвиток мануфактури, переставало бути вже великодохідним підприємством. Землевласникам ставало вигідніше користуватись більш продуктивною працею вільних і тому інколи просто звільняти кріпаків. Кріпацтво почало тому помалу зникати (в Нормандії в XII в., в Франції в XIV в.). Проте всюди, і навіть в Англії, де воно щезло дуже рано, юридичне звільнення сільського населення не означало фактичного розкріпощення його. Найбільша частина земель лишалась в панському володінні, і селянство обробляло їх за надзвичайно низьку платню, терпіло страшний гніт і визиск, дике знущання панів. Нераз стихійно підіймалось воно проти феудального свавілля, але рідко чогось досягало. Особливо видатним було повстання французьких селян, жакерія, підчас якого загинуло багато шляхти, було зруйновано силу замків та маєтків. Воно закінчилось, однак, повним подавленням і викликало сильну реакцію в загальному політичному життю країни. Але найбільшим вибухом по силі і розмірах була безперечно велика селянська війна в Німеччині, що розпочалась вже на заході середньовіччя (1525 р.) і, хоч була тісно звязана з релігійними рухами, мала багато рис, які вказують на її класовий зміст чи, принаймні, на бажання видатних проводирів її (особливо славного Томаса Мюнцера) надати їй цей зміст.²⁾

Для уявлення ества феудальної держави, ми мусимо ще окремо спинитись на ролі церкви та зрості впливів третього стану.

1) Цікавим прикладом їх становища являється впроблений Вільгельмом Завойовником детальний опис королівських володінь, де кріпаки значаться поруч з свинями, баранами, биками і т. п.

2) Докл. про це див. чудову працю Енгельса „Німецька селянська війна“. Про „класові боротьби“, каже він в ній, „які відбуваються підчас таких потрясень... не мають ще й сьогодні наші ідеологи ніякого поняття... Так само теж у т. зв. релігійних війнах XVI в. розходилося передо всім про цілком позитивні матеріальні класові інтереси, і ці війни були класовими боротьбами зовсім так само, як пізніші внутрішні боротьби Англії і Франції“.

До протиріч феодалної держави, які сприяли її роздробленню, належав і антагонізм світської та духовної сили. Те, чого не знала моністична антична держава: протиставлення церкви державі, — це було одною з характерніших примет дуалістичного середньовіччя. Церква протиставляла роздробленню середньовічної держави свою єдність, що на горі своєї організації мало дійсного фактичного володаря — короля церкви, всемогутнього в ті часи папу. Дуалізм в церкві був неможливий, бо протирічив всій моністичній ідеї організації її. Ідею єдності проводир церкви — папа хтів за всяку ціну запровадити і в державі, шляхом підпорядкування собі всюди світської влади. І все середньовіччя уявляє з себе картину боротьби двох начал: світського та духовного. В різні часи набирала вона різних форм та різно укладалась; держава почала визволятися від впливів церкви лише в кінці середньовіччя. В XI—XIII стол. світська влада ще майже у всій Європі була дійсно підпорядкована владі папи і творила ніби єдину церковну »державу Бога«, в котрій папа був найвищим сувереном, світські ж »суверени« тільки його васалами. З огляду на темноту тодішнього населення та велику його релігійність, воно спочатку частійш ставало на бік папи. В ті часи папа мав могутній засіб — відлучення від церкви. Але поволі роля і впливи духовенства почали підупадати. Цьому сприяли головню релігійні рухи, які часто були висловом бажань населення позбавитись визиску і світських і церковних панів. Сприяв цьому ще зріст впливів та рух нового елементу середньовічної держави — населення городів.

Як ми згадували, при феодалізмі існували навіть вільні від влади короля та феодалів міста. Їх населення складалось головню з звільнених кріпаків, що займались ремеслом та торгівлею. Зібрані в групи по фаху — гільдії та поєднані гільдіями в мійську комуну, мешканці міста складали колективну єдність, з якою доводилось числитись сусіднім панам-феодалам. Згодом, міста поволі набрали великого значіння і стали силою, котра могла вже говорити, як рівна, з усіма іншими керуючими чинниками в державі. Подекуди самі міста ставали власниками земель і кріпаків, з котрими поводитись тоді не краще, ніж сусідні барони. Сила міст зростала, коли вони входили між собою в порозуміння. В середині ж вони були не тільки не поступовими, а надзвичайно консервативними організаціями, в котрих все реґляментувалось.

Помалу і в самих містах витворились значні класові противенства. Люде, які з тих чи інших причин не могли вступати до цеху та стати майстрами, перетворювались по містах в пролетаріят, стан якого був мало чим кращий за стан кріпаків. Нова городська аристократія, згуртована в гільдіях, боючись виступів цих пролета-

рів, видавала спеціальні, проти них направлені заборонні правила. Їм заборонялось носити зброю і, навіть, знаряддя праці (за виїмком коли вони йшли на роботу) і т. п., при чому все це йшло в супроводі загроз дуже суворими карами: тюрми, вічної каторги і т. п. Доказаний факт безробіття вистарчав для приговору на каторгу.

Деякі мійські республіки з часом набрали такої сили, що мали не тільки свої власні суд і управління, але й військо. Завдяки торгівлі та індустріальному розвитку, зв'язаним з накопичуванням багатств та утворенням великих капіталів, деякі з них стали цілковито незалежними від феодалної ерархії. Протинно, поволі феодална шляхта та самі королі стали попадати в залежність від нового мійського грошового панства.

Процес зміцнення впливів третього стану пройшов в різних державах в відмінних формах. В більшості, одначе, ним скористались королі для зліквідовання многовластя і феодалних порядків та уконститування єдиних абсолютичних монархій. Допомогли міста світської влади і в боротьбі її з церковною, пішовини в часи реформації, в союзі з дрібною шляхтою, проти церковної влади. Міста прийняли отже чинну участь в поваленні феодалізму. Розвиток індустрії та концентрація багатств і перебранне впливів мійським населенням почали превалювати над головною рисою феодалізму: розпорошенням та крайньою децентралізацією влади. А це все розбило пановання натурального хазяйства, в наслідок чого феодалізм мусів завмерти і вмер. На місце феодалної держави прийшла буржуазна, яка в своїй модерній формації фінансово-капіталістичній збереглась і по цей час.

Підсумовуючи все сказане про характер феодалної держави, бачимо, що в ній особливо релефно виступали »право сили« і »боротьба всіх проти всіх«. Коли нині розумна буржуазія вміє иноді надати своєму класовому праву зверхній вигляд »сили права«, то тоді це ще була зайва роскіш. »Феодалні землевласники боролись та ворогували поміж собою; міста боролись то з королівською владою, то з феодалами; церква в особі пап вела жорстоку боротьбу, як з феодалами, так і з королівською владою« (Івановський). А поруч йшла ще безперестанна класова боротьба поміж землевласниками та селянством, з одного боку, в середині міста — поміж гільдіями та неналежним до гільдій мійським населенням, тодішнім пролетаріатом — з другого. Це кавалкувало й шматувало державу, що була не єдиним монолітом та централізованою цілістю, а мозаїкою вічно антагонізуючих дрібних організмів. В цьому й полягає головна відміна її як від античної, так і від новітніх національних та сучасних капіталістичних держав.¹⁾

¹⁾ Як вірно зауважує Іл. Бочковський в своїй книзі „Національна справа“: „Держава докапіталістичної доби істнувала, так сказати, по-за на-

Після феодального прийшов новий історичний тип держави, який в різних, правда, варіантах, але й досі являється превалюючим: буржуазна держава, яка, однак, в своєму розвитку пройшла в кожній країні кілька фаз.

* * *

Після феодальної анархії майже у всіх європейських державах встановлюється абсолютна монархія. В боротьбі з князями і меншими феодалами королі, часто за допомогою міст, зломали силу своїх конкурентів на владу та підпорядкували їх собі. Містам вони віддали, користуючись вже допомогою приборканих феодалів, з яких зробили привелейовану шляхту — підданих, підчиненням їх собі та знищенням і їх самостійности. Старі станові збори поволі зникли. Королі одержали остаточну перемогу і в боротьбі з церковною владою, а католицьке попівство, втративши своє попереднє значіння, розбите реформаційним рухом, було всюди змушене заключити союз з католицькими репрезентантами світської влади.

Здавалось, що з обмеженням влади феодалів та попівської шляхти тогочасне селянство могло надіятись на деяке поліпшення свого становища. Однак цього не сталося. Втративши політичну владу, феодали не втратили своїх земельних володінь і прав на їх населення. Селянство здебільшого й надалі лишилось в фактичному кріпацтві.

В зв'язку з об'єднанням королем-монархом всієї влади та її сконцентруванням, в зв'язку з підпорядкуванням їй всіх інших суспільних елементів в політичному житті виринають нові, невідомі до того, явища. Самий центр його переноситься до міст. Для управління при королі з'являється особна класа людей, створена переважно з бувшої феодальної аристократії — бюрократія, яка займається виключно справами державного управління і являється одночасно, так би мовити, штатом короля. Займаючи вищі урядові посади, буваюча феодальна шляхта робиться могутнім знаряддям звеличення та зміцнення абсолютної монархії. Перехід з конкурентів короля на його вірних слуг зробили й представники католицької церкви, які стають діяльними проповідниками ідеї єдності світської влади та встановленості її богом.

цією, яка тоді ще знаходилась у недорозвиненій стадії та наверх була репрезентована здебільшого двома лише класами з правно-політичним значінням: духовенством та дворянством. Над ними був пануючий князівсько-королівський елемент, під ними безправний люд, так зв. *misera plebs*". Розвиток нації довершується, на його думку, лише по утворенню третього стану (*tiers état*) та емансипації робітництва (четверта класа).

При такому стані і настроях непротивенства єдиній вищій владі у найбільш впливових елементів монархам було неважко дійти до отожнювання себе з державою та дивитись на неї, як на свою приватну власність. І вони почали заявляти „L' état c' est moi“ (держава — це я).

Поруч з оборонцями абсолютизму: бюрократією, шляхтою й пошівством, та такими новітніми з'явищами його, як постійне військо, підпорядкування королівській владі суду, всемогутня та безконтрольна поліція, паспортова система, податкова система, система попередньої цензури, безконечна кількість регламентуючих життє законів, розпоряджень і т. п. (поліцейська держава) — особливу роль починають відігравати також теоретичні оборонці існуючої держави з її єдиною абсолютною владою, з її установою існуючих класових взаємин — так зв. легісти, юристи, які тоді в своїх творах спирались головню на старе римське право.

Не всюди абсолютизм дійшов до однакової сили. В Англії, напр., він стояв весь час під знаком боротьби між абсолютною владою та парламентом, яка закінчилась в 1688 р. повною її загибеллю.

Фактично абсолютна монархія спиралась отже головню на духовенство та б. феодалів. Третій стан набрав керуючого впливу лише при і по поваленню абсолютизму, після котрого і стає фактичним керманічем держави. З здобуттем третім станом превалюючого значіння закінчується перша доба буржуазної держави: доба абсолютної монархії і поліцейської держави, та розпочинається друга: доба розвитку модерної капіталістичної держави. Її прихід підготували ті нові економічні зявища в народньому господарстві, які викликали і цілий ряд зявищ політичного характеру, та, в значній мірі, інтелектуально-умовий розвиток суспільства, котрий по розкріпощенню людської думки з пут феудально-середньовічного теологічного способу думання дав початок багатьом умовим рухам.¹⁾

* * *

Мешканці міст середньовіччя через цеховий уклад та дрібно-буржуазний промисловий середній стан дійшли до розвитку в сучасну буржуазію. Її зріст та трансформацію в модерну класу капіталістів

¹⁾ Цьому особливо сприяла реформація, яка в протестантських країнах звільнила вищу школу від впливів церкви та церковщини і тим сприяла їх розвитку та перетворенню в знаряддя прогресу. В цьому і в загальному розвою людства і полягає релятивна зверхність нового типу державности над всіма старими.

Маркс і Енгельс прекрасно представили в Комуністичному Маніфесті в слідуючих реченнях:

»Відкриття Америки і нової морської дороги до Індії (кругом Африки) подало буржуазії нове поле. Східно-індійський й китайський ринок, колонізація Америки, заміна з колоніями, побільшення средств замінних товарів і товарів взагалі — все це допомогло торгівлі, корабельній плавбі і промислові дійти до надзвичайно сильного розвою. А через це розвивався революційний елемент в феодалній суспільности, що вже зовсім розсипалась.

Дотеперішній феодалний або цеховий спосіб провадження промислу не вистарчав вже для потреб, що побільшувались з відкриттям нових ринків. Мануфактура наступила на його місце. Цехові майстри мусіли уступити перед середнім станом промисловим; поділ праці між ріжними корпораціями уступив перед поділом праці в поодиноких варстатах. А »кождий ступень розвою буржуазії супроводився відповідним поступом політичним«.

Коли буржуазія прийшла в своєму розвитку до зламання усталених форм продукції і поставила на місце попереднього натурального хазайства нове, засноване на грошовому та товаровому обміні, феодална держава, котра в політичному змислі перестала бути вже такою в добі абсолютизму, але в господарському мала ще багато рис феодалізму, остаточно впала. Навні цей упадок фіксується цілою низкою політичних революцій XVII., XVIII. та XIX. віків, які всюди привели до влади буржуазію.¹⁾ Новий »третій стан — дитина капіталізму, яка при його повстанню »не є нічим«, хоче в міру його розвитку »бути всім«.²⁾ Поволі вона дійсно стає »всім« в буржуазній державі, аж доки з нею не починає конкурувати новий четвертий стан: працююча кляса.

В свій час ця (четверта) кляса відіграла величезну роль в побіді третього стану. В його боротьбі з абсолютизмом і „ancien régime“ вона виступила по його боці та дуже спричинилась до вдалого для нього висліді боротьби. Але в цьому їй припала та ж підсобна роль, яку в свій час, при поваленню влади князів та пап, заграло саме міщанство. Пролетаріят не скористав з побіди середнього стану над королівським абсолютизмом, а почасти, і в значній мірі зробився жертвою її, бо підпав під новий страшний визиск визволеної в своїх стремліннях до наживи буржуазії. Проте тепер він з підсобного елемента в боротьбі

¹⁾ Англійські революції XVII. в., американська та французька — XVIII., упадок священної Імперії в початку XIX., революція 1848 р., російська революція 1917 р. до жовтня 1917 р.

²⁾ Ін. Бочковський *op. cit.*, стр. 53.

проти старого суспільства перетворився вже в самодовліючий елемент, який стремить до перемоги над модерним третім станом.

Що до селянства, то хоч його становище липалося і при перемозі короля таким же злидненням, як було і раніш, але його страшенно низька умова культурності, віками виховане рабське почуття та звиклість до «пана» робили з нього в часи боротьби з абсолютизмом не його ворога, а дуже часто оборонця (напр. французька Вандея). Воно не змогло піднятися до того великого революціонізму, як виявило хочби впродовж селянської війни в Німеччині.

Чисто класова боротьба, яка майже цілком пригложла в часи абсолютизму, набирає натомість нового змісту і форму в новій державності.

Простежимо коротко хід розвитку буржуазної держави.

В Європі абсолютизм остаточно впав після великої французької революції,¹⁾ після котрої в Європі поволі розвинувся конституційний державний устрій з перевагою (в залежності від характеру суспільних відносин), подекуди представницького елементу, подекуди — монархічної влади. Але гаслами буржуазії всюди стали гасла, видвинуті французькою революцією та уґрунтовані її ідеалами, головню Ж. Ж. Руссо. Абсолютизм було повалено під лозунгами оборони невідомних прав людини та громадянина. «Кривавий прапор тиранії» замінився новим, який ніс в своїх руках нарід, що вірив написаним на ньому буржуазією словам: «воля, рівність, братерство», «суверенітет народу». Але, боючись, щоб допоміжний їй в визволенню від феодальних, здержуваних її економічну потенцію, ланцюгів, пролетаріят не досягнув на її власність, буржуазія оголосила ще «невідомними правами» і основними законами: право на безпечність і право на власність (конституція 1793 р.).

Своє бажання «бути всім» в державі буржуазія почала переводити в життя швидким темпом. Особливого успіху в підпорядкованню держави своїм інтересам вона досягла по відкриттю пари та машини і заміни мануфактури новочасним великим промислом, який побільшив змогу та засоби акумуляції капіталів та витворив, з одного боку, модерних „*beati possidentes*“ — капіталістів, а з другого — величезну

¹⁾ Трохи відмінний від других країн розвиток пройшла Англія, в якій вже з XVII в. центр ваги полягав в „народньому представництві“ — парламенті, що довгий час зводилося фактично до концентрування влади в руках аристократії. З часом і в Англії прийшло до демократизації парламенту, хоч і при ній лишився можливим такий інститут, як палата лордів. До демократизації (палата общин) примусили Англію, звичайно, не аристократична та англіканська стара Англія півдня та сходу, що була і лишається цитаделю консерватизму, а головню інші народности Англії: Шотландці, Ірландці, мешканці Валіса та Англії півночі і заходу.

армію сучасного „*misera plebs*“ — промислову армію пролетаріїв та резервний фонд її — бідне селянство.

Кляса капіталістів, в котрій тепер провідну роль грають вже не так промисловці, як представники фінансового капіталу, »виборола собі в кінці виключне політичне пановання в новочасній репрезентаційній державі... Новочасний устрій — каже Комуністичний Маніфест — це тільки інституція, що стереже спільні інтереси цілої буржуазії«.

Гасла »волі, рівності, братерства«, які виставила буржуазія при боротьбі за своє монопольне керування державою, вона використала: 1) для звільнення з кріпацтва селян, з метою їх легшого використання, як »вільного« фонду робочих рук, як трудового резерву; 2) для урівняння виключно себе в правах з бувшими пануючими клясами: духовенством та шляхтою; 3) для впевнення робітників в тому, що політичні права дають їм і волю і рівність та мусять побратати їх з визискувачами-капіталістами. Ці революційні гасла, використані буржуазією таким способом, по остаточній побіді її стали отже порожнім звуком, гірким глумом небагатьох посідаючих з десятків мільонів визискуваних. Пролетаріят і селянство, як були, так і лишились в економічному полоні. Клясова держава не перестала бути ареною клясової боротьби, хоч і почала уявляти з себе дещо відмінну картину. В ній повстали нові протиріччя, яких не знали ще попередні історичні типи держав, національні протиріччя, національна боротьба.

Для пізнання природи буржуазно-капіталістичної держави необхідно простежити головні її відмінні від інших розібраних нами державних типів. Буржуазні вчені бачать їх, звичайно, не в тому, в чому вбачають їх соціалістичні. Єлінек зазначає, що »єдність та конституційна організація, законне самообмеження держави в відношенні до індивіда — такі істотні ознаки того, що ми називаємо сучасною державою й того, що в сумі цих ознак відрізняє її від всіх державних витворів минулого«. Ледве чи можна заперечити вірність цього зауваження, коли підходити до питання з виключно сухою юридичною аналізою. Коли єдність держав у всіх її установах і можна ще спостерегти в античних державах, то, звичайно, ні конституційної, в сучасному зміслі цього слова, організації, ні »законного« самообмеження держави відносно індивіда, безумовно, не знали всі попередні типи держав, як не знали вони і парламентаризму, і правно-фіксованого поділу влад і т. п.

Але не в цьому полягають основні різниці. Це тільки надбудови, які покривають дійсний зміст сучасної держави — найліпшої та слухняної організації захисту і оборони пановання нової кляси над іншими, в цілях найбільшого добуття надвартости. Захист клясового

пановання сам по собі ще не є характеризуючою ознакою капіталістичної держави. Цю ознаку роблять: характер пановання та характер його захисту.

Сучасна організація держави скерована стимулом забезпечити буржуазії грабування надвартости у класи працюючих і у цілих націй — працюючих народів. А через це в суспільному житті зараз найвищим авторитетом являється не так держава, яка «проявляє своє пановання в усіх сферах соціального життя» і не державна влада та формальний її представник, а капітал, який проявляє своє пановання і в державі, і над державою, якому перейшло в ній її *imperium*. Сімпоматичним же та необхідним результатом сучасного соціального ладу являється те, що держава, як точно окреслений організм і самодовліюча автаркія — самовистарчальність, починає зникати.

Ще перед останньою війною в багатьох «суверенних» державах фактично вповні суверенно правив чужо-національний капітал: підчас війни в інтересах німецького капіталу нищилась та руйнувалась «самостійна» Бельгія; тепер в «незалежних» Німеччині і, особливо яскраво, Австрії майже всіма їх зовнішніми і внутрішніми справами розпоряжаються антантські капіталісти. Так в життя виявляє себе юридична фразеологія про «проявлення державою свого пановання в усіх сферах соціального життя». В дійсности вона проявляє себе лише постільки, постільки має на те уповноваження від капіталу свого (коли він дійсно незалежний), або чужого чи інтернаціонального.¹⁾

Що до працюючих клас, то держава справді всюди і повсякчас втручається в сферу їх життя і опановує їх існування. Юридично і формально всі члени держави захищаються від безмежного вмішуння її такими спеціальними та в цілому невідомими попереднім історичним типам держав інститутами як рівності всіх перед законом, рівності політичних прав, волі слова, друку, сумління і т. д. Але тепер вже добре виявлено всю химерність цих вільностей та рівностей. Політичні бо воля і рівність не в силі конкурувати з економічним нерівенством. Остання вбиває перші. «Революційні гасла» свободи, рівенства,

¹⁾ Справді уявім собі, що в якійсь з сучасних демократичних держав шляхом перемоги на виборах прийшов до влади пролетаріат і цілком законним способом, з додержанням конститутційних гарантій оповістив би в ній заведення радянського устрою, скасування приватної власности та соціалізацію продукції. „Держава“ — покійна капіталові машинерія (бюрократія, поліцтво, військо, поліція), звичайно, не погодилась би на такий законний шлях і не допустила б його. За ким вгодно визнала б вона право вмішання в внутрішні справи і довели б її ідеологи, що для такого вмішання в сферу життя суспільства немає кордонів.

братерства» з побідою буржуазії стали порожнім звуком», справедливо каже Іп. Бочковський: «Пролетаріят — працюючий люд взагалі — опинився по-за обрубом їх чарівних ділань та в полоні буржуазного капіталізму, як поневолені народи в жорстокім ярмі державного винародовлення». ¹⁾

Основний зміст сучасної держави — це капіталістичний спосіб її продукції. З нього виринають вже всі її особливості; в зв'язку з ним, в зв'язку з його конкуренцією, кризами і т. п. в політичному житті з'являються безнастанні переміни: всі суспільні явища характеризуються непостійністю і вічними непевностями. В дійсності сучасна юридично ніби «єдина» держава це усвідомлений двома протилежними силами в державі — пануючими та гнобленими — антагонізм їх, який, усвідомлений, і являється одною з основних відмін сучасної держави від попередніх. Це характерна річеза ознака буржуазної держави, а не «законне самообмежання», «конституційний устрій» і т. п. Значна її відміна лежить в площині національній. Погоджуючись з аналізом розвитку нації К. Реннера, Бочковський доводить, що «держава докапіталістична існувала, так сказати, по-за нацією, яка тоді ще знаходилась у недорозвиненій стадії». ²⁾ Лише новітня історія почала мати діло з нацією, як впливовим фактором політичного життя, що з'явився на сцену з моменту остаточного зформування суспільства в його сучасних класових категоріях, з моменту, коли повстала доба плекання демократичних ідей, ідей народності і національної єдності, що замінили середньовічні ідеали єдності церковної.

Нації, як єдності, не знали ще ні антична держава, в котрій підбитий нарід ставав просто невольником і не мав національної свідомості, ні середньовіччя з його розшматованням держави на феоди. До перва капіталізм, утворивши сприятливе поле для конкуренції держав, виробив і нову ідеологію пануючим верствам, котра викристалізувалась в домагання державної самостійності та незалежності, суверенності кожної нації і національної держави. Буржуазія кожної нації зацікавлена в її удержавленню, кожної держави в її націоналізуванню, з метою недопущення до порядкування чи конкуренції в середині своєї нації чи держави чужих капіталістів. Вона хоче сама визискувати «своїх» робочих та селян. Тому буржуазна держава поставила «націю-нарід» основою свого існування. Феодальна та абсолютна держава спирали своє буття на релігійних, станових чи династичних підвалинах; побідна буржуазія сперла його на демократії та суверенітеті націй — народу. Ідеологія прийшла на поміч потребам економічного розвою.

¹⁾ Op. cit. стр. 51.

²⁾ Ibid. стр. 52.

Буржуазні держави, як національні, повстали спершу у «історичних» великих націй (Французів, Іспанців, Англійців, Німців, Італійців); у «неісторичних» малих народностей процес перетворення націй в держави продовжується і тепер.¹⁾ Однак, цей процес тепер дещо відмінний від початкової своєї стадії. Коли на початках його держава стреміла бути національною, то тепер нація стремить бути державною. Проте від цього результати не міняються, і вся новітня історія — це, по-за історією нових форм визиску, історія націоналізації держави та удержавлення нації, творення національної державности, покликаної до життя капіталізмом. Особливий розвиток цього процесу припав на ХІХ. в. Класичним прикладом націоналізації держави служить Італія, національні ідеології котрої (Мадзіні, Манціні та інші) знаменито сформулювали домагання зодноцінення нації та держави. Двадцятий вік приніс продовження національно-державної боротьби. Головно підчас останньої війни більшість «малих народів» зреалізувала свої ідеали. Їх буржуазія, використавши національні визвольні стремління народу, добилась утворення «суверенних», «самостійних» національних держав, котрі в дійсності також стоять в повній політичній і економічній залежності від більших капіталістів — більших держав.

Нарід, трудящі верстви пересічно виграють від цього дуже мало. Над ними кінчається національний визиск другої нації, і в культурному змислі здобувають дещо більше можливостей до розвитку. Але по-за тим нарід лишається, як і ранійш, рабом інтернаціонального капіталу, який в силу розвитку національного моменту, примушений здебільшого погодитись на «право» на найбільший зиск місцевих капіталістів. І все ж домагання національного визволення являється гаслом і трудових верств суспільства, які розуміють, що воно необхідне, бо дає їм визволення від колоніального визиску і гніту, дає можливість стати культурно вищими, дає тоді їм змогу звернути всю свою увагу на боротьбу з єдиним ворогом трудових верств всіх націй — капіталом.

З національною справою в сучасних державах тісно зв'язаний новітній імперіалізм (третя їх відміна). Кожна національна буржуазія з часом перестає задовольнятися межами своєї держави. Розвиток продукції та переповнення власного ринку примушує її шукати нових, закордонних ринків. Коли вже ніяк не можна поширити поємности ринку в середині держави, його шукається або засобами вільної конкуренції та економічного вбиття конкурента на якомусь з зовнішніх (що стає все більш неможливим, бо кожна держава — організація буржуазії

¹⁾ Докл. про націю і державу див. цитовані нами праці: Іл. Бочковського та В. Левинського, а також К. Реннер: «Війна і переми́ни національної думки» і В. Старосольського: «Теорія нації».

кінчає в цій конкуренції не доказами від пониження цін на предмети своєї торгівлі, а доказами від мілітарних своїх засобів), — або насильним підбиттям народів (утворення колоній) та завойовуванням чи відвоюванням колоній у других держав. Класичним прикладом боротьби за ринки — колоній й була остання війна. Зразком імперіалістичної держави, що ссала кров з підбитих націй-колоній, була Росія. Колоніальний гніт являється завжди поєднанням національного і класового визиску.

Сучасний імперіалізм та колоніальна політика, являючись таким чином витвором модерного капіталізму, являються разом з тим і характеристичними для сучасного типу державності.

Античні колонії мали зовсім інший зміст. Вони не були необхідними ринками збуту товарів та згромаджували капіталістові надвартість країнами, а просто підбитими народом-невільником, який визискувався, як раб, а не як модерний пролетарь-робітник.

Ідеологи імперіалістичних держав дуже рідко одверто заявляють, що «завойованих належить держати в стані можливої некультурності, щоб вони не стали небезпечними для небагатьох панів». Переважно ж ідеологія імперіалістичної буржуазії вдягається ними тепер в тонко сконструовані юридичні терміни та речення, в котрих оприділюється мета чи ціль взагалі держави. Державу виставляють вони часто направляючою, регулюючою та змякшуючою боротьбу в суспільстві, без чого боротьба ця набрала б ніби хаотичних необмежених форм, себ-то перетворилась би, очевидно, в революцію. Боязнь революції й примушує ідеологів буржуазії затушковувати дійсну суть суспільних явищ і вони кажуть: у кожній державі існують ще свої «осібні інтереси» та «загально-культурні ідеали», і цим пояснюють міждержавну боротьбу. Здійснення грубо матеріалістичних ідеалів буржуазії освячують високими стремліннями до культури та побіди права і виводять з цього правність імперіалізму. «Ведення цієї (з іншими державами М. III.) боротьби, — каже, напр., відомий російський ліберальний професор Коркунов — відстоювання своєї могутності і, по мірі можливості, розширення її складає також необхідне завдання державної діяльності».

Новим для держави явищем (четвертим) являється ще інститут суверенітету її. Тепер, однак, по всесвітній війні, імперіалізм ясно виявив свою вищість над суверенітетом. Всі неналежні до Антанти держави зробились фактично їй підвладними. Її стремлінням, і безуспішним, почасти, являється перетворення б. великих і новоповсталих нових «малих» держав в свої колонії. Модерні юристи прийняли що до суверенітету формулу, по котрій «безмежною суверенною владою є лише в тому зміслі, що ніяка друга влада юридично не може поставити їй пере-

пон в зміні її власного правоправу» (Єлінек. Підкресл. наше. М. III.). Але що ж значить юридична неможливість обмеження одною державою суверенітету другої в добі імперіялізму, в добі «анархичности» (по виразу того ж Єлінека) міжнародного права?!. Очевидно, суверенною і «юридично» і на ділі може бути тільки та держава, яка має — в наш вік єдино абсолютно та дійсно суверенну ознаку — фактичну силу. Десятки прикладів з останньої війни, версальський і тріанонський мир, інтервенції в Росії і т. п. блискуче це доводять.

Повстання федерацій, цих також здебільшого витворів модерної державности, примусили державовідів внести корективу в загальноприйняте німецьке розуміння суверенітету (це не державна влада, а лише питома їй властивість, не абсолютна, а історична категорія; верховна, незалежна влада — суверенна) та визнати також існування не суверенних держав.

При буржуазному устрою суверенітет, як факт, зводиться до освячення беззглядного пановання влади в державі, ergo — класи в державі, ergo (тепер) — капіталу. Як правна ідея, він міжнародно-правний анархизм, при котрому суверенним є лише той, хто має найбільшу силу для пановання, бо він — пануючий, пануючий же, ще по засаді кодексу Юстиніана «звільнений від закону» (*princeps legibus solutus*). Нині вповні суверенними з усіх держав являються Англія та Америка, майже вповні — Японія і Франція; всі інші держави *de facto* залежать від них. Сучасна держава «вважає себе в пануючій практиці не за витвір права, тільки за силу, що стоїть по-над правом! А право служить їй за средство влади, замість того, щоб вона сама, держава, служила праву. І держава ставить людину проти людини, не признає по-над собою людськості, а навіть виступає проти неї з оружжем в руках. Наскільки правдивою є ця суверенність, як характеристична ознака мішанської держави, се значить в теперішніх часах держави взагалі, настільки правдиво відкидає її пролетаріят, із-за обнаженого права та із-за загроженої людськості». ¹⁾

Сучасний суверенітет — юридична ніби гарантія всемогутности держави стоїть ще й під загрозою інтернаціоналізаційних впливів, які являються наслідком розвитку продукційних відносин. Коли «фетіш» буржуазної суверенности був на очах всіх розбитий та опльований в останній війні; коли буржуазна наука не встигла ще дійти до оста-

¹⁾ К. Реннер *op. cit.* Підкресл. наше. М. III. Докл. на поглядах його в цьому питанню ми спинялись в нашій розвідці в № 8 і 9 „Борітеся — Поборете“, де вказували, що в будучому суверенітет існуватиме, але як соціалістична ознака свободи суспільства та окремих груп і членів його, а не як виключна ознака вищого пановання.

точного теоретичного уґрунтування цього поняття, як вже була розбита в своїх концепціях «юридичної неможливості» втручань одних держав в внутрішнє життя других десятками фактів війни; коли Версаль, грабіж «суверенних» центральних держав, економічна експльоатація Антантаю також «суверенних» Юго-Славії, Чехії, Польщі, Латвії, Естонії і т. п. блискуче виявили відсутність суверенітету новоповсталих держав і більшості старих: коли, нарешті, показалось, що 14 пунктів Вільсона, що мали бути ніби євангелієм суверенітету всіх народів, ніщо інше, як жальогидна комедія, ганчірка, блеф, — стало абсолютно ясным, що дійсного суверенітету при буржуазному устрою бути не може, що може йти мова лише про суверенітет приватноправних компаній капіталістів, які із-за лаштунків керують ходом державних кораблів. Концепція суверенітету держави стає поволі для буржуазій пануючих націй злишньою. Останній збройний світовий конфлікт довів інтернаціональній буржуазії, що дальша імперіялістична конкуренція, з огляду на повне зіпсуття машин світового господарства та революціонізації пролетарських мас, може закінчитись її (буржуазії) повним крахом. Тому капіталізм прикладає зусилля до погодження. Виникає «союз народів», або «ліґа націй». Від суверенности держав він переходить до стремління до утворення єдиної держави, міжнародньої організації для найбільш зискової експльоатації трудящих. Одначе, сама система капіталізму і апетіти представників його не сприяють такій догоді й її не буде. Кожна група інтернаціональної буржуазії хоче в своєму інтернаціоналі грати ту превалюючу роль, яку звикла грати в «своїй» державі і в «своїх» колоніях. Впала фікція суверенітету, але не має виглядів на здійснення і мрія про єдину організацію капіталістичного Інтернаціоналу.

Отже в сучасному суверенітет існує лише, як характерізуюча фікція, а не як дійсний факт.¹⁾ Фактом, а не порожнім згуком, він буде тільки в соціалістичній будучині, коли людина стане сувереном свого хотіння, а свободні групи людей зможуть здійснювати свою суверенну волю, коли зміст суверенітету означатиме не безмежність, а волю всіх і з надправного стану перейде в стан правний, коли саме право буде і моральним і ідеальним. Держава, що не буде тоді інститутом надуспільним, а ідентична з її заселюючим народом, правно обмежуватиме себе на користь всіх інших держав-народів. Кодекс вільних самообмежень, які приймуть для себе в інтересах всього інтернаціоналу соціалістичні держави, буде новим соціалістичним міждержавним, або

¹⁾ З причини необхідности економії місця ми вилучаємо з цієї праці докладніше представлення історії поняття суверенітету, його зміст і докази його майбутньої реалізації в соц державности. Надіємось колись ще вернутись до цього питання.

міжнародним правом, ґарантованим не інститутами насильства, а найбільшій пошани до волі кожного і всіх, до суверенітету працюючої людини. Соціалістичне міжнародне право суверенних народів-держав замінить сучасну анархію міждержавних зносин, підпорядкованих волі суверенних трестів, картелів та банків.

Ми простежили розвиток держави від часу її народження до сучасної її форми: пановання фінансового капіталу. Вона, як ми бачили, зазнала величезні зміни. Від примітивних класових організацій дійшла до надзвичайно складних і великих федерацій та імперіалістичних колоніальних імперій. Поєднання держав — федерації вже не задовольняють потреб розвитку продукції, і класова держава стремить до всесвітнього об'єднання, звичайно, на тих же засадах інституту власності, які при всіх змінах державних типів лишались для класових держав їх головною підвалиною і ознакою.

Єдина держава всесвіту, або всесвітня федерація держав, це та вимога, яку ставить на порядок дня розвиток продукційних сил. Инакше Всесвіт не матиме миру. Але буржуазна державність задовольнити її не в стані. Її передумова — це здійснення соціалізму.

Капіталізм дійшов до стану, коли дальший зріст його вимагає і фактичної і формально-правової інтернаціоналізації капіталу. Але він, що не може справитись з наслідками всесвітньої війни, не зможе погодити антагонізмів, як поміж капіталістів, так і між працею і капіталом, він не в стані в всесвітньому масштабі організувати наново й інтернаціонально продукцію. Він не зможе зінтернаціоналізувати заробітну платню, трудовий резерв, опрeдeленнe дiвiдендiв то що.

Крім конкуруючих національних інтересів, державам-спілкам капіталістів на шляху до стремління їх об'єднатись в єдину експлуататорську спілку стає паралельне стремління працюючих клас, які йдуть до інтернаціоналізації шляхом завойовання та розбиття старих держав, соціалізації всіх сфер життя та організації продукції на протилежних капіталізму засадах, засадах співробітництва всіх, а не конкуренції всіх. І коли капіталістичний світ, що побудований на боротьбі й цій конкуренції, все ще тримається, завдяки слабості міжнародного пролетаріату, впливу на народні маси непережитих психологічних лишків, зв'язаних з класовістю, пануванням та власністю, і своїй надзвичайно сильній організаційній системі, то, однак (і ми вже свідки того), трудовий світ, визволяючись від путів старого і маючи перевагу в потенційній силі та логічній необхідності протилежного, творить вже нові типи держав, шукає на практиці шляхів до соціалістичного людського устрою.

В вирі клясової боротьби, ще далеко не досконалі, але вже народились соціалістичні республіки. Вони у себе розбивають основи старих держав. Вони — їх неґація і їх протилежність. Поруч з капіталом вони хтять покласти у домовину й приватну власність, що народила його, всі форми визиску і всі норми, що освящали його. Туди ж таки хтять вони скласти старі інститути держави: парламент, міністерства, поділ влад і т. д.

Нова соціалістична держава будується на радянському принципі. Чи всюди перший стан будівництва соціалістичних держав буде однаковий, годі точно сказати. Можна думати, що в країнах, звиклих до парламентаризму, він зможе вдержатись якийсь час і при диктатурі працюючих. Так чи інак, але тепер представленням нами розглянутих історичних типів держав, не можна вже закінчити загального огляду всіх їх. Історія знає ще один тип — соціалістичну державність. Вона вже існувала в минулому, живе в сучасному, і за нею вся будучина.

З огляду на особливий інтерес її для нашої розвідки, ми і присвячуємо їй слідуючий розділ.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ.

Клясово-соціалістичний тип держави.

Для пізнання клясово-соціалістичного типу держави ми мусимо розглянути ество та форми існуючих та тепер існуючих соціалістичних держав. З перших ми спинимось лише на французькій комуні, бо всі інші, новіші (Угорщина, Савітська Баварія), були лише з дуже незначними відмінами коротко тривавшими відсвітами Російської соціалістичної федеративної савітської республіки (Р. С. Ф. С. Р.).

Організація всіх існуючих типів буржуазних держав побудована на клясовості, що ділить суспільство на маючих та немаючих, упривілейованих та безправних, пануючих та поневолених, і ґрунтується на приватній власності на землю і на засоби продукції. В неґації цієї (власності), в усуспільненні її, в організації колективної продукції та громадського користування дарами природи і результатами суспільно-людської праці, криється головна відміна соціалістичного типу держави від всіх попередніх. Знищення клясових ріжниць; справня реалізація демократичних гасел «воля, рівність, братерство»; принцип праці і потреб в витворі та користуванню продуктами — такі основні домагання працюючих кляс, які стремлять здійснити їх організованою боротьбою, етапом в котрій, на думку ідеологів революційного соціалізму, має бути клясово-трудова держава диктатури пролетаріату.¹⁾ Така державність є переходовою і має завданням з бігом часу цілковито знищити клясовість та всі її не лише економічні, але і культурно-психологічні наслідки, перетворити державу клясову в безклясову або, як кажуть спеціально комуністи, перетворити її в бездержавну асоціацію вільних працюючих.

¹⁾ Чисту диктатуру пролетаріату мають на увазі лише ортодоксальні марксист. Соціалісти-революціонери (ліві, або інтернаціоналісти в Росії, на Україні ж УПСР) вважають, що право на диктатуру в соц. державі має не одна тільки категорія працюючих — пролетаріат, а також трудове селянство і трудова інтелігенція. По суті в Росії і на Україні ідеологи комунізму зійшли з своїх сутомарксистських позицій. Навіть рос. меншевики і, зокрема за кордоном Мартов, пишуть про необхідність перегляду в цьому пункті своєї програми.

На питаннях про майбутні трансформації і перспективи соціалістичних держав ми спинимось в ближчих розділах. Тепер представимо соціалістичну державу, якою вона нам відома вже з історії.

Ближчим приводом до свого повстання французька комуна мала (подібно і Р. С. Ф. С. Р.) невдало скінчену війну з Німцями, яка дезорганізувала господарство і загострила класові протиріччя. Її розпочало правління Луї-Наполеона (14. липня 1870 р.), а закінчив республіканський уряд¹⁾ після того, як сам Наполеон і його армія мусіли здатись в полон Німцям під Седаном. Після Седану паризькі робітники, проголосивши республіку (4. вересня 1870 р.), спробували ще продовжувати війну з Німцями. Але це не лежало в інтересах французької буржуазії. Побідити Німців могла лише оновлена Франція і уоружена робоча класа. Уоруження ж її означало уоруження революції. «Поставлене в необхідність вибирати між національним обов'язком та класовими інтересами, правительство національної оборони не задумалось ні на хвилину та зробилось урядом народньої зради» (К. Маркс).

Після нанесення французькій армії ще кількох поразок, Німці підійшли до Парижу і почали його бомбардувати (27. грудня). Більше місяця в страшних умовах злиднів і голоду оборонявся Париж, поки нарешті 28. січня 1871 р. уряд національної оборони не підписав прелімінар його капітуляції. Безпосередньо після цього він оголосив для прийняття мирових умов вибори до національних зборів на підставах загального голосування (*assemblée nationale* 8. лютого 1871 р.). Окуповані Німцями східні департаменти обрали переважно республіканців; Париж — революціонерів, але майже вся остання селянська Франція, яка не хотіла продовження війни, а республіканців вважала за її прихильників, і уявляла з себе здебільшого заможних сільських хазяїв, подала свої голоси за т. зв. «листу миру» — коаліцію орлеаністів-легітимістів та дуже поміркованих республіканців. В результаті на 750 членів — 400 були монархістами. Ці збори зійшлись в Бордо і уконституували там уряд на чолі з Тьєром. Вони прийняли продиктовані Німеччиною умови миру, декларацію підтвердження відречення Наполеона «відповідального за руїну та розшматованне Франції» і його династії, після чого переїхали до Версалю. Головним аргументом за прийняття миру була заява Тьєра, що тільки при умові заключення його Прусія дозволить розпочати війну проти республіки й Парижу.

¹⁾ Провізоричний уряд „Національної оборони“ складався головню з представників ліберальної буржуазії. Докл. про нього див. К. Маркс: „Горожанська війна в Франції“.

Збори і уряд не наслідились перенестись до Парижу. Останній прийняв це, як виклик. Національна гвардія, яка лишалась в ньому все ще озброєною, зрозуміла загрозу республіці й рішила твердо її захищати.

Стан Парижу, в котрому під кінець облоги буквально не було вже чого їсти, мало чим покращав від часу миру. Робітники не мали інших доходів, крім удержання в національній гвардії (1 фр. 50 сант. в день). З огляду на це Париж, не маючи ще на думці боротьби, звернувся до Національних Зборів з проханням допомоги та дозволу не платити й надалі за мешкання (така міра була введена підчас облоги Парижу), але відповіддю була повна відмова, за якою послідувала ще одміна виплати удержання тим національним гвардістам, які не були уроженцями Парижу. Цим робітництво ставилось в цілком безвихідне становище.

18. березня 1871 р. Тьер спробував нанести отвертий і остаточний удар революційному, республіканському Парижу: роззброїти його, забравши гармати національної гвардії. Але це кінчилось повним фіаско. Військо версальського уряду мусіло вийти з Парижу, і після невдалих спроб домовитись з урядом, національна гвардія й її представницький орган — центральний комітет стали фактичними хазяями міста. Тоді Тьер рішив взяти Париж силою.

Центральному Комітету лишалось тільки піти на боротьбу і створити уряд для Парижа; він оголосив вибори до нього. Фактично майже виключно обрані робочими кварталами депутати створили Генеральну Раду (*Conseil général* — 26 березня); обрані буржуазією відмовились брати в ній участь. Так утворився демократично обраний класовий орган управління — перший робітничий уряд, який правив в згоді з Центр. Комітетом. На місце класової держави буржуазії повстала перша класова держава працюючої класи — Паризька Комуна.¹⁾

Однаке вона не змогла довго продержатись. Дрібно-буржуазна і реакційна сільська Франція не дала їй підтримки в її війні з Версалем. Спроба встановити комуни в других промислових городах (Марселі та Ліоні) не вдались. Натомість ворожий Версаль мав повну піддержку німецького уряду, який в першу чергу дав до розпорядимости Тьера полонених французьких жовнірів. При такому стані боротьба була нерівна. До того ж, і так безнадійне положення побільшували ще: недієці-

¹⁾ Основна праця: Lissagavay, *Histoire de la Commune*, 1871. Барато матеріялів, але реакційно-освітлених, подає про неї: Bernhard Becker, „Geschichte und Theorie der Pariser Bev. Kommune“. Найліпшу характеристику дає згаданий твір К. Маркса. На укр. мові див. статтю М. Грушевського в № 8 „Борітеся-Поборете“ і брошуру Г. Піддубного „Паризька комуна“.

плінованість війська комуні, зрада контр-революціонерів, нерішучість та непорозуміння між окремими течіями комуні, відсутність у неї справжнього провідника¹⁾ і, в зв'язку з цим всім, відсутність певної та твердої політичної і соціальної програми.

21. травня військо Тьєра вдерлось в місто через лишену без охорони браму. Тиждень тривали бійки між героїчними комунарами та озвірілими й паними військами Тьєра на вулицях Парижа. Але ця боротьба не вратувала вже комуні. В Парижі запанував уряд Тьєра. Десятки тисяч робітників пали жертвою його терору.

Така, коротко, історія Паризької Комуні.

Який же був зміст цієї першої соціалістичної держави?

За короткий час свого існування вона не могла, звичайно, утворити закінченого соціалістичного устрою. Більш того: відсутність в ній єдиної програми і єдності напрямів не дає навіть можливості цілком точно встановити її загального плану.²⁾ Взявши владу, паризький пролетаріат не мав змоги направити свою головну увагу на будівництво нового ладу. Він мусів обороняти себе і свої здобутки від нападу сконсолідованої реакції. Проте практика комуні дає нам до пізнання ті основи та віхи, по якій мав іти в революційному Парижі розвиток соціалістичного суспільства.

Комуна управлялась Генеральною Радою, обібраною загальним голосуванням мешканців Парижу, і лише завдяки невходженню до неї обраних буржуазією представників, сгала вона чисто класовим робітничим органом. Своїм першим же декретом вона скасувала постійне

¹⁾ Огюст Блянкі, який міг і мусів би бути ним, був захоплений в полон версальцями.

²⁾ В статті „Основна біда паризької комуні“ (Комуніст. Інтернаціонал №. 16) Ю. Стеклів так характеризує її: „Питання про соціальне преобразование мусіло видвинутись на перший план — і не в деклараціях, для котрих у комуні не було ні часу, ні бажання, а на практиці, в її ділах. Однак, і в цьому обсягові комуна зробила дуже мало й не встигла виявити, як слід, своєї соціалістичної фізіономії. Загально відомо відношення комуні до французького банку, перед яким з острахом спинались комунари, боючись загрозити кредит. З неменшим острахом вона спиналась перед всяким замахом на приватну власність. Не тільки не були націоналізовані будинки, фабрики й заводи, але навіть не було своєчасно розрішене питання про платню за помешкання та по векселях, те питання, яке штовхнуло дрібну буржуазію в обійми пролетаріату“.

Автор не бачить нічого соціалістичного і в знаменитім декреті 16. IV. про передачу залишених хазіями майстерень до рук робітничих асоціацій, з метою відновлення праці. Такий наказ, на його думку, „міг бути прийнятий в обложеному місті всяким, навіть не соціалістичним урядом. Тим більше, що декрет передбачав в будучині винагороду володільцям цих майстерень“.

військо, замінивши його «озброєним народом». Сама вона, міські радники і другі урядовці були відповідальними перед своїми виборцями, котрі мали право відкликати їх що хвилини. Всі повинні були служити за робітничу платню. Відкличними і відповідальними стали і всі судові урядники. «Усунувши відразу постійне військо і поліцію, цю матеріальну владь старого уряду, комуна негайно ж перейшла до зломання знаряддя духового пригнічення — попівства» (Марке). Вона рішучо відреклась від церкви та вигнала релігію зі школи. Вона гнала від себе «патріотизм». І первісний войовничий запал проти Німців виявився зрештою як негачія війни і буржуазної держави в розрушенню Вандомської колонії.

Подібний, так би мовити, демократичний радянський устрій і ідеї комуна мала на меті запровадити й провести в усій країні. Вона вважала, що політичною формою, навіть найменшого села, мусіла б бути комуна». Тим самим відкидала для цілої держави старі ідеї парламентаризму та поділу влад.

«Розгортанню державну машинерію комуна замінила, здавалося, тільки досконалішою демократією: усуненням постійного війська, повною виборністю й відкличностю всіх урядових осіб. В дійсности, одначе, се «тільки» означало велетенську заміну одних інституцій інституціями основно пинного характеру. Тут якраз можна бачити один з прикладів «перетворення кількості в якість»: переведена з найбільшою, яку тільки можна уявити, повністю й послідовністю демократія перетворюється з буржуазної демократії в пролетарську, з держави (себ-то окремої влади для приборкання певної класи) в щось таке, що не являється вже зовсім державою», — такий висновок з вивчення комуни робить найбільший сучасний комунар В. Ленін.¹⁾ В другому місті свого твору він знов зазначає, що, «коли більшість народу сама подавляє власних гнобителів, то для сього більше не треба окремої влади. В сім значінню держава починає відмирати». ²⁾ Подібну думку висловив в листі до Бебеля й Енгельс, який вважав, що «держава, особливо від часу комуни... більше не була вже державою у властивім значінню».

І, справді, комуна була державою в відміннім від попередніх значінню. Коли буржуазні держави мали одною з характерніших ознак приборканне працюючих класе окремою, стоячою над суспільством владою, з метою визиску їх, то комуна цієї характерної ознаки вже не мала. Поскілки вона була ще класовою, себ-то ще «приборкувала» класу,

¹⁾ В. Ленін: «Держава і революція». Стр. 35. Підкресл. наше. М. III.

²⁾ Підкресл. наше. М. III.

вона робила це з метою урівняння вищих і нижчих класів і повного знищення класовості.

І Енгельс і Ленін, являючись прихильниками теорії відмирання держави, бачать в комуні вже відміраючу державу. В дійсності ж в комуні починала лише відмирати специфічна риса буржуазної державності — класовість, і новітньої буржуазної — парламентаризм, політичний демократизм і т. п. Замість цього, комуна ставала «працюючою громадою, одночасно виконавчою й законодавчою». По-за цим же, комуна, як організована суспільна влада, лишалась державою. На жаль, вона не розвинулась і мусіла обмежитись Парижем. Тому її характер, як не виключно міської, а об'єднуючої село і місто соц. держави, не зміг зафіксуватись: тому не маємо ми й даних судити про ті форми управління в ній — централізації або децентралізації, які в сучасній соціалістичній державності викликають стільки суперечок.

На згаданому питанню про відмирання держави ми спинимось спеціально в дальших розділах. З того ж, що ми привели про французьку комуну, ми бачимо, що вона була ще класовою державою соціалістичного Парижу в буржуазній державі Франції. Вона ставала справді демократичною Республікою і в ній починали вирисовуватись контури сучасних радянських форм. В ній нищився економічний визиск і йшло до скасування приватної власності. В ній були вже спроби організації продукції на колективних засадах. Комуна не встигла ні зруйнувати, як слід, старого, ні збудувати нове. Перехід до неї заводів і майстерень кинутих власниками був лише початком руйнації і будівництва. Але і цей факт є лишеним комунною дороговказом шляху до звільнення від тенетів капіталу. Диктатура працюючих верств мала метою перетворення буржуазного суспільства в безкласову організацію працюючих. Комуна знайшла ті політичні форми, в яких повинна відбуватись перебудова суспільства на соціалістичне. Однак розвинули їх та скристалізували лише новітні соціалістичні республіки, радянські держави переходової доби.

Підчас світової війни, що виникла в наслідок економічної конкуренції і імперіалізму найбільших капіталістичних держав і експансії цих імперіалістичних монстрів, світове господарство дійшло до повної руйни.¹⁾

¹⁾ Ми вже спинялись на головних рисах характеризуючих капіталістичну державу в добу імперіалізму. Не задовольняючись національними межами, капіталізм в цій добі стремить до поширення свого збуту і впливів шляхом не лише економічної боротьби, а і збройної сили. „Вже сто років тому в цих цілях проливав ріки крові вірний слуга молодого французької буржуазії Напо-

Особливо вона далась в знаки тим країнам, в котрих капіталізм в своєму розвитку не захопив ще всіх сфер господарства і не встиг організаційно скріпнути. Там, де лишилися ще релікти феодальних відносин, які перестали, однак, відповідати вимогам господарчої еволюції і були з ними

леон“ — каже видатний рос. соціаліст-економіст Н. Суханов („Походження світової війни“. Москва 1906). За ці сто з більшим років капіталізм дійшов до велетенських монопольних організацій — трестів і картелів, за якими стоять величезні банкові консорціями. Зовнішні ринки стали для них передумовою життя. Тільки „розширення господарчої території, себ-то придбання нових земель та колоній дає національному капіталізму сировину, товарні ринки та нові сфери його приложення“ (ibid.) і на початку XX. століття весь світ „захоплено та розмежовано“. Суханов наводить слідуєчу цікаву таблицю цього захоплення розподілення колоній перед останньою війною (в англійських мільях):

	метрополії:	колонії:	оскільки колонії більші за метрополії:
Англія	121.633	11.307.415	94. ₂
Бельгія	11.343	909.654	80. ₂
Голяндія	12.648	736.400	58. ₂
Франція	207.054	4.986.543	24. ₂
Португалія	35.410	820.952	23. ₃
Іспанія	110.550	591.230	5. ₃
Німеччина	208.780	1.028.820	4. ₉

„Мале“ взаємовідношення поміж Німеччиною та її колоніями пояснюється тим, що вона стала на шлях колоніальної політики, коли найбільшу частину колоніального „фонду“ було вже поділено. Цю „несприятливість“ вона однак надолужила за помістю економічної конкуренції, завойовуючи валежні іншим державам ринки кращим і дешевшим товаром. Деякі публіцисти держав Антанти (серед них і рос. вчений-політик П. Мілюков) вбачають причини походження світової війни в німецьким „Drang nach Osten“. Однак це лише почасти правдиво. Німеччина дійсно стреміла заповнити й змонополізувати східні ринки і Росію в першу чергу. Російська же молода буржуазія звичайно хотіла себе оборонити від такого конкурента. В обороні Росії від товарів „made in Germany“ не менше були зацікавлені однак і бажавші самі її використовувати для збуту: Англія і Франція. Але експансія Німеччини була тут мирного характеру і вона зуміла без війн забити всіх своїх конкурентів. Не в силі побороти її цими ж засобами, антантський капіталізм рішив ослабити її війною, певний, що війна буде для нього побідною, а умови побідного миру остаточно виснажать Німеччину. Це і сталося. Антанта спровокувала центральні держави. Але в деяких розрахунках вороги Німеччини помилились. І в першу чергу помилилась російська буржуазія, яка стоїть у „розбитого корита“. Англія ж і Франція зруйнувавши Німеччину, відібравши її колонії, багатства, знищивши флоту і т. д. зруйнували і світову організацію продукції і втратили базу сировини — Росію. Схід — причина війни — в полум'ї. Антанта — дезорганізована і виснажена. Наслідок війни — прихід соціалістичної революції і нової політичної організації Всесвіту — вже починає перетворюватись в реальність.

т. ч. в конфлікті, мусіла прийти революційна хуртовина і знести їх. Вона прийшла.

В цих країнах капіталізм в окремих галузях продукції встиг виробити в своєму розвитку значний кадр свідомого пролетаріату, який вже вимагав відповідних політичних форм і скасування як решток феодальних відносин, так і всієї звязаної з пануванням посідаючих клас експлуатації. Селянство теж переросло феодалізм. Збирана та акумульована трудящим людом в часи війни, що принесла йому лише голод, злидні та величезні жертви, революційна енергія виявилась в першу чергу в відсталих колоніальних країнах. Країни сильної (трестованої) промисловості та могутньої капіталістичної організації, завдяки їй, завдяки вмінню буржуазії плястично пристосуватись до потреб військової продукції шляхом державно-воєнної організації промисловості, завдяки, нарешті, вмілому використанню всіх засобів затримання революційної акції пролетаріату («коаліція», підкупи, культивування національних антагонізмів та «патріотизму», вживання несвідомих «чорно» та «червоношкірих» etc.), — ці країни ще знаходяться під пануванням капіталістичної господарки і влади буржуазії. Але і в них буржуазія найсильніших економічно держав не в стані привернути довоєнного положення; вона не в силі втихомирить розбуркані маси працюючих, раз на завше подолати всі руйніні наслідки війни. В Європі й Америці не вгавають страшні страйки, то тут то там збройно виступає пролетаріят (Італія, Німеччина, Угорщина, Словаччина): класова боротьба набрала характер остаточної війни трудящих.

Привид комунізму, про який писали в своєму маніфесті Маркс і Енгельс і який п'ятьдесят років тому так налякав Європу, з'явившись в образі Паризької Комуні, нині показується вже, як жива істота з кожною і кісткою, з кров'ю в венах та артеріях.

На зміну абсолютизму в повставших на місці «колосьа на глиняних ногах» — Росії — країнах прийшли спочатку до влади національно-буржуазні веретви. Але хутко і їх змела революційна стихія: державою заволоділи трудові маси. Перейнявши владу і весь апарат її вони проголосили Соціалістичну Радянську Республіку.

Такі ж республіки повстали і в деяких державах Європи (Угорщина, Баварія). Але вони, малі територією, оточені сильними ще капіталістичними державами, були вскорі по з'явленню об'єднаним зусиллям всесвітньої буржуазії розбиті. Доля будувавших їх пролетарів та ж, що і доли паризьких комунарів... Натомість соціалістична державність в Росії витримала всі удари сконсолідованого інтернаціонального капіталізму. Інтервенції кінчились поразкою. Чотири роки існує Р. С. Ф. С. Р., дещо

менше Українська Соц. Радянська й інші республіки працюючих на території бувшої царської Росії. На досвіді їх, на дослідженню їх будівництва життя та організації можемо пізнати ество соціалістичного типу держав, уяснити собі, якою мусить бути їх державність, зробити прогноз про майбутнє соціалістичної держави взагалі, про безкласове суспільство будучини.

Устрій соціалістичних республік сучасності зафіксований ними в їх основних законах — Конституціях. В життю, одначе, уряди цих республік не завше дотримувались принципів їх.¹⁾ Але це питання иншого порядку, питання політики, тут же ми в першу чергу вяснимо еуть соціалістичної державности доби диктатури пролетаріату так, як вона виявлена в цих Конституціях, в законах Соц. Республік, а, зокрема, в зразковій конституції — Р. С. Ф. С. Р.

Основні прикмети, що означають характер цієї державности, містяться вже в самій назві республіки (Соціалістична, Федеративна, Світська). Перший прикметник — соціалістична не являється цілком точним. Радянська республіка не являється соціалістичною в повному змислі цього слова, яке в данному разі має скорше динамічний характер, ніж статичний — обозначаючий те, що існує. Соціалістичною кожна радянська республіка являється лише остільки, оскільки гарантує незатриманий розвиток соціалістичних форм життя.²⁾

Такий розвиток вимагає спеціальних форм державного устрою. Революція винайшла їх, взявши приклад з французької комунн. Ці форми і означено вже в назві республіки прикметником — радянська (світська). Завданню забезпечити розвиток до соціалізму служить, нарешті, і третя істотна ознака, що міститься також в назві — федеративність.

Підвалиною державного устрою світських республік являється їх організація виключно працюючими класами народу, себ-то така класова структура, при котрій маючими владу стають ті, хто в буржуазному суспільстві був нижчою, експлуатованою безправною масою. Влада виявляється в радах. У непрацюючих клас відбираються всі політичні права. Держава нищить експлуатацію, визиск та неробство і вважає працю обовязком всіх громадян. Нею здійснюється принцип: «хто не

¹⁾ На цьому ми ще далі зупинимось.

²⁾ Це саме в статті „О советской конституции“ висловлює комуністичний юрист А. Гойхбарг. Вираз „Рос. республика є вільне соціалістичне суспільство всіх працюючих Росії“ — каже він — „проголошує не те, що є, а те, чим мусять кінчитись рух, коли запанує соціалістичний устрій, коли буде вільне соціалістичне суспільство“.

працює, той не їсть» (§ 18). »В момент рішучої боротьби пролетаріату з експлуататорами експлуататорам не може бути місця ні в одному з органів влади. Влада може належати цілком і виключно трудящим масам та їх повномочному представництву — радам робочих, солдатських та селянських депутатів« (§ 7).¹⁾ Диктатура працюючих має на увазі перетворення всіх громадян в працюючих. Ріжниця класової соціалістичної від класової буржуазної держави полягає в тому, що перша за помічю своєї класової диктатури хоче знищити всяке панування та нерівність в суспільстві, друга ж своєю диктатурою охороняє

¹⁾ В перших часах організація Р. С. Ф. С. Р. дійсно ґрунтувалась на цих трьох елементах працюючих (солдати переважно ті ж робочі та селяне) і в цьому полягає велика різниця між нею та паризькою комунією. Комуна озброїла всіх трудящих і не робила різниці між національною гвардією та іншими членами комун. Вона будувала свої ради на загально-демократичній zasadі, яку в свій час Маркс і Енгельс вважали навіть найкращою формою для введення диктатури пролетаріату. Російські комуністи надали інший зміст радянській організації, суто-формально трудовий і недемократичний; в ній окремою категорією являється і окремо організоване, а не всенародне, як то було при паризькій комуні, військо. Останнє на початках грало в системі структури радянської влади визначну роль, але згодом перетворилась з одного з носіїв та творців нової влади, виключно в її зброю. В війську майже щезли ради і зовсім виборність, а прийшли: суворі дисципліна і призначення комісарів та командуючих зверху. Таким чином, важко говорити тепер про РСФСР, як про республіку і солдатських депутатів. Так само тепер лише номінальна і участь владі селянських депутатів. Навіть пролетаріат в останніх часах позбавився свого керуючого значіння, бо фактично всю диктатуру перейняла на себе тільки одна група активних учасників революції — проводирка її, російська комуністична партія, яка в житті (а не по Конституції) являється найвищою владою в Росії.

Ми згадали вже вище про погляд Маркса й Енгельса на демократію. В критичній Ерфуртській програмі (1891 р.) Енгельс писав: „Коли що й певне, так це те, що наша партія й робітничий клас може прийти до панування тільки під формою демократичної республіки. Ся остання уявляє навіть спеціфичну форму для диктатури пролетаріату, як показала вже французька революція“. (Підкр. наше. М. Ш.) Однак, російська, українська, угорська революції довели інше. Демократії ж австрійська, чеська, польська, німецька і др. виявили ще яскравіш помилковість цього твердження. Помилка Енгельса зрозуміла. Комуна захопила лише Париж, в котрому демократія, з огляду на величезну переважність в ньому робочих, могла бути диктатурою пролетаріату. При поширенню ж комуні на провінцію, себ-то при допущенні до влади величезних роялістських настроєних дрібно-буржуазних селянських мас, демократія ледве чи забезпечила б диктатуру працюючих. Російські комуністи зрозуміли це, і звідси походить їхня негачія демократії. Але вони занадто перегнули палицю.

Радянський устрій виключає загальну демократію, але він вимагає демократії працюючих.

та зберігає своє пановання та визиск працюючих верств. »Основні Закони« встановляють: »Основне завдання розрахованої на цей перехідний момент конституції Р. С. Ф. С. Р. полягає в установленню диктатури мійського та сільського пролетаріату і біднішого селянства в виді могутньої всеросійської влади, в цілях повного подавлення буржуазії, знищення експлоатації людини людиною та встановлення соціалізму, при котрому не буде ні поділу на класи, ні державної влади« (§ 9).

Такі перехідні цілі радянської державности, диктатури і влади, котрі однак в будучині зникнуть (§ 1).

Наміченню процесу переходу через класово-пролетарську державність зробив ще Комуністичний Маніфест. »Коли пролетаріат«, казав він, »в боротьбі з буржуазією злучиться в одну класу, коли через революцію він стане пануючою класою і, яко пануюча класа, насильно знесе старі відносини продукції, то рівночасно з тими відносинами продукції знесе він також умови існування класового антагонізму, знесе всі класи взагалі, а тим самим своє власне пановання, яко класи«. З знесенням класовости взагалі, основники марксизму, а тепер і проводирі РСФСР, ідентифікують знищення взагалі державної влади. В Конституції, ту саму думку про відмирання держави бачимо ми в наведеному § 9. Чи веде до цього сама практика і розвиток РСФСР, побачимо далі.

Згідно з заповітом творців наукового революційного соціалізму, в Росії було знищено та розбито весь старий апарат влади. На його руїнах і встановилась радянська система, яка стремить на місце парламенту та поділу влад поставити єдину систему представництва працюючих, в котрій законодавче тіло не відокремлюється від виконавчого. Ідея негачії поділу влад не проводиться, однак, з повною послідовністю. Конституція, напр., зовсім не згадує про організацію суду в радах, *de facto* ж судова функція відокремлена від інших і не вкладається гармонійно в єдину радянську систему.¹⁾

Місце парламенту в буржуазній республіці в РСФСР. займають, власне, дві найвищі, але не цілком рівнозначні по своїм правам та обов'язкам установи: »Всеросійський З'їзд Совітів« (вища влада) та »Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет« (вищий законодавчий, розпорядчий та контролюючий орган). Але поруч з цими органами в систему совітської влади введено ще й »Раду

¹⁾ Див. „О народном суде РСФСР.“ (Положение) в № 8, 9, 10 журналу „Пролетарская революция и право“, з чого видно, що „єдиний народний суд“ хоч і обирається загальними зборами городского совіту чи виконавчого комітету повітового та волостного, але не складає його частини і стоїть цілком окремо від нього (§ 5, 6, 7 і слід.).

Народніх Комісарів». А. Шрейдер справедливо бачить в цьому «найбільш яскраве свідомство того, що большевики в публічному праві не зуміли відріктись від найґрунтовнішого буржуазного пересуду про необхідність поділу влад, не зуміли відріктись від зовнішньо-парляментарного устрою». ¹⁾ Виконавчим органом є не «Виконавчий Комітет», а «Совнарком» (Рада Народніх Комісарів); він походить, правда, з вибору рад, але поставлений від них окремо. Йому «належить загальне управління справами РСФСР» (§ 37).

Фактичний поділ влад ще більший. Він довів в Росії до переваляції ніби виконавчої Ради Народніх Комісарів, при котрій законодавчий Центр. Вик. Комітет став лише прибічним органом. Така практика, звичайно, лише дуже хитромудрими людьми може бути порівняна з «одночасно виконавчою і законодавчою» паризькою комуною, бо в результаті її поділ влад в РСФСР. існує юридично і, на місцях, особливо рельєфно, але цілком не унормовано формально — фактично.

Поділ бо влад по Конституції хоч і зовсім майже не існує на місцях, але практика радянського будівництва і там привела до неконституційної переваляції над радами адміністративної влади призначених комісарів.

В своїй «Державі і революції» В. Ленін передбачав, що при диктатурі пролетаріату лишаться ще «заступничі тіла». «Але парламентаризму, яко окремої системи, яко відділення законодавчої праці від виконавчої, яко упривелеювання парламентів, тут немає». На практиці ж Всерос. З'їзд Рад та В. Ц. В. К. перетворились в звичайні парламенти, які вже, правда, «не наступают на народ» (В. Ленін), але безумовно, і не являються одночасно законодавчими, розпорядчими та контролюючими органами.

Але не будемо докладніши спинятись на недодержаннях основних принципів радянського будівництва в самій Конституції та на недосконалому переведенню їх в життя. Нашим завданням являється головню сконстатованню основних принципів будівництва нової соціалістичної державности та виясненню того пляну реалізації їх, які намітила революція та її рушійні сили. До цих основних принципів вертаємо.

Як ми вже бачили, буржуазія окремих держав, проголошуючи в добу революцій та захоплення нею влади голосні кличі волі, рівенства і братерства, одночасно в своїх же конституціях проклимувала необхідною обороною власности і всю свою силу направляла на удержання пановання своєї класи та на охорону визиску нею інших класів. Зберігаючи отже неволю, встановлюючи цим нерівність в державі (кля-

¹⁾ А. Шрейдер: «Республика советов» стр. 98.

сову) серед своїх горожан, вона, одночасно, робила ще поділ поміж громадянами та чужинцями, себ-то цілком відступалась і від відставленого нею принципу братерства.

На переходові часи диктатури радянська республіка також не вводить ще повної рівності. Але вона нищить ті підвалини, які творять неволю і нерівенство в суспільстві. Для цього в першу чергу відбирає ґрунт поділу на класи — приватну власність та переводить експропріацію експропріаторів і уєуспільнення приватної власности на землю та знаряддя продукції. Конституція РСФСР. присвячує цим питанням цілий свій третій розділ. Вона передбачає: одміну приватної власности на землю, передачу землі без викупу працюючим в користування на засадах урівнюючого принципу; націоналізацію лісів, вод, підземних багатств: вивласнення та націоналізацію фабрик, заводів, копалень: націоналізацію банків і т. п. Для організації народного господарства на соціалістичних засадах нею створюється Вища Рада Народ. Господарства: вводиться трудова повинність і робоча контролі.

Для уможливлення ж та забезпечення переведення цих змін, які ведуть до справжнього урівнення всіх, сов. республіка вибирає одначе трохи відмінних шлях, ніж той, по якому йшла паризька комуна. Вона рішучо роззброює маючі класи, розбиває їх можливості до спротиву та озброює тільки робітників і селян, творючи класову червону армію. Завдання цієї оборона влади працюючих. Ціль її — прислужитись знищенню всякої армії, інакше кажучи, і вона розрахована тільки на час переходової доби, на час горожанської війни і має зникнути з моментом, коли мине всяка небезпека насильного повалення влади працюючих. Вона — не витвір імперіялізму, а зброя знищення його.

Крім економічного рівенства, сов. республіка стремить і до національного. В цьому змислі Конституція передбачає урівнення всіх націй та повне знищення національних противенств і відносин пановання. Але й тут вона (а ще менш практика сов. республік) не стоїть на висоті і не дає вистарчаючих гарантій встановлення дійсної рівності всіх націй — народів. Самий принцип, одначе, поставлений в Конституції ясно: кожен працюючий нарід сам означає своє життя і ніхто не сміє посягати на його право на самоопреділення (Розд. III § 4).¹⁾

Соціалістична держава нищить згаданий поділ на своїх та чужих. Всі працюючі — браття. Тому радянська республіка знає »чужинців«, лише коли вони потребують захисту. Конституція говорить про них, як про таких, тільки в параграфі, що передбачає право

¹⁾ Докл. про рад. республіки і національну справу див. наші статті в №№ 2, 7 і 8 журналу „Борітеся — поборете“.

азілю. В середині ж республіки чужинець однаково управлений з иншими громадянами її (§ 21). Як що він працюючий член суспільства, він тим самим вже повноправний громадянин республіки (§ 22).

В буржуазній державі одним з засобів тримання народу в темноті, одним з засобів, який допомагав пануючим класам освячувати в очах мас своє пановання, існуючу нерівність та визиск, була монополізована нею релігія і церква. Ми бачили, яку роль в державному житті середньовіччя відігравало попівство і папа, що хотів бути всевітньою владою, і як. Після довгої боротьби, церква перетворилась в віддану служницю світської влади. Тоді і держава почала примушувати кожного мати релігію ту, яку «ісповідувала» пануюча класа. Попівство втовмачувало кожному з малого віку такі «господні заповіді», як: «існуючу владу слухай», «немає бо влади, аще не від Бога» і т. п., а церква зробилась анольоґетом спершу «цесарства», а потім взагалі «влади передержаної». Ті, що ісповідали в тій чи иншій державі релігію непануючу, обмежувались в правах. В деяких державах перемога буржуазної революції і проголошеного нею принципу волі сумління знесли ці обмеження: в других (Росія з її знаменитою «чертою осьдлости», переслідуванням сект і т. д.) вони зберігались аж до останніх часів. Релігійні різниці використовувались пануючими верствами раз-у-раз тим способом, що незадоволення на ґрунті економічному штучно зверталось на ніби повинних в тому громадян иншої віри, головню на «ворогів християнства» — Євреїв.

Коли на заході в XIX в. запанував згаданий принцип волі сумління, такі явища, як погроми, майже припинились, але це зовсім не знищило специфічних впливів духовенства. Релігія лишилась обов'язковою в школах, церква і далі доказами від святого письма освячувала найзлочинніші поступовання світської влади: містицизмом і головню містифікацією темних мас попівство тримало їх в остраху перед «представниками Бога на землі».

Соціалістична республіка ставить своїм завданням знищення цього знаряддя пановання, визиску та затемнення мас і дбає про повну еманіпацію людини від впливів церкви та релігії. Ще в «критиці ґотської програми» Карл Маркс зазначив: «Робітнича партія мусить висловити своє переконання, що буржуазна свобода сумління означає не більш, як терпимість до всякого роду релігійної свободи сумління, робітнича ж партія стремить висвободити сумління від всяких релігійних ланків». Наслідуючи ці погляди, деякі комуністи критикують Конституцію РСФСР., яка не перевела їх в повноти. Одначе, на наш погляд, цілком політично розумно, творці Конституції прийняли на увагу неможливість одразу змінити психологію народніх мас, які стояли сотні

років під впливом церкви і які не в стані тому одразу відмовитись від звиклої релігії, тому вона не проголошує повної заборони релігії, а проводить ще той же старий принцип свободи сумління: не проголошує, так би мовити, націоналізації антирелігійної пропаганди, а визнає за всіма громадянами свободу пропаганди і релігійної і антирелігійної (§ 13). Проте вона наносить церкві величезний удар. »В цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи сумління, церква відокремлюється від держави, а школа від церкви« (§ 13); інакше кажучи, церква втрачає свій характер знаряддя держави і всю ту матеріальну та моральну підмогу, яку мала від неї за свою службу. Більш того: у неї відбирається ще всі накопичені нею земельні, лісові і інші багатства. Вигнання її з школи, введення обов'язкової освіти та підняття культурного рівня має — ось ті засоби, за допомогою яких в соціалістичній державі переходною доби людина має бути остаточно визволена від духового рабства, старої кріпацької психології, пановання над нею заборонів та темноти.

Всім цим диктатура працюючих забезпечує справжнє здійснення принципів братерства та рівності і кає фізичне і моральне нищення »братом« капіталістом »брата« пролетаря, селянина, ремісника.

Для переходового часу соціалістична державність отже не встановляє ще, як ми казали, абсолютної рівності в управленості всіх громадян держави, а творить лише передумови для здійснення цього в майбутньому. »Тепер, в момент рішучої боротьби пролетаріату з його експлуататорами, експлуататорам не може бути місця ні в одному з органів влади«. В цій добі управлені тільки трудові елементи, яким (при цензі 18 років та праці) належить вище право обирати та бути обраними до рад.¹⁾

Однак сама виборча ординація, прийнята конституцією, встановлює деякі нерівності в цьому праві і не переводить повної демократизації його в колі самих працюючих — управлених громадян республіки. Нею фактично узаконюється превалюючість працюючих: пролетарів над працюючими-селянами (§ 53 і слід.). Вищі органи влади конституються в переважачій кількості з представників міст і диктатура трудящих в державах, де пролетаріат складає дуже незначний відсоток всієї трудящої людності, набирає таким способом суто пролетарського характеру.

В самій організації рад переводиться принцип, виставлений ще творцями наукового соціалізму та першими практиками переведення

¹⁾ Цікаву і багато в чому справедливую критику розділу Конституції РСФСР, про «активне і пасивне виборче право» дає в згаданій вище книзі А. Шрейдер.

його в житті — паризькими комунарами, принцип кождочасної відкличности депутатів та заміни їх новими. На практиці цей «основний закон» не зміг бути додержаний до кінця, і про бюрократію в совітському апараті пишуть самі ж комуністи. Досвід російської революції виявив, що, дійсно, як висловився В. Ленін, «про нагле, безслідне усунення урядництва на всіх місцях не може бути й мови». «Се — утопія, а розбиття старого урядничого апарату і одночасний початок будівництва нового апарату, який дасть змогу помалу усунути всяке урядництво, це зовсім не утопія, а досвід комуні, се — безпосередня, поставлена на порядок денний задача революційного пролетаріату». ¹⁾

Коли ми звернемось до соц. Росії, то побачимо, що в ній тепер апарат урядництва значно побільшав в порівнянні з дореволюційною добою. Це й зрозуміло. До відома публичних органів управління перейшли всі ті справи, які раніш, головнo в обсягу господарчої діяльності, належали приватній ініціативі та творчості. Чи не є однак утопією думати, що цей новий апарат урядництва спричиниться до усунення взагалі всякого урядництва, на цьому нам ще доведеться спинитись.

Поки що обмежимося лише замітом, що соціалізм має завдання розкрипощення людини, матеріального і духового її звільнення. Але щоб він зробив кожну людину геніальною, спеціалізованою у всьому, якимсь всебічним енциклопедистом-практиком — це думаємо таки ми, дійсно — утопія. Згине бюрократизм, але не спеціалізація, але не «всяке урядництво».

Інша справа, який характер матиме урядництво майбутнього. Очевидно, воно не буде схожим на бюрократичне урядництво старого ладу. Але не буде воно подібним і до совітської бюрократії сучасної радянської держави. Воно стане справді відкличним, працюючим за робітничу платню, але лишиться в зміслі кругу людей, спеціалізованих на справах управління продукцією в державі та державою продукції. Поки що в РСФСР, цього немає, а коли є, то лише в програмі будуючих державу переходною доби, і це ще яскравіш вказує на переховість цього типу державности. Соц. Росія не досягла досі ще навіть того, з чого, по Леніну, треба починати при переведенні пролетарської революції, а саме: в ній не усунуто «специфічної упривележованости державних урядників», не переведено їх на стан звичайних «доглядачів і книговодів», що виконують ті обовязки, які «вже тепер при нинішнім набли розвою здатні, і які в стані полагоджувати за робітничу платню

¹⁾ Опр. cit. стр. 41.

горожане», не встановлено, навіть, справжньої робітничої платні урядникам («специ»). Але все це можна вважати лише ненормальностями соц. держави. В принципі її будівництво, безумовно, передбачає переведення всіх цих мір.

Проте сама конституція не дає ще певних вистарчаючих вказівок про постановку справи організації урядового апарату в соц. Росії власне на цих принципах. Навіть вона не каже про встановлення «робітничої платні» в публічно-державних установах; в даному випадку про стремління РСФСР. до переведення цих начал організації управління можна мати представлення головню з декларацій сов. вищих установ та уряду, а не з їх законів та практики. Остання, отже, розійшлась в цьому з комунією; *de facto* не тільки існують «специ», але навіть виборність всяких урядників в значній мірі замінена призначенням їх (інститут комісарів на місцях і инш.).

На закінчення огляду сучасного соціалістичного типу державності мусимо ще коротко спинитись на деяких рисах організації центральної та місцевої влад.

Централізація продукції та управління — це одно з головних домагань, які ще виставляли, як необхідність при будівництві соціалістичної держави, творці наукового соціалізму. В звязку з цим стояло у них і негативне відношення до федерації, котре Фр. Енгельс яскравовимовив в слідуючих рішучих виразах¹⁾: «Хто після обох німецьких революцій з рр. 1525 і 1848 та після їх висліді може ще плести про федеративну республіку, тому дорога тільки до дому божевільних». Більш ніж 40 років по написанню цього він ще розвиває свою думку²⁾: «На мій погляд, пролетаріят може потрібувати лише форму єдиної і неподільної республіки. Федеративна республіка є тепер ще загалом необхідністю на величезнім просторі Американських Штатів, хоча на сході вона вже й там стає перешкодою. Вона була би поступом в Англії, де на двох островах живуть чотири нації і де, не вважаючи на один парламент, вже нині існують одночасно три ріжні системи законів. В невеличкій Швейцарії вона вже давно стала перешкодою, яку терпиться лише тому, що Швейцарія задовольняється ролею чисто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федеративне обшвайцаренне булоб надзвичайним кроком назад».

Отже Енгельс визнає в деяких випадках федерацію можливою формою державного устрою, а для Англії навіть поступовою. Але засадничо і він і Маркс (а за ними і Ленін), безумовно, стояли, в інтересах про-

¹⁾ „Німецька селянська війна“, стор. 125 (написана в 1850 р.).

²⁾ „Критика начерку Ерфуртської програми“ (написана в 1891 р.).

летаріату і його революції, за демократичний централізм та єдину і неподільну республіку. Федерацію допускали тільки як виїмок, вважаючи її за перешкоду розвою. Лише в певних окремих відносинах вона — «крок наперед». Цими відносинами являється національне питання і¹⁾ великість території.

Російський революційний пролетаріат, очевидно, саме зважаючи на «величезний простір» Росії та на існування в ній спеціальних відносин, в зв'язку з скомплінованістю національних питань, проголосив російську соц. сов. республіку федеративною. Провідники його хотіли, мабуть, цим способом перейти «від монархії до централістичної республіки», себ-то «єдиної і неподільної республіки», оспіваної Енгельсом, та прийнятої Леніном. Але треба сказати, що на них на стільки впливав централістичний спосіб думання, що проголошення федеративної Росії лишалось аж до останніх часів тільки проголошенням. Навіть конституція РСФСР не означила форм, характеру, складових частин, меж та організації федерації²⁾. Вона проголошує одначе принципи самоопределення кожної нації і право її вільно улаштовувати своє життя. Проте в дійсності всім націям б. Росії прийшлося не мало боротись з найбільш впливовими чинниками сов. Росії за зrealізування цього права³⁾.

1) Цікаво одмітити, що прихильник державности К. Каутський в суперечці своїй з оборонцем теорії відмирання держави Паннекуком, спираючись саме на погляди Маркса про необхідність рішучої централізації сил в руках державної влади, виступив проти комуністів-централістів в їх доводах необхідности зруйнування та вмертвля державної влади.

2) Докл розбір конституції і практики РСФСР. в цій справі див. наші статті в чч. 7 і 8 журналу «Борітеся — поборете».

3) Вважаємо цікавим навести критику конституції РСФСР. в даному питанню, яка походить не від буржуазного державознавця, а революційного соціаліста, але не марксиста, а народника — Ол. Шрейдера (ціт. праця): «Нам не раз вже приходилось зазначати, каже він, що в основі большевицького розуміння держави лежить все таж стара ідея про суверенітет. Змінився лише господарь, але в питанню про єство влади більш нічого не змінилось. Большевики пішли назад, навіть порівнюючи з передовими лініями буржуазних теоретиків буржуазного права, що давно вже засудили догму Руссо і 1789 р... Державний суверенітет та його наказуюча воля не можуть дробитись. Суверенна держава не може терпіти в середині сили, рівної собі. Вона мусить бути всемогутньою. Вона виявляє волю тих, кому належить право все робити. Природна нехоть такої влади до всяких спроб роздроблення. Як що большевизм мусить, проти волі, терпіти показний націоналістичний федералізм, виключно з політичних виглядів, він з тим більшою силою стремить здержати той напрям, який звичайно здоровіший та більш життєздатний, ніж чисто націоналістичне стремління до окремішности — здержати рух в бік децентралізації управління, перенесення центру ваги на місця, і, особливо, територіально, на

При всій і тепер ще пануючій неясности в обсягу питань федерації та централізації, нормальним ходом революції вказаним для соціальної держави переходною добою (як це встановлює саме життя, а не абстрактне теоретизування) являється не насильна централізація, а автономізація місцевих органів і федералізація національно-державних одиниць, які, очевидно, самі дальшим ходом розвитку дійдуть в братерському співділанню до найтісніших, але безпримусових і вільних, централізованих форм співжиття. На прикладі України ясно виявляється перемога здорової децентралізації та усамотійнення національно-державних одиниць РСФСР.

Ми думаємо, що даний нами короткий огляд соціалістичної (але ще класової) державности в минулому і сучасному досить ясно представляє той новітній тип держави, який йде на зміну буржуазно-класовій. Серед всіх глибоких відмін, які різнять його від всіх дотеперішніх типів класових держав, його найбільш характеристичніша відзнака полягає в усвідомленню та розумінню трансцендентности своєї функції, в ясному уявленню будуючої державу класової недосконалостей її і необхідности самій своїми силами основно перебудувати державу переходового періоду еволюційними засобами в вищу, безкласову ідеальну, соціалістичну державну єдність працюючих. Класова організація у цього типу держави не мета, класове панування тут не ціль, а виключно засіб повалення всіх підвалин та наслідків старого класового устрою. Нова держава організує господарство на соціалістичних засадах, вона нищить стоячу по-над суспільством владу і свою диктатуру використовує тільки для перетворення суспільства в цілком соціалістичне — вільне, рівне і братерське, в котрому головним завданням буде не використання людської праці, не визиск слабих та панування сильних, а організація та управління громадською продукцією. Влада над людьми перетвориться в владу людей над продукцією. Для переведення цих завдань держава переходового часу потребує ще складного апарату управління, права примінати примус над людьми і класами людей. Проте право і примус, як ми потім спробуємо довести, лишаться і в ідеальній соціалістичній державі, але тоді вони вже втратять цілковито свій класовий характер і зміст.

господарські об'єднання, — остільки популярне в Росії грунтове „обласництво“. „Поволі совіти на місцях перетворюються під владою большевиків в єдині залізний організаційний ланцюг фінансової та економічної залежності виконавчі органи центральної влади“. Треба, однак, додати, що під пресом вимог життя Російський уряд змушений до зреалізації децентралізаційних вимог, і погалу РСФСР перетворюється в дійсну федерацію автономних країн.

Тепер ще, звичайно, не можна передбачити, як довго триватиме доба переходної соціалістичної державности. Подібних точних і певних «передбачень» та «предсказань» в обсягу соціальних явищ не може бути. Науки про суспільство та його рухи — не математичні науки. Вони можуть тільки намічати будучий розвій суспільства в його основних і загальних тенденціях.

Сучасна революція виявляє, що намічені Марксом і Енгельсом ще в 40-х роках минулого століття закони людського соціального руху *en gros* в загальних положеннях здійснюються, себ-то були вірно намічені. Вони спирались на діалектичному дослідженні життєвої та господарської еволюції. Навпаки: в деталях і в способах трактування окремих феноменів суспільства (передбачення революції та економічних криз, трактування націй, уявлення ролі селянства, апологія централізації, переоцінка загальної демократії і т. п.) корифеї наукового соціалізму основно помилялись. Не можна точно определити, коли соціалістична революція охопить всі держави світу, але можна з певністю сказати, що вона вже розпочалась. Зерна її були посіяні тоді ж, коли зародився інститут приватної власности. Тепер, через тисячеліття й віки, зерна дають свої сходи. Війна розбурила світову кору. Соціалістичний переустрій громадянства неминучий: капіталізм вже не в стані справитись з наслідками ним же викликаних явищ.

Ще важче говорити про «певні» форми і строк приходу «бездержавного соціалістичного суспільства». Про це, однак, деякі проводирі сучасного комунізму оповідають дуже докладно, точно описуючи те убрание, в якому сама себе покладе до труни перехідна держава диктатури пролетаріату. Але на представленню цього церемоніялу поховання держави, чи вірнійш державности, ми критично спинимось в одному з слідуючих розділів. Тут же зазначимо ще одну характеристичну для соціалістично-класового типу держави рису.

Державний (національний) розмір їх будівництва не є ідеалом будуючої їх класи. Вона зацікавлена в побіді цього типу на міжнародньому фронті. Весь світ — це нерозривний ланцюг, в якому всі складаючі його ланки мусять бути однородними, бо лише тоді тривало держатимуться й не впадуть. Інтернаціональна буржуазія в своїй стремлінню до як найвигіднішого визиску працюючих і в своїй боротьбі проти їх визвольних рухів також поєднується в міжнародні спілки, в яких, однак, ніколи не можуть втихнути антагонізм та конкуренція окремих капіталістичних об'єднань. Трудящі всього світу ціллю свого міжнароднього об'єднання мають повалення старих підвалин та будівництво нового устрою, при котрому зникнуть всякий антагонізм та конкуренція і в якому всі звільнені працюючі будуть однаково рівно та братерськи

зацікавлені. Своєю останньою боротьбою об'єднане в єдиному інтернаціоналі працюючих людство здобуде собі право знищення всякої поміжлюдської боротьби, яка являється наслідком людських же установ; всю свою енергію, силу, знання та здібності поверне на використання природою дарованих скарбів, на працю перетворення дарів природи в продукти споживання, в середники нової творчості. У Всесвіті пануватимуть тоді воля і розум.

Так малюється конечна стадія соціалістичного життя. Чи буде вона і державним, чи людство знайде для нього нові форми суспільного співжиття — це питання викликає чималі розходження.

Сучасна офіційна (несоціалістична) наука на загал не вірить в можливість приходу, навіть не ідеального, соціалістичного устрою. Вона вважає сучасну класову, збудовану на приватній власності організацію суспільства постійною, яка ніколи не зміниться в цих своїх засадах. Вона проголошує вічність держави, такої в основі, як вона зараз існує. Без клас і їх боротьби не існуватиме, на її погляд, людство, бо без боротьби не мислиме й існування царства звірят — прообразу людського суспільства, кажуть одні з них. Для зм'ягчення цієї боротьби й надання їй культурних форм необхідна держава, регуляторка її — кажуть інші.

Хто ж має рацію? Чи ці погляди це тільки буржуазні пересуди, чи дійсно працюючі класи знесуть ці пересуди: державу, право, мораль, релігію; чи справді все це попаде до музею старовинностей, чи дещо з цього лишатиметься в майстерні життя? — На це ми й спробуємо дати відповідь в ближчих розділах, коли ґрунтовніш ознайомимся з поглядами в цій галузі не соціалістичних і соціалістичних вчених.

ПЯТИЙ РОЗДІЛ.

Бство буржуазної класової держави та буржуазна наука про державу.

В повніших розділах ми коротко й побіжно спинались на різних поглядах на державу й її бство. Ми бачили, що сучасна буржуазна державність характеризується приватною власністю на засоби продукції, нерівенством суспільних клас та визиском працюючих. І сучасні соціалістичні держави побудовані ще на класовому пануванню.

Одначе, як ми вже зазначали, класовість не творить обов'язкового змісту державности, держави взагалі, і ще з первісної доби людського життя історія приносить нам відомости про державу, в котрій не існувало клас.

Отже, держава взагалі та держава збудована на класовости — не синоніми. Поширене нині розумінне держави, як пануючої класової влади в ній, ототожнюванне цілого з одною лише відзнакою, специфічною виключно для доби людського життя, збудованого на підвалинах власности та егоїзму, являється хоч і переважно в науці прийнятим, але тим не менш хибним.

Ми ознайомились вже коротко з розвитком науки права й істотою його та намітили його будучину. Далі простежили ми походження держави і зв'язані з тим теорії, а також дальший розвиток держав, починаючи від примітивних форм і аж до найбільш модерних. Маючи на увазі це, так би мовити, історично-аналітичне вивчення держави, ми можемо тепер перейти до теоретично-юридичного та соціологічного дослідження її. Наші власні висновки про майбутнє держави і державности будуть синтезом висловлених нами в викладі критичних уваг.

Питання про бство держави належить до найскладніших в усій вивчаючій державу літературі. Це, одночасно, і найважніша проблема науки про державу. Тут, ми, власне, маємо діло з кількома різними питаннями, які, одначе, постійно переплутуються і тісно зв'язані одне з другим. Чи можна і треба розглядати державу з юридичної та соціологічної точок погляду окремо (як твердить проф. Єлінек), чи лише з однієї — соціологічної (як каже, напр., проф. Дюгі); чи являється держава об'єктом, суб'єктом права, або правовим відношенням; які її

функції і які цілі ставить вона перед собою: чи потрібна вона і чому саме? — ось далеко не всі, навіть головніші питання, які повстають перед бажаючим пізнати ество держави.

В цьому розділі ми маємо на меті представити ті погляди на державу і її ество та доводи про її необхідність, котрі ми знаходимо в сучасній несоціялістичній науці. В слідуючих — вияснити погляди в цьому обсягові теоретиків соціалізму (комунізму) та анархізму.

Що ж таке держава і чим відрізняється вона від всіх інших форм людського згромадження? На це ми не знаходимо загально прийнятої відповіді в науці права. В определенне держави дуже часто вносяться вказівки на органічну її природу і на природний хід її розвитку (Гумплович), на її національний характер (Блюнчлі), на її служення визначеним цілям (Гегель), на її характер, як особи (Пуффендорф). По кожному з цих положень, найбільш ніби характеристичних для ества держави, в літературі права існує знов таки велика ріжнотоголосиця. Ще менше єдності і ще більше ріжнотоголосиці можна знайти в определеннях бажаної держави, ідеального типу її.

Ще до недавніх часів (до початків ХХ. віку) державу часто плутали з суспільністю, вважаючи першу єдиною формою людського співжиття. Цим пояснюється, що в старих определеннях зовсім не згадувалось про владу, як ознаку держави (Ціцерон, Гуго, Гроцій, Кант).¹⁾ Натомість більшість новітніх определень держави визнає саме цю ознаку найголовнішою та вказує на монопольний характер примусової державної влади.

Виясненне ества держави залежить в значній мірі від того, який метод прикласти до вивчення та пізнання її. На думку одних дослідників, предметом вивчення може бути держава, як соціяльний феномен і в цьому разі необхідно дослідити всі реальні, суб'єктивні та об'єктивні явища, з котрих складається конкретне життя держав. Цей метод прийнято означати історико-політичним. Предметом вивчення природи держави може бути поруч з цим, переважно, або й виключно, пізнання юридичної суті держави. Як каже Єлінек, «юридичні норми не дають пізнання якого-будь реального буття. В завдання юриспруденції не входить тому, определити державу як таку, а тільки систематизувати існуючі дані з строго встановлених точок погляду для певних цілей та піддати їх оцінці, згідно абстрактним нормам права». «Юридичне пізнання держави, продовжує він, має своїм предметом пізнання тих юридичних норм та відносин реальних явищ державного життя до них, які походять від держави та призначені до

¹⁾ По виразу Канта, „Держава — поєднання ряду людей під правовими законами“.

регулювання її установ і функцій. Юридичне вивчення держави повинно, таким чином, доповнювати соціальне вивчення, але ніяк не повинно бути з ним змішане. Метод його виключно юридичний». ¹⁾ Другі, знов, державовіди рішучо заперечують можливість подвійного методу дослідження ества держави. Вони відмовляються зрозуміти, яким чином одна і та ж річ або одне і те ж зявище можуть мати ріжну природу в залежности від методу її пізнання. »Держава — соціальний факт, який лишається завше ідентичний сам з собою, і тому всяка юридична теорія, яка не абсолютно адекватна цьому фактові, нічого не варта«, зазначає Дюгі. ²⁾

Ми думаємо, що останнє наведене твердження криє в собі найбільшу долю правди. Подвійно уявляти ество держави неможливо. І наш дальший критичний огляд найголовніших поглядів на державу, сподіваємось, це виявить. Проте в представленню державних теорій ми найближче держатимемось найбільш зручної класифікації їх Єлінека, який дає майже вичерпуючий їх огляд, хоч, правда, уділяє занадто мало місця соціологічним теоріям.

Єлінек поділяє всі існуючі державні теорії на: а) переважно об'єктивного буття держави, б) переважно суб'єктивного буття і в) юридичні вчення про державу (державна, як правове поняття).

Теорії першого роду — це ті, що виходять з припущення можливості пізнати істоту держави цілком незалежно від нашого внутрішнього світу.

До теорій, що розуміють державу, як факт, що має своє об'єктивне природне буття, себ-то, який розвивається в обсягу зовнішніх об'єктів, а не в внутрішньому світі людських індивідів, Єлінек відносить ті, які добачають дійсну суть держави в соціальних факторах, в взаємовідношенні суспільних сил і т. п.

Єлінек дає дуже сувору оцінку цих теорій, називаючи їх ненауковими. Але в дійсности для зрозуміння ества сучасної держави вони дають багато. Держава взагалі не уявляє з себе чогось для всіх часів і при всіх умовах єдиного, однакового. Зміст і природа держав: родової, класової (зокрема сучасної буржуазної та соціалістичної) мають корінні відміни. Але при всіх ріжницях в них існує щось спільне їм всім, те, що, не зважаючи на ці відміни, робить всі їх державами.

Коли мати на увазі не всеохоплююче ество держави, як загалом необхідного і повсякчасного феномену соціального життя, котрий, одначе,

¹⁾ Ор. cit. стр. 99. На цьому стоять Зайдлер, Горіон. З російських авторитетів державного права потребу розрізнення двох методів вивчення держави (соціального і юридичного) обстоював проф. Кистяковський.

²⁾ Дюгі. Ор. cit. стр. 23.

в різних добах містить в собі різні елементи, а розкриття змісту характеристичної лише для класового громадянства держави, то вивести цей зміст можна дійсно лише з взаємовідносин суспільних сил, інакше кажучи, з факту боротьби клас, себ-то з соціальних фактів. Вартість цих теорій заперечується з огляду на ототожнення ними факту з правом. Ми думаємо, однак, що це не хибя цих теорій. Ми вже доводили, що право — це сила, що воно являється силою фактичного пановання. Сила — чи то фізична, чи, як в державі, головню психо-фізична — зовнішній факт, факт пановання, котрий юридично фіксується та виявляється в так званих нормах права. На думку деяких представників теорії об'єктивного буття, держава це факт, а не продукт мислення, себ-то не абстракція. »Держава — це матеріальна сила, яким би не було її походження, вона є і лишається простим фактом« (Дюгі, *op. cit.*). Дюгі гадає, що не слід взагалі говорити про походження держави: мова може бути лише про законність політичної влади. І як для сучасного факту вірним, на наш погляд, являється тому слідуюче розуміння його Дюгі: »В своєму загальному сенсі слово держава означає всяке людське суспільство, в якому існує політична диференціація, диференціація між правлячими та тими, ким управляють, після прийнятого виразу, публичний авторитет«. ¹⁾

Проте для всієї минувшини воно не вірне, бо ігнорує існування незнайомих політичної диференціації (себ-то і необхідної, її презумуючої класово-економічної диференціації) держав. А завдяки цьому ці теорії, при всій справедливості методу розгляду держави, як факту, не доходять до вияснення загального ества держави, бо ідентифікують його з змістом одного з різних можливих державних типів і не вияснюють тих загальних основ, які творять державу з певних груп людей і в примітивному комуністичному суспільстві, і при буржуазній класовості, і які, очевидно, творитимуть її і в будучому високо-розвиненому комуністичному суспільстві.

Аналогічні помилки роблять і інші прихильники теорій цього роду, ті, котрі ототожнюють державу з одним з її елементів.

В науці права прийнято добачати в державі три головні, необхідні складаючі її чинники: територію, нарід і владу. В науці про державу знаходимо ми, відповідно їм, багато спроб ідентифікування держави з першим і другим чинниками, але особливо з третім. (Власне ототожнення держави з владою ми бачили вже і в вищеведеному розумінні держави проф. Дюгі).

¹⁾ *Op. cit.* стр. 22.

Один з видатніших представників природного права Гоббс, котрий, як ми бачили, уґрунтовує державу на договорі, вважає, що об'єднаний договором нарід, в силу останнього, підпорядковується князеві, на котрого й переноситься цим способом загальна воля. Вся державна сила та все публичне право скупчуються в руках влади. Піддані отже являються повними рабами держави і не мають відносно неї жадних прав; держава ж, себ-то князь, має право на все, що належить підданам.¹⁾

В XIX. віці в оновленому вигляді, але в тому ж старому сенсі, ці погляди представив згадуваний нами Л. ф. Галлер. Він тої думки, що князь навіть в часі з'являється ранійш, ніж держава; нарід — це твір князя.

Як не дивно, але формально (а не істотно, звичайно) до цього близька соціалістична точка погляду. Одначе, князя вона замінює приватною власністю, а для сучасної капіталістичної держави — капіталом. Звичайно, її ототожнення держави з пануючою владою приводить до інших висновків, ніж ті, які роблять Гоббс, Боссюєг, Галлер і інші. Коли останні виводили з свого розуміння держави-влади природну необхідність підпорядкування їй, соціалістичні теоретики кличуть до знищення всякого пановання, а деякі з них — всякої влади, себ-то держави.

Чи вірне таке трактування держави?

Ототожнення держави з князем (володарем) тепер не витримує найслабшої критики. По гадці Єлінека, емпірично-реальний володар справді ніщо инше, як юридична абстракція. »З смертю кожного даного володаря перестає існувати й держава; як що володар трактується як фізична особа, цим знищується всяке безперестанне державне життя«. Нині, при превалії держав буржуазно-республіканського устрою, теорія ця являється лише кумедним анахронізмом.

Але і в сучасній соціалістичній трактовці (в ґрунті подібній до вищезгаданих поглядів Дюгі), ця теорія: держава — пануюча влада, не вповні задовольняюча.

Проте ми не спиняємось тут на соціалістичних поглядах на державу, бо присвячуємо їм окремий розділ, в котрому нам і прийдеться віддати більше уваги теоріям, що ототожнюють державу з владою.

Погляд на державу, як на діло народу, персоніфікація народу в державі, відноситься до глибокої давнини і був досить популярним у старовинних народів. Його стрічаємо ми і в поглядах середньовіччя.

¹⁾ В своїх уґрунтовуючих абсолютизм висновках недалеко відійшли від Гоббса і другі представники природної школи: Гуго Гроцій, Вольф, Томазій. В дальшому їх розвинули почасти патрімоніальні теорії.

Але особливий розвиток його припадає на нові часи, які викликали поняття народнього суверенітету. В XIX. віці він був остільки розповсюджений, що формально-юридично зафіксовувався навіть в різних конституціях.¹⁾ З ним тісно звязана наука про народній суверенітет.

Ця наука в ідентифікуючих державу з народом теоріях має на увазі суверенітет колектива, що уявляє з себе єдине ціле, або інакше виявлену спільно волю народу. Цілий нарід тим самим немов зібраний в особій юридичній абстракції. Для встановлення істновання загальної волі та колективної особи Гоббс, Руссо, а за ними й інші, мусіли прийняти гіпотезу суспільного договору.

Але ми вже спинялись на бездоказовості гіпотези суспільного договору. Не більше підстави, ніж вона, має під собою й представлення народу, заселюючого ту чи іншу державу, чимсь єдиним і здатним виявляти спільну волю. Таке представлення могло ще так чи сяк держатись в часи, коли класова боротьба в державі не набрала ще тої свідомості і сили, яку має вже з кінця XIX. ст., в часи, коли (як напр. в великій французькій революції) на долю держави, хоч і дуже коротко, формально і фактично впливала значніша кількість народу, а не лише незначна купка маючих владу. Безперечно, і тепер на державний устрій до певної міри впливають ширші верстви громадянства. Своїми страйками, загрозами революції, бойовими організаціями, організованістю і т. д. пролетаріят Європи і Америки часто стає на заваді до переведення владою капіталістів всіх тих норм, які ці жадають мати. Але пролетаріят добивається цього не мирним шляхом виявлення єдиної та спільної волі купно з іншими класами, не шляхом зведення думок пануючих над ним клас та своїх власних до єдиного волевого фактору, а тільки шляхом класової боротьби та протиставленням своєї сили і волі силі і волі пануючих.

Говорити при такому фактичному устрою громадянства про суверенітет народу, єдину керуючу волю його й інші подібні юридичні абстракції, говорити навіть про демократію в сучасній державі класово-економічного нерівенства — можна лише з «наперед прийнятим заміром» високими й ідеальними постулятами замаскувати дійсний характер, зміст і єство сучасної держави. Для підтримки своїх мудрацій «демократичні» вчені в своїх розумованнях доводять, що з суперечки двох воľ народжується єдина третя, що «народ» — єдине органічне ціле, яке стремить знов до єдиної цілі (Франц Гольцендорф, Блюнчлі). Ми не будемо доводити, що при суперечці двох воľ може зовсім не народитись третя, а так таки і лишитись дві антагонізуючі; це і так

¹⁾ Так, напр., конституції окремих штатів американської унії починаються формулою: We the people of... do ordain and establish this Constitution...

ясно. Але й по-за тим держава і нарід (або нація) зовсім не покриваються одна другим. Державу можуть творити — і часто дійсно творять — кілька «народів» (себ-то не єдиний нарід), або кілька націй.¹⁾ Піддержувати тепер для виявлення сучасности подібну теорію — це значить просто заплутати очі на всі ті національні, класові та інші антагонізми, які в кожній державі існують. Вона, одначе, має цінність для зрозуміння майбутньої держави безкласового громадянства і була б цілком справедлива, коли б прикладалась до виявлення ества гентильної держави.

Ще менше стійні ототожнювання держави з територією, яка не являється навіть необхідно-рішачим для державности елементом.

Спинимось ще на інших теоріях переважно об'єктивного буття держави. До них відноситься розумінне держави, як стану (або відношення) пановання, та розумінне її, як природного організму.

Прихильники першого мають по суті багато спорідненого з наведеними поглядами Дюрі. Держава — стан пановання (Цепфль). В самому слові Staat або l'état прихильники цього напрямку бачуть доказ свого твердження про стан (Zustand, l'état) пановання — status civilis, який ріжниться від природного стану — status naturalis, і являється рішачим чинником, опреділюючим основу та буття держави.

Цей напрям, як і теорія держава = влада, для зрозуміння держави, заснованої на взаєминах пановання та підпорядкування, дає чимало цінного. Але він більше оперував в обсягу абстракцій і зрештою перетворився в чисто юридичну теорію, яка, одначе, мала і досі має багатьох прихильників в науці права.²⁾

Щоб не вертатись до цього напрямку знову при викладі юридичних теорій, ми наведемо юридичну концепцію держави, як відношення пановання, на цьому ж місці.

Держава, кажуть прихильники його, не являється особою, суб'єктом права. Її єдність має основу в єдності побуджень до підлеглості державному панованню. Це — «єдність відносин». «Складаючі зміст їх (відносин. М. III.) інтереси розмежовуються шляхом при-

¹⁾ Цікаво зазначити, що видатніший австрійський вчений Гумплович доводив, що поєднання кількох народностей це необхідна умова для створення держави.

²⁾ Вперше розумінне держави, як взаємовідносин між пануючими та підвладними, видвинули Англійці (зокрема Blackston в XVII. в.), але вони не розвинули його до кінця. Прихильниками цієї теорії являються: Бер, Шмідт, Бірлінг, Коркунов, почасти Іерінг і інші.

стосовання об'єкту до спільного користування, а не засобом розділу його в приватне користування окремих осіб», — каже пр. Коркунов.¹⁾ Об'єкт в державі, або в відносинах пановання — влада примусу; суб'єкт в ній — населення. Ні нарід, ні територія не являються об'єктом цих відносин. В кожній державі населення і всяка частина його наділена певним комплексом прав. »В демократичній республіці всі мають однакову участь в правах влади, і немає нікого, хто б являвся тільки підвладним«,²⁾ а тому сучасна держава правова і законна.

Такі висновки з засадничо вірного розуміння ества класової держави як »стану пановання« досить дивні. Замість, здавалось би, природної уяви про незаконність її, бо в ній об'єкт в відносинах пановання населення, і цей напрям йде проти очевидності та стає в обороні законності існуючих відносин, бо, мовляв, »всі мають однакову участь в правах влади«: це він ґрунтує на фікціях політичних прав та прав юридичної особи, які фактично, при відсутності у всіх рівних соціально-економічних прав, зводяться для гноблених клас на ніщо.

Звичайно, і при сучасній демократії кожен має якесь відношення до виявлення влади, як усь навіть участь у ній. Але відношення і навіть ця участь далеко не означають реального значіння та впливу. В дійсності, відносини пановання в сучасній державі, по-за правом гноблених клас на участь в голосуваннях, зводяться для них тільки до »обовязків підлеглих«. Суб'єктом відносин пановання являється виключно пануюча частина населення.

Визнаючи правовим сучасний державний устрій, цей напрям не пояснює, звідки береться керуюча державою державна влада. По справедливій думці Єлінека, з своєї точки погляду він і не в стані цього пояснити, тому, всупереч власним замірам, мусить користуватись фікціями, які »ніколи не можуть дати остаточного пояснення юридичних фактів«.³⁾

Взагалі всі ці теорії конструують фікцію єдності сучасної держави, тоді як логічно з своїх передумов повинні б прийти до визнання боротьби в ній різних інтересів (а зглядно — клас) і визнати джерелом державної волі — насильство. Цього вони не роблять і звідсіль їх штучність.

¹⁾ Коркуновъ „Государственное право“ стр. 43.

²⁾ Ibid.

³⁾ Прихильники цього напрямку штучно надають правовідношенню фікцію єдності. Без цієї вигаданої фікції вони цілком заплутались би в своїх розумованих. Справді. Яким, напр., чином може в міжнародній сфері одне правовідношення вступити в конфлікт з другим? Як може бути поміж ними суддею третє правовідношення і т. п.? Із лабіринту правовідношень прихильники цього напрямку хочуть вибратись за допомогою „єдності держави“. Але ця єдність ще менш „солідна“ і заводить їх в новий лабіринт непорозумінь.

Нам лишається ще (з класу теорій переважно об'єктивного буття держави) згадати теорії, які розуміють державу як природний організм або органічне формування в фізичному змислі, себ-то таке, яке залежить не від окремих людей чи їх спілок, а має незалежне від них буття, що керується природними законами.¹⁾

Органічне розуміння держави в науці права дуже розповсюджене. Однак воно здебільшого переважає не як об'єктивне, а як суб'єктивне, себ-то таке, при якому держава розуміється не як зовнішнє явище, не як якась частина космосу, що стоїть по-за нами і в якій ми спостерігаємо лише зовнішні події, а як аналогічне організмові поєднання внутрішніх сил, як організм, в котрому кожен член суспільства приймає ту чи іншу участь, відіграє ту чи іншу роль.

З огляду на це, ми і тут розглянемо більш розповсюджене і цікаве суб'єктивне органічне вчення. Цим власне розпочнемо вже і самий виклад переважно суб'єктивних теорій.

Що держава — це організм, таку уяву ми знаходимо і в науці старовинній (Платон порівнював державу з людським організмом) і в середньовічній (на доказ цього нерідко посилались на вираз апостола Павла, про те, що «всі ми члени одного тіла»). В нових часах, почасти, як реакція проти природноправної теорії, що вважала державу вільно і штучно складеним індивідами суспільством, почасти, як результат впливу надзвичайного розцвіту природничих наук на соціальні науки взагалі і державну зокрема: почасти, як вислід з розуміння історичною школою юристів процесу зародження та розвитку права під впливом інстинктивно діючого народного духу, — органічна теорія знов відроджується, прибираючи однак у різних авторів різні форми і зміст. Деякі вчені порівнюють знову державу з людиною: інші уявляють її, як організм вищого порядку, як особливий організм: колективний, етичний і т. д.

Органічна теорія займає поважне місце майже в усіх соціальних науках. Її ми здибаємо в науці про право, про суспільство, про народне господарство.

Творець соціології на біологічних засадах, основник органічного напрямку в розумінні природи суспільства і держави Герберт Спенсер вважає, що кожен організм це ніщо інше, як суспільство, себ-то сукупність взаємно зв'язаних клітинок або дрібніших організмів. Кожне людське суспільство складається з клітинок вищого порядку — з інди-

¹⁾ Сюди відносяться т. зв. „антропоморфічні“ теорії, що уявляють державу, як побільшену в розмірах людину.

відів. Між ним та природою або тваринним організмом повна аналогія, і вони відбувають однакові процеси: кровобіг — це в суспільстві торгівля; соціальне прогонування — хліборобство і промисловість; соціальна оборона — правовий устрій і війна. В суспільстві існує та ж солідарність, яка є в звіринному організмі; розруха в одних органах викликає розруху в других. Подібно до звіринного організму, соціальний організм має довший вік, ніж складаючі його клітинки. В боротьбі за існування слабші та нездатні елементи гинуть.

Деякі з багатьох наслідників ідей Г. Спенсера розвивали їх, і зокрема аналогії поміж фізичним організмом та державою, *ad absurdum*;¹⁾ інші не ступили, однак, на цей шлях, а розуміли суспільні феномени, як організм — результат організації, себ-то наслідок взаємовпливу, пристосування та солідарності елементів. Рушійною природною силою вони, в відміну від фізіологів, вважали органічну солідарність та почуття громадськості. На їх думку, і фізичний організм являється таким, не завдяки своєму складу з живих анатомічних елементів, а тому, що між елементами існує зв'язок, існують саме ті ж взаємовплив і солідарність, які творять і державу, інакше кажучи, існує те, що носить назву організації. Життєве ціле завше виникає як результат певного зв'язку складаючих його елементів.

Новітні органічні теорії постулюють для держави особливого роду організми: духовні, етичні, організми вищого порядку і т. п.²⁾ Для цих теорій загальною є негация вчення, по котрому соціальні образования уявляють з себе агрегати, які мусять бути пояснені виключно з ества останніх (первієних) елементів, котрі їх складають — індивідів. Як зазначає Єлінек: »спільним їм всім являється конструкція людського обєднання, як початкової єдності, до якої окремі індивіди відносяться як члени, так що вони можуть бути цілком зрозумілі лише з ества цілого«.³⁾

Головну хибу цих теорій Єлінек вбачає в тому, що вони оперують з понятєм, якого не в стані определити; задовольняючого бо наукового пояснення природи організма не існує. Навіть данне Вундтом определение колективного організму⁴⁾ може бути, по признанню самого Вундта, примінене і до мертвих тіл. В своїй критиці Єлінек каже ще:

¹⁾ Шефле, Лілієнфельд, Фульє, Піже і інші.

²⁾ Їх прихильниками і оборонцями являються і такі видатні вчені, як В. Вундт, Р. Вормс, в значній мірі Дюгі.

³⁾ Єлінек. *Op. cit.* стр. 109.

⁴⁾ Ось це определение: „Колективний організм (*Gesammtorganismus*) це всяка складна єдність, яка складається з частин, котрі самі являються більш простими єдностями з аналогічними властивостями, і в той сам час службовими членами чи органами цілого“.

»коли на ґрунті органічної гіпотези ми конструуємо державу, як внутрішню єдність, то твердження, що ця єдність має об'єктивне, незалежне від нашого пізнання буття, в кожному разі є метафізичним. Бо органічне вчення завжди мусить бачити в організмові єство, себ-то субстанцію, носія тих функцій, які від нього виходять. Уявлення ж про реальну субстанцію, котра мусить бути названа державою чи суспільством, відноситься до царини метафізичних вірувань, незалежно від того, чи ця субстанція мислиться грубо чуттєво, чи як ідеальне буття«. ¹⁾

В цій аргументації, безумовно, чимало влучного, і можна лише дивуватись, чому Єлінек не приклав її до своєї власної ніяк не менш метафізичної концепції розуміння держави субєктом прав та маючою єдину волю юридичною особою. Бо, по суті, поміж нею та органічною теорією є значна »метафізична« близькість. Обидві виходять з розуміння класової держави єдністю, організацією, в котрій характерною ознакою являється не здійснення права сильного (Вілянд, Като, Л. ф. Галлер, Гумплович, Дюї), не класова боротьба (Лоріа, Енгельс, Маркс, Ленін), а звязаність в єдиний, а цілий, солідарний організм, яка (зв'язаність) підлягає всезагальному світовому закону життя (органічна теорія), або єдину волю, котра робить державу »колективною єдністю« чи »правовим субєктом« (Єлінек). ²⁾

Проти органічної теорії виставляється ще чимало поважних аргументів: устрій держав може раптово цілком мінятись, держави інколи цілком зникають і знову з'являються на обрії суспільного буття через сотки років; ³⁾ держави не мають одної з основних рис організму — здатности помножуватись, і т. п.

Справді, коли ми поглянемо, напр., на повстання нових держав після останньої війни, ми бачимо, що більшість їх з'явилась в наслідок військової перемоги Антанти та розбиття центральних держав. Старі розбиті в цій війні держави, які складались переважно з кількох не лише не солідарних, але протилежних по цілях і ворожих по завданнях і почуттях елементів (націй, господарських одиниць, то що) також важко уявляти, як суцільний організм. Це саме можна сказати взагалі і відносно сучасної держави, в якій, висловлюючись фігурально, на візрець

¹⁾ Ibid. стор. 110.

²⁾ Поза цим спільним органічна і юридична теорії дуже різняться. Перша по всій своїй природі відкидає рішаче значіння для держави й її установ людських впливів і думає, що вони розвиваються під проводом якихось вищих непереможних сил, в які людська воля може вносити лише самі незначні зміни. Друга, навпаки, розуміє державу та її установи, як свідомий твір людей і власне їх колективної волі.

³⁾ Найкращий приклад — Україна.

органістів, одна рука — рука працюючих стремить до того, щоб від цілого тіла — організму відтяти другу руку — руку пануючих.

А проте, коли державу, як справді якусь суцільність, абстрагувати від всіх протиріч, які бють по цій суцільності в сучасній державності, органічна теорія, безумовно, не така вже й безпідставна. І в організмові існують ворогуючі елементи, що знаходяться в постійній боротьбі поміж собою. Відродження здавалось вже полягати держави може порівнюватись з таким явищем, як часове зовнішнє припинення життя, з летаргією. Війни, які дають початок новим державам, можна вважати не причиною, а приводом до їх повстання, яке тепер лише зафіксувалось, але процес якого розпочався органічно значно раніш і т. д.

При всіх протилежностях, які характеризують класову державу, існує дійсно якась сила, котра по-за волею індивідів і ворогуючих класів тримає все ж їх разом. Ця сила, думаємо ми, складається головню з національних, культурних та психологічно-масових моментів. Ланкою, що зв'язує індивідів в цілість — державу являється також територія і господарська діяльність на ній. Така єдність, що не йде одначе з свідомої волі, найбільш яскраво нагадувала організм в безкласовій державі. Додати її тепер за класовим устроєм сучасного суспільства дуже важко, і тому казати про державу — ненасильний організм (а насильним організм не може бути) і солідарний, про організм, як його дефінює Вундт, можна лише маючи на увазі державу взагалі, а не той чи інший тип її (класовий або безкласовий) зокрема. розуміючи під державою те загальне, що вона має в усіх своїх трансформаціях — і при безкласовості і при класовості. Це загальне — це взаємовплив зазначених вище моментів плюс необхідність і природне стремління людини жити в суспільстві найбільш собі подібних.

На жаль, органічна теорія і досі справді стоїть переважно під знаком метафізики і не робить різниці між державою — організмом та спеціальним типом її — державою класовою.

Ми вже побіжно спинялись на третій категорії вчень про державу — юридичних теоріях.

Оден з прихильників цього напрямку, Коркунов, починає свій виклад юридичного розуміння природи держави слідуючими мало втішними словами: «питання про юридичну конструкцію держави викликає велику різноголосицю. Немає навіть згоди в тому, який є суб'єкт пановання та що уявляє з себе держава: суб'єкт, об'єкт чи саме відношення пановання». Не вважаючи на такий брак єдності в думках

окремих виразників юридичного напрямку, він являється пануючим в буржуазній літературі права.¹⁾

Цей напрям носить назву юридичного, бо має на меті розглядати державу виключно з юридичної точки погляду, як правове поняття; його цікавить не загальна природа держави, а юридична, бо держава являється ніби в першу чергу «упорядкованою правом», «охоронцем та двигачем права». «Юридичне пізнання держави стремить не до вияснення її реального ества, а до того, щоб зробити державу юридично мислимою, себ-то знайти поняття, в котрому без внутрішніх протиріч мислимі всі юридичні особливості держави». ²⁾ Але виключно юридичним пізнанням ніхто з цих юристів-правників звичайно не задовольняється.

Ми вже спинялись на розумінню держави відношенням пановання, тому спинимось тут лише на уявленнях держави правовим об'єктом та суб'єктом.

Перше з них — теорія, що вважає державу об'єктом пановання, в свій час мала найбільше признание в Німеччині (Л. ф. Галлер, Мауренбрехер). Вірно відбиваючи основні засади феодального устрою, при котрому монарх був перш за все землевласником і ленним володарем і при котрому функції управління були лише додатком до його власности, вона (або вірнійш, вони: абсолютистичні та патрімоніальні теорії) вважала державу об'єктом, монарха — суб'єктом пановання чи права. Тепер ця теорія, крім небагатьох, переважно реакційних письменників, майже не має прихильників. ³⁾ Вона не мислить державу суцільністю і розриває її, але не по лінії клас, а по лінії монарх-власник і піддані — логічно продовжуючи її висновки: раби. Вбачаючи в інституті власности додержавний або наддержавний лад, вона приписує останню санкцію якійсь зверхприродній силі.

Факти існування не лише буржуазно-демократичних, але тепер вже і переходових соціалістичних держав, існування в минулому держав безкласових робить зайвою більш детальне представлення і критику цієї юридичної теорії.

Третя, найвидатніша і пануюча категорія вчень юридичного напрямку — суб'єктивна теорія.

Вона виходить з założення, що держава — це юридична особа, себ-то колективна особа, яка має волю, може бути суб'єктом

¹⁾ До нього схилиються майже всі визначніші німецькі теоретики. З старших державовідів: Гербер, Гефтер, Лор, Штейн; з сучасних: Г. і О. Майери, Лябанд, Генель, Шульце, Ульбрих, Єлінек і інші.

²⁾ Єлінек. *Op. cit.* ст. 118.

³⁾ З видатніших письменників не суто-реакційних її тримаються Цепфль і Макс Зайдль.

прав і за допомогою певних органів може здійснювати свою волю так, як здійснюють її всі інші особи. Державній волі підпорядковуються всі індивіди, які входять в склад держави.

На думку Г. Майера, держава — це особа, її право належить їй самій, а не носію державної влади. Держава не абстракція, і необхідно щоб належні їй права здійснювались фізичними особами. Носій державної влади і є тою фізичною чи колективною особою, якій належить державна влада.

Лябанд вважає державу ідеальною особою, персоніфікацією народного згромадження. Вона — суб'єкт державної влади і має власне право панування і власну волю для нього.

На думку О. Майера, держава — моральна особа, національний індивід. »Якщо держава — це союз, що уявляє колективну єдність, якщо ця єдність не фікція, а необхідна для нашої свідомості форма синтезу, котра, як і другі явища нашої свідомості, мусить бути положена в основу соціальних інститутів, то такі колективні єдності не менш здібні бути суб'єктами прав, ніж людські індивіди« — каже Єлінек. Між особою — державою і особою — людиною є повна ехожість, бо і людина, людський індивід уявляє з себе — при об'єктивному науковому досліді — великий ряд послідовних внутрішніх та зовнішніх змін.

Отже вся теорія базована на твердженні, що колективна єдність держави не є фікцією. Але ми вже бачили фактичну цінність такої передумови для всіх класових держав.

Особа означає здатність до єдиного, постійного та розумного хотіння, кажуть далі представники цієї теорії: колективна єдність стає особою, завдяки існуванню самостійних волевих органів; воля держави це державна влада. Ось коротко і стисло виложені основні погляди суб'єктивної школи на природу і єство держави.

Великій кількості прихильників цих поглядів протистойть і дуже велика кількість її критиків, які, на наш погляд, цілковито розбивають цю, справді цілком абстраговану від фактів життя і тому нереальну теорію.

В чому ж добачають її нестійності інші несоціалістичні державовіди?

Дюгі помічає великий вплив на появлення такої теорії старих патрімоніальних вчень про державу. Коли з часів французької революції почали думати, що суверенітет має своє джерело в колективі, патрімоніальна теорія в своєму старому змісті не могла вже утриматись і тому була »наспіх випрацьована, під впливом наших (французьких. М. Ш.) революційних конституцій, теорія держави — юридичної особи,

держави — субекта прав». ¹⁾ Тоді, замість слова «король», почали вживати слово «нація» (в розумінні держава). «Король був природно титулярною особою права, суверенітету. Нація, вона най так само буде особою... Держава була королем; вона буде персоніфікованою нацією, вона буде особою», саркастично зазначає Дюгі, виносячи всієї цій теорії жорстокий присуд ненауковості (в якій попікав його самого Єлінек), — бо «вона полягає на метафізичній концепції а priori»; бо «вона юридична конструкція, що ґрунтується на старих не маючих вартості схолястичних концепціях субстанції та атрибуту»; бо «вона таким чином стоїть по-за наукою». Всяка бо юридична конструкція має цінність лише постільки, поскільки вона є синтезом реальних фактів та висловлює абстрактною мовою соціальну реальність. Конструкцією єдиної волі суб'єктивна теорія не відбиває реальності, яка виявляється в державі в різниці між «сильними та слабкими, з яких перші накладають свою більшу велику силу другим і приймають ім'я уряду». ²⁾

Трохи інший підхід у другого критика цієї теорії пр. Коркунова, який так само, однак, вважає, що «волева теорія не дає пояснення всіх зявищ державного пановання, знаходиться в прямому протиріччю з деякими з них і тому мусить бути відкинена». ³⁾ Взагалі, каже він, не всяка воля панує. Воля може бути й безсилою й безвладною. Воля тому зовсім не однозначна з владою. Влада не воля, а об'єкт її. Тому і державна влада — це не державна воля, як гадають прихильники концепції держава — особа, а «сила, обумовлена зрозумінням залежності від держави».

Ми дозволимо собі навести ще деякі особливо цікаві, справедливі і переконучі критичні заміти В. Івановського. ⁴⁾ «Приклонники юридичної школи», пише він, «означають природу не тої держави що існує в дійсності, а ними самими вигаданої, в цілях задоволення чисто практичних міркувань. Їм обов'язково треба було, щоб держава була суб'єктом права і щоб вона ж таки сама могла й здійснювати ці права; для цього назвали її особою та приписали їй волю». Держава має ніби здатність «хотіти». Але не можна ж здатність «хотіти» — волю фізичних осіб від них відокремити і зєднати «в щось особне та самостійне, себ-то незалежне від самих фізичних осіб». По наказу правників, іронічно зазначає автор, «відбувається дійсно чудова метаморфоза: неволєздатне стає волєздатним; чого не дала природа, то дають юристи». Прихильники цієї теорії гадають, що де нема волєздатного індивіда, там може за нього почати й продовжувати хотіти воля другого. Але з такої

¹⁾ Дюгі, *op. cit.* стр. 47 і далі. ²⁾ *Ibid.* стр. 98.

³⁾ Коркуновъ, *op. cit.* стр. 23 і слід.

⁴⁾ Івановський, *op. cit.* стр. 44 і слід.

точки погляду »і проти законів природи і проти нашого мишлення, хтїти може все що вгодно«, каже Івановський.

Ми навмисно навели думки трьох цих державовідів, які дійсно розбивають цю концепцію, хоч являються самі юристами та не стоять в розумінню природи суспільного життя на ґрунті класової боротьби.

Як повстає держава — ця юридична особа? Ні з договору, ні з закону вона, подібно иншим, не з'являється. Звідки ж береться цей волездібний суб'єкт права? на це питання, основне і рішаче, юридична теорія не в стані відповісти, бо розглядає державу не саму по собі, а як знаряде для досягнення практичних цілей; вона має перед очима не дійсну, а неіснуючу, юридично, штучно конструовану державу.

Як впливає з повищого огляду всіх юридичних теорій, метод, яким вони оперують, юридичний метод — нічого для пізнання природи держави не дає.¹⁾ З таким самим успіхом, як ці юристи, економісти можуть відшукувати економічну природу її, моралісти — моральну. Кожне явище має лише одну природу і лише наслідки його можуть бути ріжні. Такими і являються явища юридичного, морального, економічного, релігійного життя, які обумовлюються вже природою держави.

Зрозуміти природу держави можна не за допомогою якихось штучних, абстрагованих конструкцій, а лише з вивчення та дослідження дійсного її життя. Тому власне ми і дали вище огляди повстання і розвитку держав та спробували виявити взаємний зв'язок, який існував і існує поміж ріжними основними соціальними феноменами: державою, правом, власністю, класами, примусом, насильством.

Спинимось ще на одному напрямі в вивченню і розумінню держави, який, безперечно, дає найбільше для дійсного пізнання її, на напрямі соціологічному.

Звичайно, і у соціологів немає якогось єдиного усталеного погляду, на державу, а існує ціла низка ріжних уявлень її природи.

По гадці основоположника соціології, як науки, Огюста Конта, вся організація і все життя суспільства опреділюється психологічними побудженнями людей, а, головню, боротьбою між еґоїзмом та альтруїзмом. Житте та розвиток людських зґромаджень, а в тому числі і держави, опреділюється розвитком інтелектуального фактору.

¹⁾ З приводу юридичного методу цитований нами проф. В. Івановський зауважує: „В царину науки вносять цілком її чужий, який може бути примінений лише в обсягу мистецтва метод, а саме — юридичний“. Між тим юриспруденція це лише „мистецтво, при допомозі якого стремлять пристосувати право до можливо кращого регулювання людських відносин“.

Такий підход до розуміння суспільних явищ, залежних переважно ніби від людського розуму, виявив невдовзі свою однобічність, і Герберт Спенсер дав початок новому напрямку, скоректувавши вплив інтелектуального фактору впливами на розвиток громадських інститутів почуття і пристрасти. В своїй соціологічній концепції він висунув твердження про необхідність для пізнання суспільних феноменів вивчення зявищ організму та порівняння перших з другими: зробивши це, він дійшов до сконстатовання аналогії поміж ними і означив державу, як соціальний організм, підпорядкований тим же законам, що і тваринний, який стремить до постійної диференціації своїх органів, підчас котрої, одначе, слабкі та непридатні до життя елементи гинуть в боротьбі за існування. Другі соціологи, що наслідували йому, вважали, що рушійною силою в суспільстві являється органічна солідарність та почуття громадськості.

Заперечуючи вірність поглядів Г. Спенсера, що біологія мусить лежати в основі соціологічних дослідів, декотрі французькі соціологи вказували на інші керуючі людським життям зявища. Відомий вчений Габріель Тард доводив, що первістний соціальний факт, який попереджає всі інші соціальні прояви, це питомий людям інстинкт малпування, котрий і передає від індивіда до індивіда, від груп до груп, та від поколінь до поколінь побудки, почуття та ідеї. В наслідок цього соціологічний дослід мусить ґрунтуватись не на біології, а на психології.

По гадці американського дослідника суспільства Гіддінґа, малпування не пояснює задовольняючо соціальних зявищ. Первістним фактором, питомим суспільству і нічому иншому, являється лише почуття та свідомість роду. Суспільство — це організація, яка є почасти витвором несвідомої еволюції, почасти результатом свідомого плану.

Поруч з цими поглядами на природу суспільства і соціальних зявищ розвинувсь і нині набрав першорядного значіння, як теоретично, так і практично, осібний напрям в соціології — економічний, який уґрунтували головню К. Маркс та Фр. Енгельс і який має в своїх рядах ще таких, яскравих і видатних (в своїх висновках, правда, не цілком однакових з цими коріфеями соціалізму) вчених соціологів-правників, як Лоріа, Гумплович і др.

В системі нашого викладу ми даємо місце представленню концепцій Маркса, Енгельса і Лоріа в дальших розділах. Деяке уявлення одначе маємо вже і з переднього викладу. Тут коротко спинимось лише на соціологічним вченню Гумпловича.

Ми вже бачили, як він уявляє походження держави. Вона утворюється шляхом підпорядкування слабих сильними, а в основі всіх стремлень, побудок та дій сильних клас, як зрештою і всіх інших клас, лежать причини економічного характеру. Держава — це соціальне явище, котре своє походження і розвиток завдячує закономірній дії соціальних елементів, економічній боротьбі.

Право встановлює лад в нерівності і упорядковує його. Боротьба регулюється пануючим правом.

Наведенням цих поглядів правника-соціолога ми з небес юридичних абстракцій спустились до низин соціологічних дослідів дійсності і фактів життя. Які ж можна зробити висновки з цілого огляду уявлень та розумінь держави всіма ріжноманітними напрямками буржуазних вчень?

* * *

Ми вже зазначали, що в питанні про єство держави треба, на наш погляд, розрізняти дві сторони. Одна: це ті фактори, які впливають на утворення і існування держави — форми людського співжиття взагалі, які викликають потребу її і визначають її загальну для всіх часів природу; друга: це ті фактори, які творять єство одного або кількох можливих і існуючих типів державної організації — історичного типу класової держави. Більшість поданих вгорі теорій оперує виключно в сфері дослідження класової держави. Лише деякі окремі теоретики вивчали загальну природу чи природу взагалі держави (зокрема органічний напрям, почасти Руссо).

Нам здається, що повищий виклад про походження і розвиток держави та представлення вчень про її єство вистарчає для вірного зрозуміння її. Підстави її організації встановили ще представники теорій право — сила; її вивчення поставили на вірний шлях державознавці соціологи; цілком же розкрили та визначили її єство й її головні рушійні сили представники наукового соціалізму і їх послідовці.

Класова держава, і то всяка — буржуазна і соціалістична однаково — являється організацією пануючих класів, в котрій вони примусово встановлюють мирний суспільний союз і здійснюють своє панування над ним засобами монополізованого примусу.

Така природа і зміст історичної та сучасної держави, заснованої, по думці одних, на економічних, фізичних чи духових протиріччях між сильними і слабкими особами, групами, расами (Дюгі, Раценгоффер, Гумплович); по думці других (і це найбільш вірно), на протиріччях маючих та немаючих класів, класів експлуатуючих та експлуатованих,

кляс лише споживаючих цінности та майже виключно продукуючих їх (представники соціалізму, комунізму і деякі — анархизму).

Але чи тільки примус пануючих об'єднує людей в суспільство та в його державні форми: чи можлива держава, в котрій примус буде знаходитись не в посіданню однієї або кількох кляс, а всіх, цілого народу — нації: чи вона буде існувати; чи по-за клясовістю або поруч з нею є ще інші фактори (і які саме) в життю людства, котрі вимагають співжиття людей в державі взагалі, себ-то в державі не синонімі стоячої над «недержавними» клясами влади — ось питання, на які ми мусимо ще відповісти, щоб зрозуміти природу держави взагалі. Для відповіді на них мусимо ще ознайомитись з всіма головнішими доказами необхідности такої суспільної організації, як держава, і з вченнями про її цілі.

В науці права прийнято переважно опреділяти державу, як комплекс трьох різних факторів: народу, території, влади. Ми бачили, що для вияснення природи держави на перші два зверталось менше уваги і питання здебільшого розглядалось в звязку з владою.¹⁾

Що інше — третій елемент в державі — влада. Відсутність її означає бездержавність, зникнення її — це анархія. В її скасованню цілком справедливо отже вбачають анархисти і комуністи вмерте взагалі держави. Оборонці цієї також доводять необхідність не двох перших елементів: народу і території для збереження держави, бо це було б

¹⁾ Найменше „право громадянства“ в теоріях, що вивчають природу держави, має територія. Державна територія відрізняється від всякої іншої і в тому числі від територій союзів недержавних своєю самостійністю. Інакше кажучи, вона не уявляє з себе частини якоїсь іншої території, яку займає якийсь державний союз. І навпаки: територія всякого недержавного союзу це завше лише частина державної території. Але територіяльна самостійність являється виключно результатом самостійности влади. Більш того: теоретично допустимо (і історичними фактами ця допустимість піддержана) вважати можливою безтериторіяльну державу або державу без державної території (напр. т. зв. „condominium“ — співпановання на одній і тій же території двох держав, яке існувало на території Андори поміж Францією та єпископом ургельським, в Шлеску Гольштинському від 1864—1866 поміж Австрією і Прусією і т. п.). Прикладом цього може бути і державність кочовничих племен, і державність, яка тягнеться, хочби більшість території чи вся вона була покинута на якийсь час найвищою владою і знаходилась в окупації ворогів. Держава продовжує існувати, хочби від неї було віднято більшу частину або найголовніші частини її території — тіла (Австрія). Територія отже не ознака держави. Вона лише матеріальний кордон акції правлячих. Цей висновок має величезне значіння для визнання державою первісних племенно-родових організацій.

абсурдом, а саме цього третього, в дійсності єдино справді характеризує державу елементу.

Людські установи найбільш різняться від природних явищ тим, що являються твором людей і безпосередньо обов'язані своїм повстанням волевым процесам, які головно базуються на раціональних підставах. Держава, яка не є відобразом природи, спирається на взаємовідносинах цілого ряду воель, одначе зовсім не всі направлені на її оборону та збереження. У членів ніби єдиного державного цілого повстають питання: чому потрібна держава, влада і інші соціальні установи, в чому ціль їхнього існування? Чому існує примус? Чи мусить індивід коритись владі, миритись з подавленням його волі іншою волею? Чи справді повинен він приносити жертви в інтересах цілого? і т. д.

На ці питання і дає відповідь буржуазна наука і соціалізм в вченнях про цілі держави та в теоріях виправдання чи неґації її. Але в цьому розділі ми ознайомимось з трактуванням цих питань лише наукою не соціалістичною, яка без великої приємності ставить і відповідає на них, бо їй при цьому мимоволі приходить трохи підіймати завісу з прикритої метафізично-юридичною млою, в дійсності ж такої яскравої тепер сути класової держави — організації визиску і гніту слабших.

До другої половини XIX. віку державу, під впливом спекулятивної філософії, конструували здебільшого, як кільце в ланцюзі трансцендентних елементів, які ніби творять дійсну метафізичну істоту всього комплексу світових явищ. Під впливом позитивізму таке уявлення держави зникло, і наука стала на переконання, що проблема обосновання держави має обов'язково спекулятивний характер. Одначе соціалістична та анархічна критика держави примусили офіційну науку зійти з цього здержливого відносно обосновання потреби держави становища. Після мало доказових уґрунтовань необхідности існування держави самим історичним фактом її буття, правники в результаті цілого ряду спроб більш наукового висвітлення питання, дійшли до справедливого переконання, що «чисто юридичне обосновання держави... треба визнати неможливим. Мова йде, навпаки, по питанню, зрештою, чисто етичному — повинна чи не повинна визнаватись держава в силу необхідности, яка стоїть вище індивіда, держави та її права». ¹⁾

Чому ж повинна «визнаватись» держава?

Всі теорії, які відповідали на це, можна розбити на слідуєчі категорії: релігійну, фізичну, юридичну, етичну та психологічну. Найстарше з них релігійно-теологічне обосновання держави. Але надзвичайний розвиток природничих дисциплін, дарвінізм,

¹⁾ Єлінек. *Op. cit.* стр. 135.

матеріалізм та соціалізм, як наука і як масовий рух, цілком знищили можливість серйозного релігійно-теологічного трактування суспільних явищ. Воно тепер таке ж мертве, як і латинська та грецька мови, на котрих писались твори про: »Civitate Dei« і інші подібні.¹⁾

Більш сучасними являються фізичні теорії, або теорії сили, на яких нам вже доводилось спинятись. Суспільство і держава — відблизьки відносин боротьби та панування сильних над слабими, які спостерігаються і в природі. Цьому непереможному явищу і силам соціальної еволюції треба підпорядковуватись.

Ці теорії, подібно першій, існували також вже в старовині; подібно їй, і вони стали головно в обороні існуючих відносин класовості, в обороні тих чи інших пануючих суспільних груп.

Вже софісти казали, що держава існує для поневолення та використання сильними слабих і що це природний закон. Маккіявеллі, Гоббс, Спіноза, Л. ф. Галлер і інші, одні вказівками найкращого примінення найсильнішим (князем) сили в управлінню; другі — теоретичним уґрунтуванням »природного закону« боротьби і необхідності підпорядкування слабих — дали нове виправдання силі, як обоснованню необхідності існуючого. В результаті вони, проти волі, спричинились тільки до вияснення дійсної суті класової держави.

В новітніх часах прихильники теорії сили приклали до суспільних явищ висліди з дарвінізму.²⁾

Перенесена на відносини в суспільстві теорія природознавця Дарвіна, підкріплена ще передньою аргументацією, взятою з арсеналу

¹⁾ Твір Св. Августина (350—430). В середньовіччю цю теорію уґрунтував оден з визначніших схолястиків домініканець Тома Аквінський (1225—1274).

²⁾ Коли з'явилась теорія Дарвіна, на однім з конгресів натуралістів відомий реакціонер-політик Вірхов закинув її оборонцеві Геккелю, що вона попирає соціалізм і »дуже зближена до тої теорії, яка наробила стільки лиха в нашій сусідній країні« (Натяк на Паризьку комуни). На це Геккель висловив цілу низку аргументів, якими намагався не лише »виправдати« Дарвіна, але й довести, що його вчення негує соціалізм. Соціалізм бо стверджує, що всі люди з природи рівні і стремить до урівняння людей в суспільному житті: він домагається рівенства прав, обов'язків, праці, користування природою і т. д. Дарвінізм же доводить нерівність. Докази теорії походження про те, що зміру розвою звірят в напрямі щораз більшого поділу праці та розвитку й удосконалення їх, поміж одними та другими звірятами утворюється все більша нерівність — цілком можуть бути примінені і до розуміння суспільства. Воно так само знає поділ на класи, і чим він вищий, тим видатніші нерівності та різниці між людьми в змислі зручності та таланту. Отже теорія Дарвіна — це найліпша зброя в боротьбі проти »змагань соціалістів зробити всіх рівними«. (Доклади про це див. Ант. Паннекук: »Марксизм і дарвінізм« в перекл. з англ. на українську М. Дурдели. Вид. »Укр. Роб. Вістей« 1920).

другого видатного Англієця соціолога Г. Спенсера, оздоблена на-
репті наукою попередника обох їх, також Англієця, правника Гоббса —
стала улюбленим доказом буржуазних літератів і вчених в їх концеп-
ціях виправдання держави та класового панування. Але вони не взяли
на увагу, що і пролетаріят, ставши на подібну точку погляду, має повне
»виправдання« для вживання своєї сили і покликування на »природ-
ний закон« боротьби при нищенню пануючих. Проте пролетаріят не
став на цьому. Його проводирі та ідеологи хутко зрозуміли та довели,
що прикласти висновки Дарвіна до суспільних явищ так, як це роблять
представники офіційної науки, неможливо. Як справедливо зазначає
в своїй праці Паннекук, »ті, що порівнюють суспільний організм
з звіриним тілом, забувають, що люде не ріжняться одні від других
настільки, наскільки ріжняться межі собою комірки або цілі організми,
але ріжниця межі людьми полягає на ступені розвитку їх здібности.
В суспільности поділ праці не може йти так далеко, щоб всі талани
падали жертвою одного найбільшого талану. Що більше, кожний, хто
бодай трохи розуміє соціалізм, той знає, що суспільний поділ праці
буде в нім також мати місце та що в дійсности лише в соціалізмі мож-
ливий добрий поділ праці. Ріжниця межі робітниками, їх здібностями
і занятєм не зникне; лише ріжниця між робітниками і визи-
скувачами мусить зникнути зовсім«.

В боротьбі між людьми перемога залежить на загал не так від зді-
бностей борців, як від річей; в добі капіталізму — від капіталу. Що ж
до конкуренції, то робітники не конкурують з капіталістами, а лише ці
поміж собою, в середині своєї класи. »Не тому діти убогих гинуть,
що вони немічні і хорі; вбиває їх капіталізм, який витворює для них
убійчі житеві відносини визиском, зниженням заробітної платні, безро-
біттем, кризами, поганими мешканнями і довгими годинами праці. Капі-
талістичний лад є причиною смерті так великого числа сильних і здо-
рових«.

Отже ні негувати соціалістичну концепцію, а ні будувати соціальні
концепції виправдання держави і панування спираючись на дарвінізм,
не можна. Проте науковий соціалізм і зокрема марксизм та дарвінізм
взаємно поповнюють один другого. Дарвін означив еволюцію тварин-
ного світу аж до появилення людини, Маркс — суспільну ево-
люцію з часів появилення її. З обох теорій бачимо, що ці дві ево-
люції далеко не однородні. Перша йде майже непомітно, спокрола;
друга відбуває постійні і дуже швидкі зміни. Людина до певної міри
також звірина, але особного порядку; її особлива прикмета та, що вона
істота головно суспільна. Устрій у звірят, які живуть подібно людям
громадами, також не зовсім підходить під закон боротьби. Дослід виявив,

що вони не знають боротьби, в котрій гинуть слабші. К. Каутський в книзі «Етика і матеріалістичне пояснювання історії» доводить, що слабші серед суспільних звірят мають рівні з сильнішими права. Тут маються і розуміння не лише особистого інтересу, але і всієї групи, і солідарність, і саможертва. Перевага в чому б то не було сильніших »не приносить користи виключно для тих звірят, що мають яку-небудь перевагу, але також для цілої групи».

Проте, навіть з організацією у суспільних звірят не можна вповні рівняти організації людської. »Боротьба за існування» у перших спричинювала у них безперестанний розвій природних органів. У людей вона спричинювала поділ праці та удосконалення струментів, знарядь продукції. В залежності від цих, від способів продукції, каже Марксизм, в залежності ще і від інтелектуально-психичних факторів, додаємо ми, розвивались у людей і різні системи співжиття в суспільстві: доба примітивного комунізму, поділу землі, продукції товарів, феодалної господарки, модерного капіталізму, а нині вже і переходового соціалізму. Доба капіталізму, справді, нагадує найбожевільнішу і дику боротьбу, жорстоку боротьбу за існування, яку серед звірів знають хиба хижаки. Але племінно-родовий устрій в своїй середині її не знав. Доба соціалізму буде боротьбою за існування, але боротьбою виключно проти ворожих людству сил природи, а не поміжлюдською боротьбою.¹⁾

Отже жадного »природного» закону міжлюдської боротьби, подібного викритому Дарвіном в звіринному світі, не існує. Теорія сили, яка так прислужилась зрозумінню та виявленню сути класової державности, не витримує одначе критики в своїй уґрунтовці необхідности держави, як пановання та результату боротьби, як чинника, здержуючого та направляючого її. Теорія сили — могутня зброя для зрозуміння природи класової держави, й її вповні використали соціалісти. Але ті, що на цій теорії будують обосновання та виправдання держави

¹⁾ Дуже дотепно висловлювався про погляди „дарвіністів“ на керуючий ніби людством закон боротьби за існування Ів. Франко („Що таке поступ“. Коломия 1903) „На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивились життю щупаків у воді та вовків у лісі, а троха замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою“ (стр. 99).

„Боротьба за ествоування може мати різні форми: одна форма — се одинока боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма, се громадська боротьба, яку бачимо у пчіл та мурашок“ (стр. 158). „Думка дарвіністів, що люди повинні боротись за своє ествоування без огляду на людяність, по вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в тій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значило би властиво цофнення чоловіка на становище вовка або дикуна“ (стр. 159).

Див. ще статтю С. Подолінського: Соціалізм і дарвінізм.

і надають характеристичній виключно для класової державності боротьбі в суспільстві значінне природного, себто необхідного, загального, постійного закону, ті в дійсності, замість обосновання держави взагалі, лише розбивають її, бо являються апологетами сили — насильства або і революції, але не для кращого суспільного співжиття, а лише в інтересах простого захоплення сильнішими влади з метою панування і визиску слабших: апологетами, котрі в людині бачать звіря і забувають, що ця людина до повстання приватної власності і клас знала громадську самопожертву і солідарність, «волю, рівенство й братерство» в примітивній комуністично-родовій державності.

Третя категорія теорій, які доводять необхідність існування держави — правові теорії. Вони постулюють державу на правових засадах: патріархальній,¹⁾ патрімоніальній²⁾ або договірній.

Ми не потребуємо ще раз доводити тут загальну нестійкість перших двох напрямів, які власне не мають вже жадного кредиту і в самій літературі права і держави.

Ми вказували також вже і на загальні хибі третьої правової теорії — договірної, яка стремить пояснити і уґрунтувати існуюче насильство — державу фікцією існування вільного, договірного підпорядкування.

Не визнаючи суспільного договору фактором, що викликав формування сучасних держав, трактуючи останні, як результат класової боротьби і продукційних відносин, багато прихильників соціалізму розуміють одначе значінне справжнього, а не мітичного суспільного договору для будучини.

Подібний вжиток з договірної теорії спробував в свій час зробити ще Ж. Ж. Руссо, коли нею хотів вияснити не так ество сучасної держави, як дати обосновання державі, відповідаючій природі людини. В цій своїй суті вона, на наш погляд, лишається раціоналістично-зразковою і по сей час. Одначе обосновання нею і сучасної державності, до чого таки дійшов Руссо, цілковито незадовольняюче. Раціоналізувати бо договір і збудувати на ньому необхідність держави можна, але лише некласової, такої, в котрій справді існуватиме повна демократія, в котрій дійсно рівними, свободними братами будуть всі «роджені вільними люде». Виключно політично переведена демократія не сотворила передумов для цього. Тільки тоді, коли всі стануть визволеними і соціально, коли запанує соціальна чи, краще, соціалістична демократія, держава стане

¹⁾ А. Сідней, Локк, почасти Гоббс, який конструував патріархальне панування з договору поміж батьком та дітьми.

²⁾ Бінер, почасти Т. Гроцій, Л. ф. Галлер.

продуктом суспільної згоди і яко таким буде виправдана суспільною потребою вилитою в договір свободної соціальної організації. В результаті певної і повної зміни способів продукції та розподілу, в результаті знесення приватної власності та всіх з неї впливавших нерівностей, в результаті змінених в наслідок цих процесів не лише форм і норм буття, але і психології, розуміння способу думання кожного окремого індивіда і всього людського загалу на користь колективізму та альтруїзму, що прийдуть на зміну нині пануючим індивідуалізму та егоїзму, суспільний договір ляже в основу держави. Нині ж він тільки «гарні слова», які охоче казали і Гоббс, і Пуффендорф, і Руссо, коли договір замість розуміти його виключно, як зорю майбутнього, трактували, як виясняючий фактор сучасності, як виправдання існуючих класово-приневолюючих відносин.

Ми не будемо спинятись на багатьох різних відмінних теоріях єдиної договірної. В головному вони схожі і мають, як загальні помилки, так і загальну в згаданому пункті вартість. Чи виводиться необхідність або «факт існування договору з засадничого людського інстинкту — егоїзму (Гоббс), який родить острах, а цей — потребу в мирі: чи виводиться це з бажання визволити роджену вільною людиною з «кайданів рабства», щоб повернути її до природного стану (Ж. Ж. Руссо); — однаково, буржуазний світогляд прихильників договірної теорії приводить їх до оборони і існуючих форм державного пановання. Вартість же їх ідей полягає в їх абстрагованих від сучасної державності думках. Люде, кажуть вони, мусять жити суспільно в державі; вони мають, хоч і мовчазний, але договір, жити суспільно. Це не договір про підпорядкування, а про співжиття.

До цих абстрагованих від класового устрою сучасності думок хочемо прикласти ті ж висновки, які зробили при критичному ознайомленню з органічним напрямом. Безумовно, в суспільстві і зокрема в таких феноменах його, як нація і держава, існує при всіх противенствах в них якась органічна цілість, яка затримується навіть при найбільш руйнуючих цілу істотну єдність нації і держави явищах і процесах. Уявимо собі, що в тій або иншій державі (для більшої ясності приймімо державу відповідаючою нації) падає, зникає влада. Від того держава — нарід ще не розпадається, а продовжує і в перехідний момент боротьби за владу лишатись державою — цілістю. При боротьбі більшості за знищення влади вона (боротьба) відбувається в середині державно-національного тіла. І при інтернаціоналізації її, як це ми бачимо на прикладі радянських республік, народньо-державні кордони (які завжди мають стремління до злиття і з господарсько-державними) продовжують відігравати свою психічно-організаційну роль.

Але в класовій державності економічні протиріччя (центробіжність) сильніші і виразніші за психічну силу (центростремління), яка жене індивіди до зчеплення в єдності державно-національній. Центробіжні сили тепер переважають в суспільстві і не дають можності проявитись природним центростремлюючим силам, справді заложеним в суспільстві. Переважає наразі класова боротьба, ця ненормальність для суспільного буття, і нині зміст держави можна зрозуміти, лише пізнавши відносини сили в ній.

Соціалізм хоче дати можливість грати виключно природним центростремлюючим силам суспільства. Коли зникне класовість, ці сили переможуть, і мовчазний, природний договір співжиття стане тоді у весь зріст, знищить і замінить той насильно накинений «договір про підпорядкування», який характеризує сучасний державно-громадський устрій і існує не як результат хоч би й мовчазного порозуміння всіх, а як договір небагатьох пануючих і маючих поміж собою і для підпорядкування собі.

Соціалістична договірна держава тепер ще неможлива. Вона буде можлива, як соціалістична демократія, лише тоді, коли людство поруч з стремлінням до співжиття пересякнеться й стремлінням до повного збереження своєї і чужої волі, однакової у кожного окремого індивіда. Тепер — сила панує над правом. Колись на зміну силі прийде вільна згода. Примус, а не насильство, лишиться лише там, де на нього всі вільно погодяться, і лише для того, щоб впливати на кожного в зміслі додержання ним його ж передньої вільної згоди на скерованні своєї волі на добре іншим або всім членам суспільства. Одних «продукційних сил» для утворення соціалістичної демократії замало. Вона потребує і психологічних передумов. Коли ці назріють, справжній суспільний договір утворює державу.

Дуже цікаві інші спроби уґрунтування держави і зокрема етична теорія, початки якої можна бачити ще в науці Платона та Арістотеля.¹⁾ Ця теорія вважає, що людина може виявити своє повне єство та розвинути свою різнobarвну природу лише в державі. По-за державою людина або лишається звірем, або була б богом — вищою істотою.

¹⁾ Будуючи схему своєї ідеальної держави розуму та моралі, Платон не зміг піднятиєсь одначе понад існуювавши в його добі поняття „морального“ і „розумного“. Рекомендуючи заведення в ідеальній державності комунізму для пануючих, він визнавав цілком нормальним інститут невольництва і не мав на увазі знищення його. Державна влада, виховання і наука мали бути в ідеальній державі Платона виключно монополією непрацюючих повноправних її громадян.

В нових часах етичне обоснованне держави розвинули головню представники природного права. Кант бачив завдання держави в поєднанню людей під правовими законами, які являються категоричним імперативом для людства. Право — воля кожного, обмежена волею всіх. Як людина, кожен член суспільства вільний; як підданий, він користується рівними правами з усіма іншими; як громадянин, він нарівні з іншими користується самостійністю; ці основи впливають не з писаних законів, а з людського розуму, який і вимагає державного існування індивідів.

Фіхте вказує, що добровільна реалізація правової держави на державне обєднання — це абсолютний моральний обов'язок. Хто не бажає приймати участі в розрішенню завдання зреалізувати державу розуму, той порушує право другого. Гегель вважає державу вищим ступнем розвитку об'єктивного духу, здійсненням моральної ідеї. Держава — це об'єктивізована моральність і тому сама по собі розумна.

Звичайно, правова держава Канта і Фіхте та моральна, в основі якої лежить рівність, — Гегеля, — це при клясовому устрою — фікції. Такою держава може стати лише в соціалістичній будучині. Що це так, — що клясовість розбиває самі ідеальні концепції, найкраще доводить приложенне чудових Кантових, напр., абстрактних поглядів ним самим до практики. Його раціоналізм, що ґрунтує правову державу загальної волі, не підіймається вище істотного йому клясового світогляду, і він бачить найліпше здійснення свободи кожного в представницькій монархії (!), в котрій найбільш досконало можна перевести принципи поділу влад.

По суті дуже близькі до етичних і мають подібні їм плюси і мінуси — психологічні теорії, які в більшості вважають державу історично кінечною. Держава бо — це природний твір, історичний факт, продукт народнього духу і т. п. Ці ідеї були питомі ще Арістотелю, який ціль держави бачив в поліпшенню людського життя і гадав що в людях заложений інстинкт удосконалення себ-то нахил до життя в державі, в котрій є можливість задовольнити стремління до взаємопоповнення. Доводючи цим способом потребу життя в суспільстві, Арістотель не доводив одначе необхідности держави, як влади і примусу.¹⁾

¹⁾ Цим теоріям завдав великий удар дарвінізм. Вони (а з ними і діаметрально протилежні анархістичні теорії неґації потреби держави) одначе змогли знов підвестись, коли наспіли досліди, які довели, що, крім закону взаємної боротьби, в природі існує ще й закон взаємодопомоги (Кесслєр, Кауцький, Крапоткін). Дальші ж соціологічні досліди взагалі ґрунтували неможливість примінення законів тваринного світу до розвитку людського суспільства.

Інстинкт взаємопоповнення та нахил до соціального життя являються, безумовно, питомими людській природі, і ними в значній мірі пояснюється утворення людських організацій, в тому числі і в першу чергу — держави взагалі — упорядкованого співжиття «під правовими законами». Казати ж про «інстинкт підпорядкування» одних другим — безглузде. Влада в державі може бути пояснена лише необхідністю, а не інстинктом до підчинення їй. Ця теорія дає, безумовно, також чимало цінного для вияснення стимулів до упорядкованого соціального життя, але й вона, сама взята, не вистарчаючи для повного обосновання держави, як упорядкованого, правового примусу. Тільки доповнена іншими теоріями, які ми розглянемо нижче, сполучена і з соціалістичною концепцією державності, вона допоможе знайти справжні причини необхідності державного, а не бездержавного устрою людства.

В останніх часах психологічна теорія виступе вкупі з етичною. Держава розумна і мусить визнаватись, як вічне історично-психічне явище. І в цій формі обидві теорії мають тільки вказану релятивну цінність.

Оригінальним поглядом в циклі буржуазних теорій уґрунтування держави являється погляд Єлінека, який дбає не так про виправдання її в сучасному виді, як про доведення її необхідності при всякому устрою суспільства, в тому числі і соціалістичному — безкласовому. Цим він вигідно відрізняється від вище розглянутих теоретиків, що доводили переважно при всьому «ідеалізмові», «етичності» і т. п. необхідність збереження сучасної класової держави визиску та гніту, виправдували існуючу державність і владу і лише побіжно та мало доказово обосновували неминучість влади і державного співжиття взагалі.

«Анархістична та соціалістична філософія історії, каже Єлінек, не ґеують, що минуле та сучасне підтверджують історичну необхідність примусової держави, і тим не менш вимагають для будучини, котра мусить зреалізуватись зусиллями людей, перша — знищення держави, а друга — держави без примусової влади». ¹⁾

Єлінек зазначає, що найкраще пояснює існування держави психологічно-історична школа. Але вона не дає відповіді на питання чому держава мусить існувати і в цьому потребує доповнення. Єлінек дає це доповнення.

¹⁾ Єлінек *op. cit.* стр. 161. Як ми далі побачимо, останнє речення про соціалістів не точне, і деякі видатні теоретики соціалізму вважають необхідною державу з примусовою владою, але, звичайно, цілком іншого змісту і характеру, ніж сучасна влада — держави класової.

Необхідність існування держави не можна вивести з вимог розуму, як це робили в більшості представники етичних теорій, котрі перетворювали історично дане або те, чого треба досягти, в елементи метафізичного світогляду. »Необхідність держави можна доводити лише шляхом ретельного вивчення існуючого світу та тих людей, для яких вона призначена«.

Для найрізноманітніших цілей в межах державного союзу виникають, головню на основі вільної угоди, різного роду союзи. І навіть ці добровільні союзи потребують для існування та виконання свого призначення організації, яка розпоряджає засобами зовнішнього примусу.¹⁾ »При відсутності дисциплінарної влади, хочби найслабшої, не може плідно розвивати своєї діяльності жаден навіть найменш трірко організований союз, ні одні усталені збори«. Тим більш вимагає правоправу сума життєвих цілей. Індивід може досягти їх тільки при умові існування правоправу, що визначає сферу вільної діяльності кожного та направляє індивідуальну волю в загальних інтересах по заздалегідь означеному шляху.

Направляюча і регулююча сила одначе не виключно право. Але »всі інші соціальні сили, які діють в цьому ж напрямі, самі по собі не вистарчають для того, щоб забезпечити непорушність цих кордонів при всіх обставинах«.

Було б утопією уявляти собі людину ідеальною та приписувати негативні риси людської природи не їй самій, а зовнішнім умовам. Як що серйозно визнавати теорію, що остаточною засадою соціальних установ являється розумна індивідуальна воля, то правовий примус дійсно неможливий: він є і завжди буде голим насильством. В дійсності люде не ідеальні. »Але і в тій формулювці, яку дають анархістичній теорії соціалісти, котрі визнають державу лише історичним епізодом, вона страждає тим же раціоналістичним оптимізмом, який вбачає основу суспільства в нечислимій кількості безтілих манекенів з однаковим, завжди незмінним нормальним етичним змістом, в видресованих для свободи людей, які завше закохані в праці та мають колективістичні настрої«.

В більшості ці зауваження видатного вченого цілком влучні. Ми знаємо вже, що і при родовому комуністичному устрою, хоч який він не був »дитинячи чудесним« (вираз Енгельса), існували ще до повстання приватної власності звичай, додержання яких гарантувалось цілим племенам. Численні факти доводять, що не виключно »бутте опрєділює мислення«. З вповні буржуазних родин виходили люде, які

¹⁾ Див. нижче думки Каутського про необхідність урядників в соціалістичній партії.

розуміли класові інтереси пролетарів і обороняли їх словом і ділом часто краще від самих пролетарів (Маркс, Бакунін, Крапоткін і багато інших), і навпаки часто пролетар має буржуазні стремління. Очевидно і соціалістичне громадянство матиме в собі аналогічні явища існування індивідів, настрої і діяльність котрих не відповідатиме загальному «буттю», — індивідуалізм. Твердження, що комуністичне буття зможе цілковито усунути факт існування індивідів, які стоять нижче нормального рівня, це справді бездоказова утопія.¹⁾

Як ми вже зазначали, і в комуністичному суспільстві не виключені злочини. В ньому, очевидно, зникнуть зовсім лише ті, які безпосередньо чи посередньо стоять в залежності від класового устрою, від пановання приватної власності, від пригнічення та визиску. І справедливо зазначає Єлінек: «якщо право приватної власності на засоби продукції було б перетворене на колективну власність, то все ж існувало б ще багато злочинних втручань до сфери особистих прав і волі, а перш за все несовісне відношення до суспільної праці. Соціалістичне суспільство не могло б, далі, обійтись без наділених правом наказувати керівників економічної продукції, примусова власть яких проти тих, що змагатимуться, мусіла б бути ще значно більшою, ніж влада сучасної держави, в наслідок побільшення соціальної цінності індивідуальної діяльності. Для різнманітних соціальних інтересів, які вимагають розумної централізації, як, напр., перш за все шляхи сполучення, потрібуватимуться професійно підготовані урядовці, які будуть на постійній службі». ²⁾

Так доводить необхідність держави і влади не лише при буржуазному, але і при соціалістичному устрою (можливість приходу якого він не відкидає), видатний вчений не соціаліст. Дуже близькі думки і багато спільного з цією і дальшою аргументацією висловлює, як ми покажемо нижче, про майбутнє держави й її необхідність відомий австрійський вчений — соціаліст Антон Менгер.

Якби де-небудь знищили по загальному порозумінню держави, продовжує Єлінек, з метою заміни її вільним суспільством, то негайно народились би знову, лише в другій формі, право і примус, а разом з тим і влада. Але далі і він приходить до оборони сучасної класової держави, бо вважає, що правовий устрій, яким би він не був, хоч би він сприяв виключно сильним, єдино гарантує життя в суспільстві. Взагалі, на його думку, держава і правовий устрій фактично ідентичні, і питання

¹⁾ Прикладом протилежного можуть почасти бути факти з життя численних комун (Америка, Росія і т. д.), які розпадались під впливом внутрішніх сутичок, різниць характерів її членів.

²⁾ Єлінек. *Op. cit.* стр. 163.

про основу права цілком зливається з питанням про основу держави, що ще довів Арістотель в «Політиці», коли, при виясненні природи людини, казав: «подібно до того, як людина, знаходячи своє завершення в державі, являється кращою з усіх істот, вона, будучи відірвана від закону та права, перетворюється в найгіршу з них. Найбільша загроза — це озброєне безправ'я. Людина від природи здатна бути розумною та добродійною, але легко може користуватись цими даними і в протилежному напрямі; і тому людина без чесноти найбільш дику та нечестиве створіння, в своїх хибах та нездержності гірше, ніж всі інші звірі. Справедливість же (протилежність цьому загрозливому безправ'ю) зв'язана з державою; бо право — це ніщо інше, як порядок державного згромадження, і своїй okreśленню воно творить відповідно поняттю справедливості».

Оскільки в дійсності це ідеальне уявлення держави і права не відповідає цілковито змісту сучасних і взагалі класових «правних» установ, ми вже знаємо. Абстрактна формула Арістотеля дає однаке зброю до рук обосновувачів всякої держави. «Справедливість зв'язана з державою» — цей вираз в устах буржуазних вчених може допомогти лише бездоказовому і сумнівному уґрунтуванню сучасної держави: він не доводить, звичайно, ані трохи потреби держави взагалі. «Порядок державного згромадження» може бути — і нині є — не лише не справедливою, а найбільшим проти природи і людини злочином! Запозичені у Арістотеля докази найменш варті в усій аргументації Єлінека. Натомість, безумовно, слушні його думки про те, що і при колективізмі мусить лишитись держава, з огляду на необхідність правової організації її продукції і регуляції її маючою право покарання владою.

В своєму конкретному виді, в усій повноті свого історичного буття, держави, на думку того ж Єлінека, можна обосновувати лише тими цілями, котрі вона здійснює. Тому вчення про цілі являється необхідним доповненням до вчення про обосновання держави.¹⁾

¹⁾ На жаль, наша розвідка в ході розвитку праці і так вже перейшла запроєктовані нами розміри. Звичайно, для всебічного представлення держави мусіли б ми зупинитись і на означених вченнях про цілі. Але брак місця і те, що в кінцевій підсумковій, ці вчення торкаються більше держави в її індивідуальній структурі, що в сучасній літературі вони втратили своє попереднє значіння уґрунтування держави взагалі, бо стало ясным, що завдання, які переслідуються державою, стоять в тісній залежності від економічної і політичної культури народів (і класів), що держава може переслідувати найрізноманітніші цілі і т. д., — дозволяє нам зупинитись на них лише дуже побіжно.

В державах первісної культури не переслідується, звичайно, жадних вищих цілей; навпаки, держави, які дійшли вже до високого ступня розвитку, переслідують ніби вищі цілі етичного, юридичного, релігійного характеру. До здійснення цих цілей стремлять також і недержавні союзи, фактично навіть значно інтенсивніші, ніж держава. Сучасна держава в дійсності не переслідує етичної цілі. Здійснити цю стремлять організації, що бажають розвинути існуючу державу — соціалістичні партії і анархистичні групи. Здійснення етики — волі, рівенства й братерства, це ціль соціалістичної держави і жадної іншої.

На засадах цілей не можна отже встановити різниці між державними та недержавними громадськими союзами, і тому вчення про них не може нічого дати для вияснення необхідності державного згуртування. Всі цілі класової державності були завше ідентичні з інтересами правлячих¹⁾ і, загально кажучи, зводились до однієї, яка вже определяла характер всіх інших: до забезпечення класового пановання збудованого на економічному нерівенстві та експлуатації працюючих верств. Цілі морального удосконалення людини та матеріального удосконалення умов її життя; цілі досягнення вільного, гармонійного та незатриманого розвитку особистих, національних та загальнолюдських вищих стремлень і інтересів їх, замість цієї одної, досягатиме нова соц. держава. Всі цілі, одначе, які вона може переслідувати в майбутньому означити, звичайно, точно і абсолютно ще неможливо.

Ми представили в цьому розділі уґрунтованне необхідності державного буття взагалі і сучасної держави зокрема офіційними правниками та вченими. Ми бачили повну їх безпорадність в виправданню та уґрунтуванню сучасної держави, суть якої вони намагаються так ретельно затушувати. Тільки у поодиноких теоретиків права (органічна теорія, де в чому у Канта, Руссо, найбільше у Єлінека) знайшли ми справді переконуючі та серйозні аргументи, які доводять необхідність існування держави повсякчас при всякій організації суспільства.

Держава існувала вічно, це історичний факт, який тому і буде вічно існувати — доводять одні теоретики. Держава потрібна раціонально — додають до цього другі. Держава — це організм, що тримається в єдності і по-за свідомою волею окремих, навіть антагонізуючих елементів-індивідів, твердять треті. В усіх цих твердженнях криється деяка доля істини.

Те дійсно цінне, що ми знайшли в наведених теоріях, ми відзначали побіжно в самому викладі. Для остаточного виявлення необхідності існування не спеціально класової або безкласової держави, а держави взагалі, — не для політичного, так би мовити, уґрунтування тої чи іншої

¹⁾ A. Menger. Op. cit. стр. 3, 23 і 103.

форми державности (це ми не маємо на меті спеціально обговорювати, наші думки що до цього одначе досить ясно зафіксовані нами в усьому попередньому і дальшому викладі), а для фактичного обосновання необхідности жити людським індивідам в правовій організації, що має владу, — ми мусимо ще додати до цього цінного ті аргументи, які виставляють на доказ невмирущости держави декотрі соціалістичні вчені.

Ми випробуємо далі вартість всіх цих аргументів простеживши за критикою їх, яку знаходимо у соціалістів анти-державників (комуністів) і анархістів. Лише ознайомившись з поглядами соціалістів (а з окрема комуністів) і анархістів на суть держави і її будучність, зможемо остаточно відповісти і на питання про необхідність держави взагалі, і на питання про дальший розвиток держави, і на питання про організацію майбутнього комуністичного (соціалістичного) суспільства.

ШЕСТИЙ РОЗДІЛ.

Соціалізм і держава.

Ледве чи можна знайти в соціалістичній та анархістичній літературі значні відміни в поглядах на сучасну державу, необхідність її знищення та збудовання натомість нового вільного громадського співжиття. Різниці між всіма напрямками соціалізму і анархізму в питанню про державу полягають, головню, в відмінах поглядів на методи повалення клясової держави та в уявленню устрою: будучої соціалістичної або народньої трудової держави — як кажуть соціалісти переважно (але не виключно) еволюціоністи, бездержавної комуні (Gemeinwesen) — як твердять революційні соціалісти — комуністи¹⁾, бездержавного громадянства (анархії), як означають його анархісти.

В поглядах на будуче »бездержавне суспільство«, знов таки, наверх, поміж комуністами і анархістами є лише другорядні різниці, а не великі розходження, бо як одні, так і другі вважають, що в майбутньому держава зникне і пануватиме безвласте, себ-то анархія. Головні різниці цих двох напрямів зводяться переважно до відмін в обсягу методів та засобів побороення сучасного устрою. Анархісти вбачають головне лихо цього (устрою) саме в державі та хочать її знищити в першу чергу й за всяку ціну; комуністи бачать його

¹⁾ Але не всі. Нам певно відомо, що серед російських, напр., комуністів є теоретики, що доводять будучу державність комуністичного суспільства. На жаль, за кордоном ми не змогли дістати про це докладніших відомостей.

в економічних умовах і відносинах, які породили цю державу і утримують її.¹⁾ Звідсіля випливають відміни в тактиці: у анархістів характеристичні: неґація всякої політики, пропаганда серед працюючих направлена проти всякої держави і на знищення її революцією; у комуністів: інтернаціональна організація та усвідомлення пролетаріату і революційна ліквідація соціально-економічних підвалин капіталістичного устрою.

Перед тим, ніж приступимо до викладу поглядів соціалістів, комуністів і анархістів на сучасну державу, на державу взагалі і на майбутнє їх, мусимо коротко спинитись ще на деяких питаннях термінології, які часто викликають значні непорозуміння.

Хоч і анархістичне вчення поділяється на цілу низку різних напрямів,²⁾ але термінологія в цих питаннях не уявляє великих труднощів, бо всі анархістичні теорії мають те спільне, що всі вони неґують державу для будучини. Це їх спільне являється для них і головню характерізуючим. Значно складніше визначення та віднайдення характерізуючих і, спеціально, відрізняючих одне від другого моментів в поняттях: комунізму та соціалізму. Ми відмовляємось навіть від спроби вказати якесь загально прийняте чи точне визначення їх, як протиставлень. Як два напрями, як дві окремі і різні філософічні школи чи світогляди, як зявища різних категорій, розуміти їх не можна.³⁾ Ті хто відрізняють їх один від другого, встановлюють різ-

1) Ці різниці і протиріччя чудово зафіксував Фр. Енгельс в своєму листі до Куно в слідуючих виразах: „В той час, як велика маса соціально-демократичних робітників разом з нами тої думки, що державна влада ніщо інше, як організація, яка віддалась пануючим класам — землевласникам і капіталістам, аби їм забезпечити їх громадські переваги, Бакунін стверджує: держава створила капітал, капіталіст має свій капітал тільки завдяки державі, що, таким чином, держава головне зло, необхідно передовсім знищити державу, тоді капітал сам згине; ми ж кажемо протилежно: досить, аби зник капітал і об'єднання всіх засобів продукції в його руках, і держава впаде сама по собі. Різниця істотна; знищення держави без соціального перевороту — божевільня“ (див. в брошурі: „Kommunismus und Bakunismus“ передмову Fr. Dieckrich'a до статті Фр. Енгельса: Die Bakunisten an der Arbeit, стр. 5 і слід.).

2) В своїй видатній і відомій праці „Анархізм“, д-р. Пауль Ельцбахер розрізняє анархістичні вчення а) по основі на: генетичні та критичні, які мають знов різні підрозділи; б) по відмінам в поглядах на майбутнє на: федералістичні (Прудон, Бакунін, Тукер, Крапоткін) та спонтанічні (Годвін, Штірнер, Толстой); в) по їх відношенню до права на: аномістичні, що неґують право для будучини (Годвін, Штірнер, Толстой), та номістичні, що визнають його (Прудон, Бакунін, Тукер, Крапоткін); г) по відношенню до власності для будучини на: антідоміністичні, проти неї, і доміністичні, що визнають її; е) по засобам здійснення на: реформістські та революційні.

3) Скорше можна розрізняти як відмінні і протирічні філософічні школи і світогляди два особливо маркантні в Росії напрями соціалізму: матеріалістичний і ідеалістичний, або в прийнятій термінології: марксизм і народництво.

ниці надзвичайно суб'єктивно і вони (ріжниць ці) завше умовні. Маркс і Енгельс, а також і модерні комуністи (Ленін, Бухарін) теоретично не протиставляють цих двох понять. Коли соціалісти називають себе комуністами, то тим хочуть лише підкреслити свою революційність та відмежуватись від соціаль-опортуністичних, соціаль-патріотичних, соціаль-реформістських течій соціалізму, котрих вони не вважають за справді соціалістичні і від котрих тому хочуть відрізнитись і по назві. Тому і лише тому вони прибирають назву ідентичну соціалістичній — назву комуністів.¹⁾

Однаке, деякі соціалісти (переважно реформісти та опортуністи) і буржуазні вчені тримаються иншої думки, ніж основоположники наукового соціалізму і коріфеї комунізму. »Коли мається на увазі прикласти до соціалістичного суспільного устрою засаду рівності, каже Менгер,²⁾ соціалізм перетворюється в комунізм«. Правда тут ще немає протиставлення одного другому, а лише останній вважається завершенням процесу здійснення всіх засад першого (соціалізму).

Релефо, але примітивно розмежовує соціалізм і комунізм напр. М. Шаповал, протиставляючи їх, як дві майже ворожі філософічні і економічно-соціальні концепції.³⁾ Соціалізм, каже він, це »трудовий принцип«⁴⁾ себ-то »власність на повний продукт своєї праці«⁵⁾; комунізм — це »праця по силах, споживання по потребах«⁶⁾ себ-то »право потреби«. Але і цей автор визнає і не критикує комунізм як ідеал, який »тільки і може дати справжню рівність«. А визнанням комунізму »ідеалом«⁷⁾ соціалізму, Шаповал логічно, хоч як не намагається винайти відмінні та різниці і поміж соціалізмом і комунізмом, доходить також до мовчаного визнання того, що між ними немає противенств і що перший є лише етапом до обовязкового і неминучого з'явлення другого. Проте, умовно, визнають соціалізм етапом до комунізму, або вищої фази того ж соціалізму і самі комуністи.⁸⁾ В чому ж, в такому разі, різниці і звідки полеміка з приводу назви? Невже її джерело в тому, що соціалісти виводять свою назву від »етапу«⁹⁾ — півшляху, а комуністи від »ідеалу«¹⁰⁾ остаточної мети? Очевидно ні.

Між соціалістами і комуністами різниця існує в основному лише постільки, поскільки перші являються »соціалістами«, себ-то в дійсності не стремлять до остаточної цілі, яку ставить соціалізм-комунізм. І цю різницю між справжніми соціалістами, або комуністами, і соціалістами лише реформаторами сучасного ладу добре виявляє

¹⁾ Див. про це відповідні місця в „Комуністичному маніфесті“ Маркса і Енгельса та в „Державі і революції“ В. Леніна.

²⁾ А. Menger: „Die Neue Staatslehre“. Jena 1903, стр. 22. (Підкресл. наше. М. Ш.) ³⁾ М. Шаповал: „Революційний соціалізм на Україні“. Відень 1920, стр. 168 і слід. ⁴⁾ Див. В. Ленін. *Op. cit.* стр. 85.

не соціаліст В. Вундт: ¹⁾ »Соціалізм, каже він, вийшов з ідеї економічної праці та домагання її справедливого розподілу; комунізм з поняття власності та домагання перетворити її в громадську власність, яка використовується всіма. Соціалізм бажає зреформувати державу відповідно своєму розумінню, він твердо тримається індивідуальної власності та бажає встановити її розподіл відповідно правовій участі всіх в продуктах їх праці«. Під таке определение соціаліста, може ще підійти такий, що вимагає »власність на повний продукт своєї праці«, але не підійде ні Маркс, ні Енгельс, ні Плеханов, ні, навіть, В. Чернов. ²⁾

По суті отже, комунізм і соціалізм одне і те ж саме. Різняться тільки напрями одної і тої же теорії, так як, напр., ми бачили є різні напрями юридичних, органічних і т. п. теорій права. Різняться відповідно цьому і партії, але не так в теоретичних основних питаннях соціалізму, як в тактиці, в методах практичної боротьби і т. п. ³⁾ В цьому саме зміслі, найбільш яскраву межу можна провести поміж революційними соціалістами (комуністами) і не революційними. Але і вона не абсолютна. Існують партії безумовно соціалістично-революційні, які всеж не приймають (головно з тактичних мотивів) назви комуністичних (деякі соц. партії Зах. Європи, ліві російські соц.-революціонери, українські соц.-революціонери і т. д.). Від того вони не втрачають свого комунізму по суті, по духу.

Але саме у партій революційного соціалізму не комуністичних по назві і у партій соціалістичних, але не революційних, децю відмінні погляди на майбутнє держави, від тих, які ісповідують комуністичні партії. Революційні соціалісти (не комуністи) також стоять на необхідності диктатури трудових верств на перехідні часи до безкласовості, на висунутому революцією радянському принципі державного устрою, на необхідності знищення класовості і т. д., але не всі вони ідентифікують державу взагалі з державою спеціально класовою і в більшості вважають, противно комуністам, що і в майбутньому держава як правно-організуючий феномен лишиться. Такі ж погляди на майбутнє держави мають і не революційні соціалісти. Згідно цих різниць, але виключно умовно і відносно, соціалізм в його розумінню буду-

¹⁾ W. Wundt. Völkerpsychologie. 9 Band. Das Recht, стр. 157. (Підкресл. наше. М. III.)

²⁾ Ось що казав цей лідер і теоретик рос. соц.-революціонерів, яким М. Шаповал намагається накинати свої погляди на „повний продукт праці“: „Право на повний продукт праці, як це чудово виявлено хочби Марксом в критиці готської програми, це, зичайно, цілковито незадовольняюче формулювання вимог соціалізму“. „Соціаліст — Революціонер“. № 1. Париж 1910.

³⁾ Різниця в оцінці ролі селянства, морального фактору, терору і т. д.

чого держави і природи держави взагалі можна *ad hoc*, термінологічно поділити на державний соціалізм і бездержавний, або інакше представників двох напрямів соціалізму в цьому питанні на соціалістів і комуністів бездержавників-анархістів (але не анархістів-комуністів). Таку термінологію, підкреслюємо це ще раз, встановлюємо виключно в цілях зручності дальшого викладу, бо істотно, повторюємо, соціалізм і комунізм одне, бо навіть в комун. партіях маютьс я течії державників і навпаки в рев. соц.-бездержавники

В цьому розділі ми хочемо дати уяву про погляди на державу і її майбутнє соціалістів-державників.

Ми вже зазначали, що в поглядах на сучасну і взагалі на класову державу визиску не існує великих відмін у представників всіх соціалістичних і анархістичних напрямів. Чи держава — продукт розвитку економічних сил (марксизм) чи сучасний устрій — результат існування держави (анархізм), при цих різницях в поглядах на взаємовпливи в и к л и к а в ш і її, однаково і соціалізм, і анархізм вважають, що буржуазна держава ґрунтується на відносинах сили, на панованню сильніших над слабшими; що її головна мета — оборона індивідуальних і класових інтересів пануючих та посідаючих.¹⁾

Комуністи і анархісти поширюють це розуміння класової держави на всяку державу, бо «кожен уряд відповідає тому, що Греки називали тіранією», каже Гюдвін: бо «керування людьми через людей — це рабство», і «хто підіймає на мене руку, щоби наказувати мені, той узурпатор та тіран», каже Прудон; бо і «демократія — держава, себ-то організація для систематичного знасилання одної класи другою, одної частини населення другою, держава, котра признає підрадження меншості більшості» — каже Ленін. На думку останнього, безкласовою держава бути не може.

¹⁾ „Всі дотеперішні правові устрої в кінченому рахунку повстали з відносин сили і завжди тому переслідували ціль сприяти користи небагатьох сильних на кошт широких народніх мас“ — цими словами розпочинає свою працю про державу соціаліст проф. Ант. Менґер. „Державна діяльність, каже він ще, всюди в першу чергу переслідує ціль зберегти та поширити силу пануючих... і даліше завдання захищати власність власників та робити її по можности найбільш плідною“ (ор. сіт. стр. 3 і 23. Підкр. наше. М. Ш.)

„Держава, себ-то організація тих чи інших визискуючих клас для утримання своїх зовнішніх умов продукції, отже саме для насильного пригнічення визискуваних клас в умовах поневолення, даних існуючим способом виробу“ — так висловлюється про державу комуніст Енгельс.

По гадці анархіста Бакуніна — держава продукт релігії. „Вона народилася в усіх країнах від шлюбу насильства, крадіжки та грабіжництва, коротко кажучи — війни та побіди з богами, котрі помалу створили релігійне захоплення“. Dieu et L'Etat стр. 287.

Соціалісти вважають цю гадку помилковою. Мусить зникнути і зникне тільки сучасна держава, клясова організація забезпечення та охорони власності і пановання. Але її замінить не повна відсутність всякої влади і примусу, не анархія, а збудована на принципі справжньої волі всіх громадян демократична держава працюючих, рівно управнених, рівно маючих, але і рівно обов'язаних індивідів. Замість сучасної індивідуалістичної держави, прийде в майбутньому соціалістична держава, держава колективістична. Таке твердження соціалісти виводять з доказу потреби для мирного співжиття людей в суспільстві держави взагалі.

Найліпше виявляють дійсну необхідність держави соціалісти в полеміці з прихильниками анархізму.

Кожна анархістична система, каже Менґер, має своєю головною підвалиною твердження, що вистарчить незатриманої гри людських сил та пристрастів, щоб і на вищих ступнях культури було забезпечене гармонійне співжиття людей. В дійсності і сучасна, ніби регламентуюча все життя держава пересякнута вже анархістичними елементами. Всякі людські відносини можуть складатись з суперечок, для котрих немає суддів. Держави Європи й Америки живуть століття в зовнішньому мирі без суддів, полагоджуючи всякі суперечки шляхом компромісів, і лише найбільші їх конфлікти приводять до війни. Аналогічні відносини поміж вищими носіями влади (уряд і парламент, держава і церква). Навіть в обсягу приватного права — родина уявляє з себе приклад напіванархічного зявища. Особисті (сексуальні) зносини в подружжю, відносини поміж батьками та дітьми лише в дуже незначній частині підлягають судовому захисту і регулюванню з боку права і від того ніскільки не страждає мирне співжиття родини. »Такий вільний від законів та суду стан анархізм хоче перенести і до всіх інших життєвих відносин, а саме до народнього господарства і до управління«. ¹⁾

В будучині організація людського суспільства мусить ґрунтуватись не на переданому примусі, а на вільних договорах груп, громад, округ — на цьому сходяться всі течії анархізму. Розходження їх торкаються здебільшого питання організації господарського життя. Старі теоретики його (Годвін, Прудон, в значній мірі Штірнер) гадали, що по знищенню авторитарної держави, її законів та правової охорони »кожен« (einzelne) має задовольняти свої потреби шляхом приватної господарської діяльності; вони були індивідуалістами. Нові анархістичні теоретики переважно колективісти. ²⁾

¹⁾ А. Менґер, *op. cit.* стр. 9. ²⁾ А. Менґер спинається на них докладно в викладі соціалістичних теорій розпо ілу. З огляду на розміри нашої праці ми лише коротко спинимось на них в відповідному розділі.

Такі основні положення і уявлення що до існуючого і будучини у анархістів. Чи їх погляди на майбутнє мають вигляди на здійснення? На це Менґер дає таку відповідь.

• Вже відібрання всіх маєтків і багатств від власників уявляє з себе насильство і примус над ними.¹⁾ Коли це вдасться зробити, виникає зараз же питання: як може бути розподілена численна маса дібр без держави і закону і як, з другого боку, суспільство забезпечить продовження безмірно різноманітного господарства? Бо не підлягає сумніву, що кожна анархістична група, навіть коли прийняти за можливе повне переродження людства під впливом анархістичних ідей, буде стреміти до захоплення найліпших земель, найкраще організованих фабрик, найбільш зручних та здорових будинків для житла. І хто тоді захоче робити всі брудні роботи? На це анархістичні вчення дають лише загальні ухильчиві відповіді.

Безумовно, в відсутності ясної уяви у анархістів на перехідний момент їхня слабкість. Одначе цілком реально-практичну відповідь на це знаходимо у революційних соціалістів і у комуністів, які саме для організації процесу вивласнення бажають встановити державу диктатури пролетаріату,²⁾ яка в дальшому перетвориться, на думку перших, в безкласову державу соціалістичної демократії, на думку других — в бездержавну суспільну організацію.

Але поскільки наведені запити — протиарґументи Менґера направлені проти анархістів спонтаністів, а не комуністів анархістів поступенців, то постільки вони цілком вірні. В дальшому ж аргументи Менґера проти анархізму набирають повної влучності і що до комуністичних концепцій бездержавної будучини.

Анархізм стремить замінити всякий закон або наказ договірною згодою «кожного окремого» з численими групами всіх інших індивідів. Кожен буде змушений в будучині творити і писати сам собі закони про свої взаємовідносини з іншими. Понеже, одначе, таке завдання — продовжує свою критику Менґер — значно перебільшуватиме духовні сили більшості, до вживання для незвичайно різноманітних групових договорів прийдуть твердо усталені шаблони (формуляри), які дуже хутко, не на словах, а на ділі, й отримають силу законів. Історія людства (згадати хоч би християнство) дає чимало прикладів подібного переходу від договору до закону.

¹⁾ Тут Менґер виявляє між иншим свою опортуністичність. Він висловлює сумнів відносно потреби безвідшкодованої конфіскації власності. В дальшому викладі його реформістський опортунізм дає себе ще більше знати.

²⁾ Революційні соціалісти народники поширюють диктатуру на працюючі маси, себ-то і на трудове селянство і на трудову інтелігенцію.

В анархістичному суспільстві ніщо не гарантує, що найсильніший інтелектуально і економічно, перебуваючі в кращих умовах групи, об'єднані під добрим управлінням, не зможуть дуже швидко дійти до того стану, до якого дійшли сучасні підприємці. Замість держави і закону, в бездержаві можуть прийти освіта та володіння, котрі поставлять одних і соціально в значно кращі умови, ніж других. Запобігти цьому може, на думку Менґера, тільки державна організація всіх працюючих.

Деякі теоретики анархізму проповідують групове законодавство. «Але, коли не вірити утопічно в цілковитий переворот анархізмом людського характеру, то він, завдяки груповому законодавству, з одного боку безконечно збільнить непорозуміння поміж товаришами, а з другого — знищить по розбиттю держави всі заходи до їх мирного розв'язання». ¹⁾ Взагалі групове законодавство викликає сумніви не лише з юридичної, але і з господарської точки погляду, бо «група тоді раціональна, коли її цілі можуть бути легко досягнені і тому зрозумілі для всіх товаришів: це буває, звичайно, наприклад, при продукції та розподілі господарських дібр». Але коли ходять про більш віддалені цілі, значіння та необхідність яких можна зрозуміти лише при глибокому досліді (як ось про народню освіту), то передати це на волю мас означало б утворення великої небезпеки знищення елементарних знань серед широких народніх верств. З огляду на це, навіть деякі з найбільш консеквентних анархістів якраз в цьому пункті припускають допустимість державного примусу.

Це саме можна сказати і про інші царини діяльності, які вже і в сучасному суспільстві не приносять прибутків і тому охоче передаються підприємцями державі або державним союзам, як, наприклад: будівля та удержання вулиць і каналів; охорона здоров'я; віддалені обсяги мистецтва та науки і т. п.

Ці зауваження направляє Менґер проти анархізму. Вони можуть з тим же успіхом бути віднесені і до концепції бездержавя комуністів, які, в порівнянні з анархістами, мають принаймні хоч той плюс, що на переродження людей в «ідеальні», по виразу Єлінека, «манекени» дають певний термін життя і тренівки в соціалістичній державі переходового часу. Довести однак, що кожна людина до часів повного комунізму таки переродиться і дозріє до повного ідеалу, і вони не в стані. І ледве чи навіть приклади анархістів про міжнародні відносини, які не регулюються правом і являються завжди просто безправним насильством, та про родинні, при яких анархізм в родині часто-густо приймає

¹⁾ Ibid. стр. 17.

страшні дикунські форми, можуть говорити за потребу заведення і перевагу бездержавного над державним устроєм.

Але простежимо далі за поглядами Менґера на будуче суспільство.

Модерний анархізм ставить вимогу, щоб засоби споживання розпреділювались відповідно до потреб товаришів. Але це не істотна вимога анархізму. Її він перейняв від авторитарного комунізму. (Ми далі вернемося до цього й побачимо, що, дійсно, форма розподілу, якої тепер домагаються комуністи антиавторитарні і яка є одною з остаточних цілей соціалізму, необхідно вимагає для свого здійснення і переведення не анархії — бездержавя, а сильної, авторитетної, централізованої спеціально в цьому обсягові влади).

З критичного розгляду анархізму Менґер робить такі цілком справедливі висновки: »На ґрунті тих уваг, які ми зробили і які ще можна легко побільшити, мусимо відкинути анархізм, як будучий устрій нашого громадянства. А проте в цих скрайніх теоріях захована доля правди. Сучасне суспільство, над яким панують інтереси вузьких верств, не може дійсно рахувати на приміненне примусу в великому розмірі. Безперечно також, що людство ніколи цілковито не поховає держави, її законодавства, її сили карати та примушувати. Але, якщо колись загальна воля дійсно буде метою наших соціальних установ і народні маси підіймуться, завдяки їй, на вищий ступінь прозорості та готовності на жертви, тоді їх вільному розпорядженню можна буде передати більше ніж можемо про це мріяти ми, що діємо вічно звязані«. ¹⁾

Отже Менґер стверджує вічну необхідність держави з соціалістичної точки погляду. Досі ми бачили обосновання ним цього на неґуючій протилежну думку аргументації. Як же уявляє він позитивно майбутнє держави?

В першу чергу він спиняється на питанню про ціль держави. Ми наводили його думки про цілі буржуазної держави. Дуже влучно каже він про них ще в другому місці твору: »публичний добробут або в своєму найбільш звичайному змислі ціль держави, в своєму естві всюди рівнозначний з особистими та політичними цілями пануючих ²⁾. Цій цілі, захисту в середині і навні влади пануючих, — цілі, котра особливо яскраво і неприкрито виявляється в сучасній державності »патріотичного«³⁾ мілітаризму, протиставляється ціль майбутньої народної робітничої, або — як її ще називає Менґер — господарської держави (Wirtschaftsstaat), яка »переслідує натомісць переважно ціль — органі-

¹⁾ Ibid. стр. 19.

²⁾ Ibid. стр. 56.

зувати духовну та матеріальну працю товаришів в державі та розподіляти вироблених цінностей в інтересах всього народу.¹⁾

Більшість сучасних державних установ, очевидно, не існуватиме в будучій народньо-робітничій державі: дипломатія, військо, флот, фінанси і т. п. Лишаться лише ті з них, котрі не зв'язані безпосередньо та істотно саме з сучасною державністю і тому переростуть її і котрі, з другого боку, передаються тепер державою з найбільшою охотою громадам та іншим державним союзам: комунікація, здоров'я, виховання та охорона праці. Головну роль в діяльності держави, поруч з господарськими функціями, відіграватимуть функції культурні. Примус в ній матиме лише другорядне, підпорядковане значіння. Менґер не запліщує очей на те, що примус взагалі може привести до побороення культурних цілей держави цілями маючих силу. Так сталося з християнством, яке було на початках демократичним і ставило перед собою виключно досягнення релігійних цілей. До ієрархічного уявлення проводу соціалістичною державою по взірцю католицької ієрархії прийшли, напр., сен-сімоністи. Взагалі, подібні аналогії можна знайти в чималій кількості в історії людства і суспільних рухів. Але історичний розвиток, на думку Менґера, доведе до ліквідації подібної небезпеки. Безумовною безпекою проти сваволі та стремління до влади чи пановання буде загально розповсюджене в народі переконання, що поступовання провідних осіб та окремих верств має лише дуже незначну абсолютну цінність.

Менґер не має сумніву, що еґоїзм лишиться і в будучині одним з двигунів людської діяльності. Він не надіється на чудо, якого сподіваються »багато соціалістичних письменників« від знесення устрою, базованого на приватній власності. Людина і тоді матиме в собі невеличкий властивий їй власний, свій світ. Соціалістична держава навіть і не повинна переслідувати ціль викорінення еґоїзму з людського серця, а лише завдання вірно управляти ним та особливо усувати його випродження. Соціалістичні системи, які вірять в можливість раптової зміни людської природи та в те, що людина по своїй природі гарна, виходять з такого ж заложення, яке колись висловлював Руссо і яке потім було заперечене багатьома спостереженнями над цілим рядом народів первісної (природної) культури: спостереження довели, що ці народи в своїх звичайових укладах не багато вищі »цивілізованих« держав варварськи-жорстокої сучасності. Не діло соціалізму будувати утопійні

¹⁾ Власне вже і теперішня індивідуалістична держава організує до певної міри господарські відносини. Але тут її ріжниця від майбутньої полягає в тому, що в останній саме це, і то в інтересах всіх однаково, буде головним змістом її державної діяльності.

химери. Сучасне суспільство вимагає від нас самопожертви, вірності, патріотизму на користь небагатьох. Цього не вимагатиметься від них в будучині.

Хоч повної рівності всіх громадян і тоді не буде,¹⁾ а проте тодішній соціальний стан всіх і кожного може дійти до того, що кожен знайде при нових установах своє задоволення. Не буде, однак, тоді і повної свободи. Та яку розуміють під «політичною», буде; але економічної не існуватиме. Для втручання в економічну свободу кожного буде місце, однак, тільки тоді, коли йтиме лише про важніші господарські цілі цілого громадянства, а не окремих осіб, як це є тепер.

Організацію соціалістичної держави Менґер уявляє ієрархічною на взірць організації залізничних та пароплавних підприємств, які переслідують чисто господарські завдання, а проте працюють з дивною певністю та вірністю.

Суть права в будучій державі определяється ціллю соціалізму. В соціалістичній державі зникне приватне право; воно зліється з правом публичним.

В своєму викладі Менґер докладно спиняється ще на майбутній трансформації окремих інститутів права, на питаннях розподілу в народно-робітничій державі, на родинних відносинах в ній, на характері кар і т. п.

Основна думка цього теоретика в питанні про майбутнє держави зводиться отже до неґації тверджень анархізму і анархістичних (в ідеалі) напрямів соціалізму про устрій повного «безначальства» будучини, заснований на безконечнім ряді вільних і не гарантованих в виконанню договорів, який, на думку комуністів, зведеться виключно до управління річами. Він протиставляє анархістичним уявленням своє твердження, що в дійсності, коли тільки всі захтять жити справді упорядкованим життям, самі анархісти переконануться в день народження народно-робітничої держави в необхідності управління не тільки продукційними процесами, але і людьми.

Російська революція в своєму розвитку поки що, принаймні, доводить вірність цих думок, а не уявлень Енгельса про управління виключно продукційними процесами. Проводирі соціалістичних держав Росії та України, теоретики сучасного комунізму, доводять, що управління і людьми істотно лише перехідний соціалістичний державності, на зміну якій прийде таки бездержавність. Ці думки висловлює особливо

¹⁾ Певний, що і в будучині лишаться різниці в здатності та знаннях індивідів, Менґер вважає химерними відомі думки Бебеля про можливість сполучення при соціалізмі кожним фізичної та духовно-наукової праці і Прудона про наукове вивчення поєднане з практичним вивченням кожного ремесла.

яскраво Ленін. Але перед тим, як спинитись на них наведемо ще погляди на державу сучасну і будучу другого видатного вченого правника, італійського соціаліста марксиста А. Лорія, який багато де в чому сходиться з Менгером, але який дає ще й оригінальне трактування порушених тут питань.

В своїй праці «Економічні засади соціальної конституції» ¹⁾ А. Лорія дає блискучу діалектичну аналіз класового суспільства і прогноз майбутнього соціалістичного. Ми не будемо знов згадувати тут його погляди на походження держави, які ми вже мали нагоду навести, а представимо дальший хід його думок.

Дві класи існують в усіх державах. «Одна жие, не працюючи, друга працює, не живучи, принаймні, людським життям». Такі результати історичних причин (інституту власности). Вони, одначе, безумовно, щезнуть. Сама власність не в стані ще забезпечити свого пановання, охоронити взагалі відносини пановання. Крім економічних баз, капіталістичне суспільство потребує для того ще цілої низки регулюючих установ, найвидатнішими з котрих являються: право, мораль і політична конституція.

Лорія, подібно Менгерові, не вірить в зверхприродні наслідки зміни приватної власности на громадську в обсягу людської психики. І при асоціативному характері ідеального соціалістичного суспільства, яке він означає виразом *société — limite*, не щезне індивідуальний егоїзм. Але тоді сильні будуть зацікавлені в тому, щоб не насилувати слабих, бо від цього лише постраждала б загальна продукція, себ-то постраждали б і самі сильні. Очевидно, лишаться в *société — limite* і соціальні інститути, які були необхідні в буржуазній державі. Але в цій вони обернулися в засоби забезпечення пановання сильних; в будучині вони існуватимуть в цілком інших цілях.

В капіталістичному суспільстві з усіх релігій перша ввела санкцію власности релігія християнська. Вона в старі часи встановила таку сильну оборону для пануючих інституцій, як анафема. Але суспільство хутко перейшло стан впливів церкви та релігії. Натомість встановилась нова сила, що психично задержує стремління поневолених до визволення: мораль, себ-то публична опінія, яка загалом залежить від органічних умов економики. В капіталістичному суспільстві, мораль — це ті правила, які накидає власницька класа працюючій класі. Одначе там, де і мораль вже не може виконати свого завдання та призначення «морально» здержувати людей від «заборонених» актів, там для захисту капіталістичного суспільства приходить матеріальна

¹⁾ „Les bases économiques de la Constitution sociale“ par Achille Loria. 2-me édit. Paris 1893.

інституція, більш певна і сильна — право. Право буржуазних держав »в своїх найрізномордніших формах завше могутне знарядде, призначене не допустити реакцій працюючих та запевнити існування і процвітання власности«. ¹⁾ Право прийшло пізнійш моралі та звичаю. Воно різниться від них тим, що вимагає більших видатків, більшої капіталістичної централізації: воно обов'язково потребує ще і матеріальної санкції, якої бракує моралі та звичаю. Право ні в якому разі не »характер народу«, не »еманація раси«, не »твір абстрактного розуму«, воно завше залежить від економічних систем, на ґрунті яких і народжується і розвивається.

Чи не лишиться воно в ідеальному суспільстві?

Власне тоді його, здавалось би, не треба було б примінювати, бо лише божевільний міг би порушувати приватні права інших на продукти праці та на акумуляцію продукта. Це було б посяганням на самого себе, каже Лоріа і визнає справедливисть вислову Локка: „*Là ou il n'y a pas de propriété, il n'y a pas d'injustice*“. ²⁾ »Тому що, продовжує він, поскільки ідея власности є правом на щось, а ідея, яку означають словом несправедливисть, інвазією або порушенням права, цілком ясно, що друга не може існувати, коли не існує перше«. ³⁾

А проте і Лоріа визнає, що в суспільстві будучого право все ж, принаймні теоретично, існуватиме і означатиме користь всіх. Але не прийдеться тоді приміняти його карних санкцій. На його думку, антропологи помиляються, коли розуміють злочини, як наслідки, напр., тих чи інших відмін в структурі людського черепу, то що; бо устрій черепу — це також ніби наслідки економічних причин, які, змінившись в майбутньому, змінять тоді і людське поступовання в обсягу суспільних відносин.

Далі, Лоріа приходить до справедливих висновків, що тепер право — це монополія багатства і що »в храміні Феміди не має місця робітниківі«; що в будучині »прийде до життя егалітарне (рівне) право, яке більш не буде оправданнем та підпорою привілеїв, а освяченням праці«. ⁴⁾

Тільки по такому виясненню минулого та сучасного права і по наміченню його будучини Лоріа переходить до виявлення ества сучасної держави і держави взагалі та до закреслення її трансформацій в соціалістичному суспільстві.

¹⁾ Ibid. стр. 120.

²⁾ Там, де немає власности, немає несправедливости.

³⁾ Ibid. стр. 71.

⁴⁾ Ibid. стр. 122.

Ми вже згадували вище, що Лоріа не поділяє думок комуністів (зокрема Енгельса), як про бездержавність родового устрою, так і про можливість бездержавного існування майбутнього соціалістичного громадянства. Він тої думки, що приватна власність не створила державу, а лише заграла рішучу роль в створенні нового типу держави. Вона дала початок «замість держави на родовій базі, державі на базі територіальній», а далі на базі суто класовій. Морган й ин., каже Лоріа, «відмовляють назву держави примітивним формам політичного уряду і стверджують, що він з'являється лише від часу розпаду античного роду, фіксації постійних житл, а особливо формациї приватної власності, яка робить необхідною примусову владу, котра тримала б в порядку тих, що не мають власності. Проте, продовжує він: «ми не поділяємо цілком в цьому термінологічному питанні (а справа йде лише про це) гадки цих істориків, бо нам здається, що примітивний клан і генс уявляють з себе, хоч і в ембріональній стадії, політичну організацію, а тому і установу держави». ¹⁾

Лоріа тут занадто зменшив значіння ріжниць в своїх і Морганових поглядах на примітивне суспільство, звівши їх до виключно ніби термінологічних. Те або инше розуміння первісної родової людської організації дає уґрунтованне і для розуміння будучого комуністичного суспільства (для якого родове є прообразом) державним або бездержавним, себ-то тягне за собою цілу низку висновків чималого головно практичного значіння, для тих, хто вже працює над організацією нового устрою. Але в момент написання книги Лоріа питання це було занадто абстрактно-теоретичним і не мало того систематично-практичного уґрунтування, яке набуває тепер, при початках будування соціалістичного суспільства.

В кожному разі, Лоріа висловив цілком вірний погляд на державність первісної організації; він вважає державу вічною установою. Він не мислить і будучини в анархії. Навпаки, припускає навіть, що „L' état limite“ може бути збудовано і на деспотизмі, який матиме на меті довести працю кожного до найбільшої плідності, який буде, отже, знаряддєм потенціації, удосконалення праці і гарантією свободи, який матиме початок в колективному інтересі, в інтересі не одиниць, а самих тих, ким він правитиме.

Держава не ідентична з відносинами визиску, доводить Лоріа, — причому оперує не лише прикладом родової державности. «Власність субстанціонально модифікує державу тільки по тому, як вона вже трансформувала та використала в своїх інтересах мораль і право» ²⁾ — себ-то

¹⁾ Ibid. стр. 136.

²⁾ Ibid. стр. 128.

держава не являється обов'язково лише надбудовою, абсолютно пристосованою, над економічними відносинами і не стоїть, як то нагадують комуністи, завше понад суспільством. Навіть при приватній власності держава ще якийсь час, доки ця «не використала в своїх інтересах моралі і права», лишається в первістному суспільстві ще суспільною, а не понад-суспільною організацією. По-за родовою державою він вважає ідентичною з суспільством або всіма, а не надсуспільною державністю, германські «марки», в котрих існувала повна економічна, а отже, тому, і політична рівність. Там всі брали участь в зборах комуні і в управлінні; всі співники (coassociés) мусять абсолютно підлягати рішенням всіх. «Отже, в цій первістній політичній формі, зазначає Лоріа, держава не є чимсь відмінним від суспільства; це — організоване саме суспільство. Колективна влада це лише органічна еманация економічних відносин, і самі потреби продукції диктують закони марки, як твір колективної влади»¹⁾; ці потреби примушують комуністів навіть підпорядковувати свою свободу деяким обмеженням «для уможливлення праці і забезпечення її дійсності». Комуна, на думку Лоріа, неможлива без примусової влади. Але примусова влада її, ця держава, відмінна від буржуазної, вона протилежна їй. При панованні приватної власності держава, справді, відокремлена від суспільства, бо репрезентує інтереси тільки одної фракції його. При колективній власності держава не відрізняється від суспільства і являється його організаційною силою.

«Тоді, коли воля кожного комуніста підпорядкована обмеженням, вони йому зовсім не накинута авторитетом вищої касті, не мають служити чужим йому інтересам; навпаки, він сам, поскільки являється фрагментом колективної волі, підпорядковується цим обмеженням викликаним інтересами, які він, як продукуючий, зацікавлений обороняти. В наслідок цього, при цій соціальній формі результатом економічної рівності являється ідеальний self-government».²⁾

В праці, яку ми тут цитуємо, Лоріа широкими штрихами закреслює майбутню державність колективної власності, бо присвячує найбільшу увагу сучасній класовій державі і виявляє всю залежність її суті і форм від тих чи інших економічних умов. На цій частині праці ми, однак, не маємо потреби довше спинятись, бо, як вже зазначали, в оцінці

¹⁾ Ibid. стр. 131. Підкресл. наше. М. III.

²⁾ Ibid. стр. 125. Self-government — самоуправління. Думку, подібну висловленій певності Лоріа про зацікавленість в самообмеженні ми розвивали в нашій статті про майбутні форми федерації в №№ 7 і 8 журналу „Борітеся — Поборете“.

існуючої і взагалі класової держави поміж різними напрямми однієї соціалістичної думки не існує значних різниць.

В відносинах поміж економічним і політичним устроєм Лорія розрізняє чотири доби: 1) колективної власності, 2) рабоволодіння, 3) феодалізму і 4) сучасного капіталізму. В усіх останніх трьох добах суверенітетом в державі користуються пануючі. І в старовинному Римі, і тепер, в модерній державі, суверенами являються класи. Коли невільництво було забезпечене і забезпечувало вільних, суверенами були всі вільні. Тепер суверенні ті, кому забезпечено вже використання праці не рабів, а робітників, — суверенні капіталісти. В часи кріпацтва, де суверенітет також виконував свою функцію забезпечення доходу, сувереном був кожен власник кріпаків зокрема. На цілому ряді прикладів Лорія знаменито виявляє взаємозалежність класової влади і прибутку.

В цій своїй праці він не дає конкретизованого нариса майбутньої держави. Подібно Менгерові, роблячи оригінальний підхід до питання, він вважає державу, владу і примус необхідними і природними інститутами і для будучини. Подібно Енгельсові, вважає він майбутнє суспільство гігантським відсітом примітивної соціальної організації.¹⁾ Не погоджуючись з трактуванням Морганом — Енгельсом первісного суспільства недержавою, він і в прогнозі будучого суспільства розходиться з останнім. Це суспільство, l'Etat limite він мислить державою, соціалістичною демократією. В цьому він близький до К. Каутського, почасти до Бебеля, який гадав, що державу треба перетворити з держави, заснованої на класовім пануванню, в «народню державу»,²⁾ до Менгера з його «Volkstümlicher Arbeitsstaat» і інших соціалістів-державників.

«В чистій економічній формі», каже він, маючи на увазі останню соціальну форму людського співжиття — соціалістичну державу, «мораль буде тільки природною та спонтанічною еманациєю світлого людського егоїзму: право обмежиться гарантією, яка забезпечить продукуючому власність на продукт його праці,³⁾ і він не потребуватиме вживати страшних санкцій для підтримання своїх декретів; нарешті, політична

1) Ось його слова про це, які ми й поставили під заголовком нашої праці: «Остання соціальна форма мусить уявляти максимум кількостної різниці і істотної аналогії з соціальною формою примітивного суспільства, а кінець історичного шляху людства мусить відбити початок його».

2) Так висловлюється Бебель в брошюрі «Наші цілі», вид. в 1886 р. Однак в останніх виданнях своєї праці «Жінка і соціалізм» він недвозначно виявляє себе вже прихильником теорії відмирання держави. До цього очевидно дійшов під впливом Енгельса. З огляду на це, ми наводимо гадки Бебеля не в цьому розділі, а в розділі присвяченому комуністами.

3) Але не «повної», як то кажуть деякі «соціалісти».

конституція (політичний устрій, себ-то держава. М. III.) буде лише еманациєю загальної згоди та збором необхідних інституцій для забезпечення колективного добробуту.¹⁾

Для ознайомлення з поглядами соціалістів на сучасну і на майбутню безкласову державу ми навели вчення двох визначніших соціалістів правників. Додаток до цього думок і аргументації інших соціалістичних теоретиків ледве чи ще потрібний; він може дати нове, в порівнянні з виложеним, лише в деталях, а не в основних поглядах. Поборюючи і теоретично і практично класову державу, соціалісти державники і еволюціоністи і революціонери різних напрямів, і марксісти і народники, і опортуністи і, безумовно, тверді борці соціалістичної революції, вважають, що не тільки диктатура пролетаріату буде ще державою, але нею, організаційною єдністю, буде і остання форма соціалістичного устрою — комунізм.²⁾

Більшість думаючих так соціалістів піддалась одначе підчас теперішньої революції впливові своєї державницької психології в утвореному розмірі і зробилась «державниками» і «патріотами» *par excellence*. Вони дійшли до голосування кредитів підчас війни, до боротьби за «державність» на некористь революції. Більшість їх навіть дійшла до одвертої продажі соціалістичних здобутків.³⁾ Більшість їх не змогла перевести в життя свій постулат повалення за всяку ціну сучасної класово-буржуазної державности і стала «державниками» за всяку ціну, перетворилась в державників *de facto* буржуазного типу. У багатьох, в звязку з цим, революціонізм замінився еволюціонізмом; замість теоретичного уґрунтування необхідности соціалістичної державности і в будучині, вони практично обороняють сучасну державу.⁴⁾

1) Ibid. стр. 425. 2) Лясаль, Каутський, Реннер, Чернов, Плеханов, Грушевський і інші.

3) Тут же треба зауважити, що і комуністи-антидержавники перегнули свою палку і дійшли до боротьби з „малими“ народами з огляду на стремління цих здобути собі державність, навіть і соціалістичну.

4) Класичним прикладом еволюції від революціонізма і справді соціалістичного державництва до опортуністичного „державництва“ може бути поступованне бушого проводиря німецької соціально-демократії К. Каутського, котрий ще в 1909 р. в своїйому натхненно революційному творі „Шлях до влади“ передбачав швидкий прихід соціальної революції, кликав до боротьби за соціалістичну революцію і захоплення робітництвом влади; котрий в 1912 р. висунув проти комуністів (по нашій умовній термінології) переважно цілком справедливі докази необхідности уряду і для будучини і все ще лишався в революційному таборі; і котрий тепер, коли в Росії і на Україні трудові верстви таки перебрали владу до своїх рук і зломали стару державну машинерію, перейшов до опортуністично-„державницького“ табору. Цією ж стежкою пішов і весь другий Інтернаціонал.

Більшість державників революціонерів нині в так званому 2¹/₂ (або Віденському) Інтернаціоналі. Соціалістично революційні ж елементи бездержавницькі в третьому Інтернаціоналі.

Такий поділ, звичайно, не наслідок тільки розбіжностей в поглядах на ролі держави в далекому майбутньому. Але і вони мають вплив. Третій Інтернаціонал, вірнийш його проводирі, а зокрема Ленін, вважають опортунізмом всяке уявлення державою остаточної фази комунізму. Доказові цього і присвятив Ленін значну частину свого твору »Держава і революція«. Але поскільки він блискуче і уґрунтовано розбиває »соціалістів« оборонців сучасної держави; поскільки він, без сумніву, доводить необхідність розбиття клясово-буржуазної держави і її машинерії; поскільки він абсолютно має рацію в уґрунтуванні необхідности держави переходної доби, клясової диктатура пролетаріату; — постільки, одначе, він слабкий в своїх малоказових твердженнях про бездержавність, анархію будучого суспільства і »опортуністичність« тих, хто з його поглядами в цьому не погоджується.

Але йому ми присвячуємо місце в слідуючому розділі, де представимо вчення про державу комуністів і його (вчення) помилки.

Коли зробимо, на закінчення цього розділу, підсумок соціалістичних поглядів, ми можемо констатувати, що вони, виявляючи справедливо суть сучасної базованої на силі і насильстві держави, одначе 1) рішучо заперечують можливість бездержавного життя в суспільстві; 2) не вважають державу — організаційну форму суспільства — адекватною клясовій державі і розрізняють клясову державу від держави взагалі; 3) доводять, що на зміну клясовому громадянству прийде безклясове, в якому лишаться — але не для поневолення визиску і гніту одних другими, а для доцільної організації демократії і забезпечення мирного соціалістичного співжиття — і примус, і влада, себ-то держава.

Безумовно, в творах комуністів і анархістів більше привабливого натхнення і революційности, одначе їх думки про бездержавне суспільство переважно, як побачимо, базуються на вірі. А в обсягу намічення форм майбутнього устрою цього замало. Будувати прообрази далекого майбутнього так само не можна на утопійних мріях про ідеальність людської природи, як і концепцій розвитку суспільства не можна будувати лише на ідеалістичному діалектизмі або ще виключно на абстрактних ідеалах »волі, рівности, братерства«; їх довелося ґрунтувати і продукційними відносинами. Соціалісти, які визнають державу на завше необхідною, лишаются в більшій мірі на засадах матеріалізму; вони хоч і стремлять до ідеального, але не будують ідеалістичних утопій, бо певні, що громадська продукція і колективна власність, праця по силах і розподіл по потребах, себ-то комунізм, себ-то остання фаза

соціалізму, не усунуть потреби примусової, складної, надзвичайно тонкої суспільної організації, а лише зроблять її корисною й не обтяжуючою, для всіх і кожного.

Соціалізм і держава не антитези. Соціалізм каже, що держава була в первісній соціалістичній громаді, і тільки те, що вона маркантна установа й класового суспільства, цього ще замало, щоб, разом з цим, класти й її до домовини, ховати поруч з капіталізмом, цим, як це не парадоксально, батьком соціалізму і дідом комунізму.

СЕМІЙ РОЗДІЛ.

Комунізм і держава.

На початках своєї літературно-наукової діяльності основоположник наукового і революційного соціалізму Карл Маркс стояв в значній мірі під впливом філософської концепції Гегеля, основою якої було уявлення, що первооснова, підвалина світу — розум, або дух, «божество», абсолютна ідея чи абсолютний суб'єкт, який сам себе здійснює. Світ уявляє з себе процес розвитку, саморук абсолюту, і кожна умова — теза несе в собі антитезу — протипову, свою протилежність, та переходить в синтезу — вище поняття, що гармонійно зливає передню суперечність, сполучає, об'єднує тезу і антитезу. В цьому полягає діалектика або діалектичний рух, а метод дослідження його, це метод ідеалістичної діалектики. Згідно з цим уявленням, право, напр., являється чимсь святим; воно — єство абсолютного ідеального поняття.

Діалектика лишилась основою наукових дослідів і у Маркса. Але він позбавився всіх характеризуючих гегеліанство «високих матерій» й індивідуалізму. Місце цих «матерій» зайняв матеріалізм, але не в зміслі нового абсолюту, не як нерухоме «буття», як воно розумілось в старовинній метафізиці, а як «розумінне дійсности, як практики» (Маркс).

Основу розвитку людства творить виробництво. Цей розвиток це не позалюдське явище, а боротьба, процес, в котрому беруть участь самі люде. «Своїми працьовими зусиллями суспільство змінє зовнішню природу, оточення; але, знаходячись в свою чергу в залежности від неї, змінє і свою власну природу», «розвиває свої творчі сили». ¹⁾

¹⁾ Див. докл. А. Богданов: Діалектичний матеріалізм. Переклав Ю. Сірий. Відень—Київ. 1921, стр. 37 і далі.

На засадах діалектичного матеріалізму й вивів К. Маркс, а ще ліпше Фридрих Енгельс, свою науку про державу.

В «Комуністичному маніфесті» обидва ці світочи соціалізму не дали ще ясного викладу поглядів на державу. В ньому, це питання обговорюється абстрактно і ще не зроблено всіх висновків; в ньому бачимо тільки дуже загальні поняття і опрєдєлення.¹⁾ Докладне розроблення їх науки про державу знаходимо аж в пізніших творах.²⁾

Погляди Маркса—Енгельса на походження держави нам вже відомі. В відповідних розділах ми спробували довести, що їх розумінне докласового суспільства не державою є хибне, що держава правдоподібно з'явилась раніш за поділ на класи. Ця неоднаковість в розумінню держави зникає одначе, коли мова йде не про державу взагалі, а про класову державу спеціально. Пізнання і розкритте змісту цієї не розбіжні у соціалістів державників і у комуністів-бездержавників (див. прийняту термінологію). І останні знаменито виявляють її походження, зміст та цілі.

»Держава, каже в кінці своєї знаменитої розвідки про її початок Фр. Енгельс, зовсім не є зовні накиненою суспільству властю; так само ж вона не являється здійсненням моральної ідеї, образом і здійсненням розуму, як твердить Гегель. Вона є скорше продуктом суспільства на певнім щаблі розвою; вона є признанням того, що се суспільство заплуталось в нерозв'язане протиріччє з самим собою, розкололось в непримирні противенства, усунути котрих воно не в стані. Для того ж, щоб сі противенства, класи з поборюючими себе взаємно інтересами не пожирали себе і суспільство в безплідній боротьбі, стала необхідною власть, яка стоїть, здається, понад суспільством і має ніби зміряти конфлікт, тримати його в межах порядку; ся власть, яка вийшла з суспільства, але становиться понад ним та все більше й більше стає йому чужою, і є держава«;³⁾ ця блискуча характеристика розвою класової держави виявляє одночасно і дійсні її природи та зміст. Але вона потребує деяких поправок.

Поскілки влада не відійшла від суспільства, поскілки перша і другє тотожні, — а так було в родово-племінній державі, — поскілки, инакше кажучи, всі члени суспільства являються рівними та рівно-

¹⁾ Вище ми почасти вже наводили уривки з „Комун. Маніфесту“, які відносяться до цього.

²⁾ К. Маркс: „Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта“; „Горожанська війна у Франції“ й инші. Фр. Енгельс: „Початок родини, приватної власности і держави“; „Передумова науки пана Евгена Дюрінга“ (особливо розділ „Розвиток соціалізму від утопії до науки“) й инші.

³⁾ Фр. Енгельс, *op. cit.* стр. 180. На жаль, ми мали змогу користуватись лише українським, дуже недосконалим її перекладом.

управненими, немає класової держави, бо немає ще й самих класів (але це не означає, що немає держави взагалі). Коли ж на кон суспільного життя з'являються вони, суспільство розбивається, і його цільна влада роздроблюється, перетворюється в таку владу його частин, яка ніби має змирняти конфлікти, а в дійсності стає над суспільством, стає організаторкою та оборонцем визиску праці, класовою державою. Між тим Енгельс вважає, що кожна держава є класова. Він бачить відміну цієї від родової організації в поділі належачих до неї людей після території і в встановленню нею «публічної влади». Але ми бачили, що така була і в родовій державі. Однак, Енгельс розуміє під нею таку владу, яка «не є вже ідентичною з населенням, котре би само організувалося, як оруддя сили», — відокремлену від суспільства владу. Ідентичну з населенням владу він не вважає публічною, державною властю, і в цьому помиляється.

Публічна сила держави складається «не лише з озброєних людей, але і з річевих додатків: в'язниць і різних примусових заведень, про які нічого не знала родова суспільність». Урядницькі органи в державі стоять понад нею. Всяка державна організація є завжди «державною найдужчою, економічно пануючою класу, котра при помочі її стає також класом політично пануючою, а через те добуває собі нові способи до придушення і використання підневоленої класу».

Замість переважно морального авторитету, яким користувались в родовому суспільстві його органи, прийшов авторитет або право насильства. Нині, держава це «страшний паразитичний наріст», це «здобич побідника»; державна влада, особливо в XIX. в. «все більше й більше набуває характер публічної сили для подавлення робітничої класу, машини для класового панування». «З огляду на загрожуєче повстання пролетаріату, зєдинена власницька класу використовує тепер державну владу безоглядно та нахабно, як національне воєнне знаряддя капіталу проти праці». ¹⁾

Право в державі, це право пануючих; його зміст панування та пригнічення. Держава характеризується відносинами власності, визиском маючими немаючих, сильними слабих. Найбільш простітутційною та разом з тим останньою формою держави являється імперіалізм. Але: держава не існувала вічно, вона щезне і в майбутньому — твердять комуністи, спираючись на авторитет Маркса і Енгельса. Сама наслідок продукційних відносин, вона з перетворенням сучасних буржуазно-капіталістичних умов продукції і розподілу на комуністичні впаде, «відміре». Переход, стан в відміранні її — диктатура працюючих, держава, в якій

¹⁾ Karl Marx. Der Bürgerkrieg in Frankreich. Verlag die Aktion. Berlin 1919, стр. 47.

вже пролетаріят примінятиме організоване насильство в цілі остаточного повалення клясових відносин і утворення всіх передумов повної соціалізації продукції і життя.

Оскільки дійсно справедливим являються покликання комуністів на авторитет Маркса і Енгельса для підкріплення такого розуміння дальшого розвитку і зачину держави, про це в останніх роках поміж соціалістами і комуністами ведуться великі суперечки. Перші, в бажанню, головно, розбити теорію про необхідність диктатури пролетаріату та засудити методи її у других наводять цілу низку цитат творців наукового соціалізму.¹⁾ Комуністичну ж теорію переходової держави диктатури талановито розвиває спираючись, знов же, майже виключно на цитатах з Маркса і Енгельса, Ленін.²⁾ І треба визнати, що поскільки справа йде про державність переходового часу (а не про «відмирання держави», про що далі) — противники поглядів Маркса—Енгельса в концепції Леніна переможені. Маркс і Енгельс не тільки вважали необхідним революційне повалення буржуазної держави, але і настановлення натомість диктатури пролетаріату. Вони засуджували парламентаризм і проповідували перехід від сучасної клясовості до соціалістичного безклясового суспільства через клясову державу працюючих. Що правда, вони ще не уявляли собі ясно сучасної нам форми пролетарської державності витвореної російською революцією, форми радянської. Навпаки, Енгельс вважав, що нею, цією формою, може бути демократична республіка, в котрій працюючі природно переважатимуть і керуватимуть. В критиці Ерфуртської програми він зазначив навіть: «коли що й певно, так се те, що наша партія й робітнича кляса може прийти до панування лише під формою демократичної республіки. Ся остання уявляє собою навіть специфічну форму для диктатури пролетаріату, як показала вже велика французька республіка».

Ленін, що наводить цю цитату, робить з неї висновок, ніби основоположники наукового соціалізму мали на увазі, «що демократична республіка є найближчим шляхом до диктатури пролетаріату. Але ж «специфічна форма» і «найближчий шлях», це, оперуючи термінологією Леніна, «две большие разницы», і таке товмачення можна пояснити хіба що бажанням за всяку ціну навязати найбільшим авторитетам соціалізму погляди сучасних авторитетів комунізму.

Ми бачили, що досвід французької комуні не давав ще уявлення радянської системи, як вона виявилась тепер: одночасно виконавче

¹⁾ Див., напр., цікаву працю на цю тему К. Каутського: „Тероризм і комунізм“, що вийшла в 1919 р. в Берліні.

²⁾ В праці „Держава і революція“. Також див. працю Троцького, напisanу ним в 1920 р. проти згаданої книги К. Каутського.

і законодавче тіло комуни було і демократичним тілом. Вже російська революція 1905 р. намітила радянську організацію. Досвід і творчість революції 1917 р. поглибили, розвинули здобутки попередніх. Вона виявила необхідність встановлення «правління робітничої кляси» (Марке) і можливість утримання його тільки шляхом відкинення принципу ніби то загальної демократії на час диктатури переходною доби, і аж до приходу справді загальної демократії; шляхом приневолення, на час необхідності цієї диктатури, визискуваних буржуазних кляс.

Але російські комуністи остільки захопились ідеєю диктатури пролетаріату і негачією демократії, що втратили розуміння всієї ваги демократичного принципу взагалі і помалу перейшли: а) від радянської демократії до фактичної диктатури своєї тільки партії в середині навіть правлячої кляси; б) до теоретичної негачії демократії і для майбутньої після переходною доби.

Але вернемося знов до поглядів перших великих комуністів на сучасну й майбутню державу.

»Держава не існує отже вічно. Були суспільности«, каже Енгельс, »які обходилися без неї, які зовсім не уявляли собі держави і державної власти. На певнім щаблю економічного розвитку, необхідно злученім з поділом суспільности на кляси, держава наслідком сього поділу стала необхідністю. Ми наближаємося тепер швидким кроком до такої ступені розвитку виробу, на котрім існування цих кляс не тільки що перестало бути необхідністю, але й стає рішучо перешкодою продукції. Вони впадуть, так же само неминуcho, як ранійше колись повстали. Разом з ними неминуcho падає й держава. Суспільство, яке знову організує продукцію на основі вільної і рівної асоціації продуцентів, відложить цілу державну машину туди, куди вона тоді належатиме: до музею стародавностей, поруч з самопрядкою й бронзовою сокирою«. ¹⁾

Цей відомий уривок, що являється чудовим висловом маркевського розуміння історичного розвитку, на наш погляд, мусить бути також скоректований, згідно з тими виясненнями, які ми зробили вище в справі відрізнєння держави взагалі і клясової спеціально. Поділ на кляси викликав переродження держави родової демократії в клясову. В свою чергу, — коли оперувати філзофiчними тріадами, — теза: родова держава і антітеза: клясова, завершаться сінтезою: вищою формою державности соціалістичного безклясового суспільства будучини. Цю останню викличе необхідність повстання соціалістичних форм продукції; але сприятиме її повстанню і ідеальний фактор прогресу людської думки, людської свободи, моралі, свідомости. Разом з клясами впаде держава,

¹⁾ Фр. Енгельс: Початок... стр. 186.

але власне клясова, держава насильства і визиску. Сучасну машинну державну, дійсно, буде занесено до музею старовинностей. Але, замість її, організації пановання над людьми, прийде організація управління річами, організація забезпечення громадськості, колективізації його. А для безумовного задержання такого змісту нової державності в виключних випадках лишиться, як крайня необхідність, і примус, примус над людьми.

Коли Енгельс каже, досить неясно, про скасування »держави яко держави« і про те, що »стаючи, нареніті, дійсно представницею цілого суспільства, вона робить сама себе зайвою«, бо тоді зникне те, »що робило необхідною окрему репресійну владу, державу«, ми все повинні пам'ятати, що під цією він розуміє виключно клясову, бо іншої ніби не існувало і не існує ще. Як каже В. Старосольський в своїй праці »Теорія нації« (стр. 124): »в ланцуху: первісна спільнота — оперта на клясовім пануванні існуюча досі держава — комуністичний лад, розуміють Маркс та Енгельс під словом »держави тільки середнє звено цього ланцуха«. ¹⁾

Пролетарська, або робітнича держава, завмираючи, перетвориться в бездержавне суспільство. Останнє з захопленням малює Бебель: »сотки тисяч бувших представників держави приступають до ріжноманітних праць та допомагають своїм інтелектом та своїми силами побільшенню збагачення та розцвіту суспільства... В будучині не знатимуть а ні політичних, а ні також загальних злочинів та поступовань... Батьки оповідатимуть пізнійш про це (сучасний »порядок« М. III.), як про старі казкові часи.« ²⁾ Він докладно спиняється на майбутньому релігії, штуки та літератури: на становищу жінки; на організації освіти, праці, комуністичного споживання і т. д. ³⁾ Нове суспільство буде лише вимагати, щоб кожен займався »індустріальною, ремісничою, хліборобською або іншою користною діяльністю«. Всі обов'язані працювати. »Соціалізм погоджується з біблією, коли ця каже: хто не працює, не повинен також їсти«. Громади обирають довірених для управління всіма царинами діяльності суспільства. »На чолі всіх місцевих управлінь стоїть центральне управління«, але, зазначає зараз же Бебель, »не уряд з пануючою силою, а провідна колегія управління«, збудована на широко демократичних засадах. Всі посади часові, і неможливою буде жадна

¹⁾ Цієї ж думки і А. Бебель. »Отже тому, що держава необхідна організація на клясовому пануванні заснованого суспільного устрою, вона втрачає з менту зникнення клясових противенств в наслідок скасування приватної власності, необхідність свого існування і можливість свого існування«. Op. cit. стр. 372.

²⁾ A. Bebel. Op. cit. стр. 444.

³⁾ Ibid. Vierter Abschnitt.

ієрархія. Суспільство правитиметься «гармонією інтересів». Праця буде організована на засадах повної свободи та демократичної рівності».

Таким, і ми так думаємо, буде нове суспільство. Його організованість, базована на демократії, в кожен момент відкличному управляючому персоналі та примусі певної участі в праці — в цьому полягатиме одначе, не його анархічність, а нова суть державності.

Бebelь за Енгельсом, погляд якого на «відмирання» — а не «скасування» — держави, він і приводить, мислить це відмирання повільним процесом. Цікаво, одначе, що саме в цьому пункті погляди Маркса та Енгельса не однаково виразні, і дослідники їх інколи доводять більшу прихильність до держави у Маркса, який казав про майбутню державність комуністичного суспільства. Проте, коли проаналізувати твердження Енгельса, то і в його уяві відмирання держави дещо різниться від концепції модерних комуністів. Він власне не вважав вже «державою у властивім значінню» й Паризьку Комуну (лист до Бебеля). Держава ж «у властивім значінню» (або, як ми бачили вище, «держава як держава») — це окрема надсуспільна влада, клясово-буржуазна влада. Аналогічна влада, але визискуваних для приборкання визиску, що діє в інтересах свободи, а не поневолення, по Енгельсу це вже не держава «у властивім значінню».

Такий погляд, звичайно, помилковий. Комуна і всяка пролетарська держава формально, організацією примусової влади і клясовістю не різняться від буржуазної держави. Їх відміни від цієї полягають в цілях, які вони хочуть досягти. По-за тим, у них спільне те, що взагалі характеризує всяку, в тому числі й безкласову державність: примусовість організації для встановлення мирного співжиття людей. При комунізмі зникне держава клясова, або держава у властивому їй тепер значінню. Новою буде її ціль. Але все ж вона лишатиметься і тоді примусовою (хоч би до праці, яка буде обов'язком всіх) організацією мирного співжиття в суспільстві.¹⁾

Важко передбачати, коли і поскільки примінюватиметься тоді примус. Очевидно, він матиме переважно характер того авторитету, який і в «бездержаві» визнає одначе необхідним Енгельс. Автономісти, по його словах, «сліпі до всіх фактів, які роблять авторитет необхідним, і з запалом борються проти слова». Чи не подібна боротьба і у самого Енгельса проти слова держава? Бо мова йде у нього не про виключно моральний авторитет. Признання ж необхідності авторитету в майбутньому плюс ще признання необхідності централізації, — яка, сама, обов'язково теж обумовлює існування першого, — надзвичайно далекі

¹⁾ На його думку «соціальна організація будучини допускати авторитет лише в тих межах, які ставляться неминуче продукційними відносинами».

від анархістичних концепцій і, так би мовити, чистого бездержавництва, повстання якого сподівається в комунізмі Ленін. „Gemeinwesen“, як пропонував назвати те «щось», що ніби прийде на зміну держави: «комуна», як пропонує назвати це «щось» Ленін — це, в дійсності, тільки нові слова для вислову того самого старого поняття, яке ми називаємо державою взагалі; для того поняття яке, являючись родовим, обіймає видові: гентільної, класово-буржуазної, класово-пролетарської, безкласової соціалістичної держав. Ці видові в свою чергу мають, як ми бачили, підвиди. З них найбільшу кількість їх мала досі державність буржуазно-класова (див. розділ про історичні типи її).

Отже комунізм (Маркс, Енгельс, Бебель) і анархізм в поглядах на майбутнє державности далеко не тотожні, хоч про це, про їх тотожність, і можемо ми вчитати багато в писаннях окремих комуністів. Саме на тему про взаємовідношення комунізму і анархізму знаходимо ми багато цікавого в брошюрі одного з видатніших сучасних теоретиків комунізму Н. Бухаріна: «Анархізм і науковий комунізм». ¹⁾

Звичайне уявлення про остаточні цілі комунізму і соціалізму зводяться, каже Бухарін, до того, ніби «комунізм і соціалізм предкладають охорону держави, тоді як анархія таку державу відкидає. Державники і анти-державники — так опреділюють різницю між марксистами і анархістами». Цьому особливо сприяли соціаль-демократи, які (переважно австрійські) раз-у-раз виставляли себе «правдивими носіями державної ідеї». Це уявлення стало майже міжнародним. «І тим не менш та державна мудрість нічого загального з революційно-комуністичною наукою Маркса не має».

Згадавши основні погляди Маркса і Енгельса на державу, її єство і будучину, Бухарін зазначає: «Некласова держава — на точці погляду якої стоять соціаль-демократи — є протиріччя в самій собі, безсмысливість, дурниця, «суха вода»... Комуністичний устрій є устрій бездержавний». Держава бо це ніби виключно знаряддя класового панування. Але коли, таким чином, і комунізм і анархізм проповідують бездержавне, «то в чім же, дійсно, різниця між анархістами і марксистами-комуністами? Чи не щезне та різниця в питанні про будуче суспільство, про конечні цілі?» — питає автор. Відповідає на це він негативно. Різниця, і значна, на його думку, лежить в іншій площі. Велика централізована продукція і мала децентралізована — ось основне, що творить відміну цих двох світоглядів. А до цього треба ще додати їх

¹⁾ Видано в українському перекладі Укр. Федер. Соціалістичної Партії А. 1919 р. Див. відносно різниць поглядів на державу і владу Маркса—Енгельса та анархістів з одного боку, Маркса—Енгельса та модерних комуністів з другого, X розділ з праці В. Старосольського „Теорія нації“.

ріжне відношення до питання про диктатуру пролетаріату. »Наш ідеал — централізована і пляномірно зорганізована велика продукція в межах — організація всієї світової господарки«.

І цю централізовану, пляномірну організацію, на погляд комуністів, можна перевести без істновання правної організації, себ-то обовязкових до виконання норм, без істновання маючої право на примус влади соціалістичної демократії?! Ми гадаємо, що відповідь, яку дають комуністам анархісти і яку наводить в своїй же брошюрі, критикуючи її, Бухарін, цілком влучна. Вони кажуть: »підстава держави і стоїть в централізації; лишаячи централізацію продукції, ви тим самим лишаете і державний апарат, власть, насильство, авторитетні відносини«. Звичайно, »насильство« в даному разі за сильне слово. Але що до останніх тверджень анархістів, то заява Бухаріна, що ця відповідь »непрактична, бо вона уявляє зовсім не науковий, а просто діточий погляд на державу« — мало переконуюча. На доказ свого твердження він знов повторює марксівське опрєдєленнє держави, як відношення виключно кляс, яке занадто вузьке, бо відноситься тільки до одного типу або виду державности. »Держава, так само, як і капітал, не річ«, каже він, »а відношення між людьми, або точнїйше — відносини між клясами. Се є клясове відношення пановання і поневолення... як що цього останнього нема, то й немає держави«. В майбутньому буде не »управа людьми«, а »управа річами«.

Держава, справді, відношення між людьми. І поскільки таке ніколи не щезне, поскільки »кожний суспільний звязок це й звязаннє«, поскільки сама »управа річами« теж вимагатиме і управи цими відношеннями, держава буде вічно. Відношення бо між людьми не покривається клясовими; вони істнуватимуть і вимагатимуть свого нормовання і тоді, коли цілком зникнуть клясове пановання і поневолення. Управліннє людьми в соціалістичній будучині буде суспільне, переводитиметься в інтересі всіх, себ-то буде ґрунтуватись на колективізмі, тоді як буржуазна система і анархічна мають передумовою індивідуалізм, еґоїстичний інтерес кожного окремого.

Відношення в майбутній державі рівности і волі, в державі переважно управління річами, не матимуть, очевидно, нічого спільного з панованням та гнобленням. Але в ній завше істнуватимуть: правно-організаційні, праце-примусові, централізаційно-обовязкові, продукційно-необхідні відносини державного змісту, себ-то, які диктуватимуться інтересами публичного характеру, реґулюваннє яких передбачатиметься в законодавстві цілого суспільства, до здійснення яких, в крайніх випадках, буде примушувати окремих членів ціла суспільна влада, заступ-

лена своїми тимчасово обраними, повсякчас відкличними, представниками, суспільна влада, влада соціалістичної демократії.

Концепція Бухаріна наче відкидає існування людей в будучині, як мислючих і творючих одиниць. Вона — логічне завершення уяви російських марксистів (Плеханова, Ортодокса, Ільїна і инш.) про »річі в собі«. Життем в будучині управлятимуть ніби самі речі та їх відносини; ці самі себе організовуватимуть і мабуть рішатимуть також, який бездушний робітник має ними ж скористатись для задоволення своїх потреб.

В дійсности — для того, щоб стало можливим переведення комунізму в продукції та розподілі, необхідні не тільки централізація першої, але і досконала організація управління людьми в цілі користного ними ж і для них же управління річами, яке в свою чергу тоді уможливить переведення принципу »кожному по потребам«. Самі собою річі не управлятимуть. Неорганізоване управління ними кожним окремих — це анархія в гіршому розумінні цього слова, організоване — це, в майбутньому, держава. Рівні, однаково управлені, члени єдиного колективу, окремі індивіди не різнитимуть своїх власних інтересів від інтересів всього цілого, колективу; кожен зможе заявити »суспільство — це я«. Кожен, не втрачаючи своєї волі, підлягатиме приписам всіх, себ-то собі; еманції загальної волі, обраному »суспільством — мною« уряду, який буде не виразом пановання, а виразом „*volonté generale*“, котру творить кожен підлягаючий їй; виразом необхідности для людей жити суспільно і організовано, під захистом права, що зберігатиме волю всіх і кожного, забезпечуватиме кожному право на зреалізовані нових принципів праці і задоволення потреб. В майбутньому »я«, »суспільство«, »держава« будуть синонімами. Держава буде спільністю.

Докладніш і з більш серйозним уґрунтуванням підходить до всіх питань, звязаних з державою, її негациєю та організацією комуністичного суспільства, В. Ленін. Але і його аргументація бездержавности дуже і дуже надається до критики.

В викладі »марксівської науки про державу й завдання пролетаріату за революції« (Держава і революція) Ленін має головну ціль довести необхідність розбиття сучасної держави. Хоч методи революції та засади нових пореволюційних установ, які він черпає з науки Маркса, не завжди їй цілком відповідають (див., напр., вище про »демократію«), однак що до необхідности революційного знищення буржуазної держави, що до необхідности переходової диктатури пролетаріату, його погляди, це дійсно блискучий відевіт поглядів Маркса та Енгельса.

Буржуазна держава мусить бути насильно, революційно »розторожена«. Пролетарська — відіме поволі. Її замінить »щось«, якесь

комуністичне суспільство, викликане виключно господарськими потребами та розвитком і новими умовами продукції.

Ми не спинятимемось на видатній аргументації Леніном необхідності переходової доби класово-пролетарської державности, бо визнавали вже справедливість її, а простежимо за ходом його думок в обсягу питання про відмирання держави і господарчі основи, які ніби його викличуть.

Представивши концепцію цього по Енгельсу, Ленін намагається довести, що і Маркс тримався подібних думок (що заперечують деякі маркєисти-державники), і наводить такий надзвичайно цікавий уривок з Маркса: «Нинішня держава уявляє фікцію... Якого перетворення зазнає державність в комуністичній суспільності? Іншими словами: котрі лишаються тоді ще функції, які анальоґічні теперішнім державним функціям. На се питання треба дати наукову відповідь, і тим, що тисячекратно складається разом слово нарід із словом держава, не наближується до проблеми ані на блошиний скок». (Підкресл. наше. М. III)

Що ж доводить в дійсности цей уривок? Перш за все, неістнування повної схожости в думках Маркса і Енгельса. Перший каже про перетворення державности в комунізм, а не зникнення її, як каже другий. Далі, Маркс висловлюється ще «про нинішню державність, в протилежність до будучини, коли її теперішнє корінне, буржуазна суспільність, відіме». (Підкресл. наше. М. III.)

Отже одночасно з теперішнім буржуазним суспільством відіме і нинішня державність. Науково лишається ще дослідити, які «анальогічні теперішнім державним функціям» функції лишаються в комуністичній будучині.

Отже, державні функції лишаються і тоді. Отже відіме нинішня державність, а не державність взагалі. Отже ця лише «перетвориться», а не «зникне». Зникне лише буржуазне суспільство, «теперішнє» корінне, а не «взагалі» корінне державности.¹⁾

Відповіді на те, які державні функції лишаються в будучині, очевидно, дійсно не можливо дати з «тисячекратного складання разом слова нарід зі словом держава». Але ще менш відповідною думкам Маркса відповіддю являється тисячекратне складання слова комунізм зі словом бездержаве.

Ленін не наводить більше жадної думки Маркса, яка б справді недвозначно підтвердила, що цей уявляв комуністичну будучину вповні

¹⁾ Докази неґації Марксом сучасної класової влади, а не публичної влади взагалі див. ще у Старосольського: *Op. cit.* стр. 122 і слід.

бездержавною. Як ми бачили, категоричність Енгельса що до цього після критичних розбирань його писань і висловів також дуже відносна.

Ось якими міркуваннями розвинув Ленін думку Енгельса, що »пролетаріят потребує ще держави не в інтересі свободи, а для подавлення своїх противників; а як тільки може йти мова про свободу, держава, яко така, перестає існувати«.

»Лише в соціалістичній суспільності, по рішучім зломанню опору капіталістів, коли капіталісти щезнуть, коли не буде більше жадних клас, — лише тоді перестане існувати держава і можна буде говорити про свободу. Лише тоді можлива демократія і можна буде перевести повну демократію без всяких виїмків. Тільки тоді демократія почне відмирати з тої простої причини, що визволені від капіталістичного рабства, безлічі страхіть, божевілля, безглуздя і підлостей, люде помалу звикнуть додержувати найелементарніших, від тисячеліть відомих і споконвіку повторюємих правил суспільного співжиття, шануватимуть їх без вимоги того силою, без примусу, без підраядження, без окремого примусового апарату, який зветься державою«.¹⁾

З вуст марксиста досить дивно чути про »споконвіку повторюємі правила суспільного життя«, бо досі марксисти доводили, що ці правила мінливі і залежать в кожній добі від тої продукційної будови, над якою сами являються лише надбудовою. Ленін не каже, які то саме »правила«, і вся його аргументація власне зводиться до простої віри в те, що всі звикнуть чомусь бути комуністичними ангелами, що всі житимуть, по звичці підпорядковуючи себе своїй лише волі, яка ніколи і ні в якому разі не вийде в конфлікт з волею другого. Прийде ідеальний анархізм. Відіме, навіть, створена комунізмом, справжня демократія, себ-то людство пройде навіть мимо ідеального гігантського відсвіту прообразу комунізму: мимо відповідно новим вимогам розвинутої аналогії демократії гентільного суспільства.

Справжня демократія дійсно можлива тільки при комунізмі. Лише він створить передумови духового та політичного урівняння всіх, бо дасть всім матеріальну рівність. Але на жадних доводах матеріального характеру не можна сперти твердження про урівняння людського чуття, понять, пристрастів і т. п. Жадними доводами подібного характеру Ленін і не доводить свого твердження про відмирання демократії. Це просто обсяг його індивідуальної віри. Або, що майже неймовірне, це вислів занадто звulгарізованого розуміння діалектики розвитку, що переводить уявлення, ніби кожне явище несе в собі початок свого кінця, на уявлення висловлене в виразі: »я тебе породив, я тебе й убу«. Безумовно,

¹⁾ Ленін. *Op. cit.* стр. 77.

життє — це рух. Але суспільні рухи це не рух планет. Їх можна передбачати тільки до деякої міри певно. Що сягає по-за можливість уґрунтування його дослідом попереднього та вияву матеріальної необхідности для будучого, то лежить в царині утопії, а не науки. Утопією тому є і вчення про відмирання демократії і про майбутній повний анархізм.

Ленін намагається все ж дати докази справедливости своїх уявлень про віддалене майбутнє. Ось що він каже далі: »комунізм, нарешті, створює положення, при котрім держава стає цілком непотрібною, бо нема кого подавляти, нікого в значінню кляси, в значінню систематичного поборювання певної частини населення. Ми зовсім не утопісти і цілком не заперечуємо можливости й неминучости експесів поодиноких осіб, як рівно ж і необхідности виступати проти таких експесів. Але, перше, для сього не потрібно ніякої окремої машини, ніякого апарату для подавлення. Се так легко і просто полагоджуватиме озброєний нарід, як то робиться якою завгодно купкою цивілізованих людей, навіть в нинішній суспільности, проти осіб, які бушують, або виступають з насиллем проти жінки. Друге ж, ми знаємо, що основну соціальну причину всіх експесів, які означають порушення правил суспільного співжиття, уявляють з себе визиск мас, нужда і злидні. З усуненням цієї головної причини ці експеси неминуче мусять почати відмирати. Ми не знаємо, як — швидко чи помалу — воно станеться, але ми знаємо добре, що се відмирання наступить. З відмиранням експесів відмиратиме і держава«.¹⁾ (Підкресл. наше. М. III.)

Тут вже нічого нема про відмирання демократії. В першій частині наведеного уривку Ленін, як »не утопіст«, не заперечує того, що експеси завше лишаться; в другій він певний, що вони відмрут, а разом з ними відмре і держава. Це не зовсім доладно. Проте в наведеному уступі багато влучного.

При комунізмі, в звязку з знищенням приватної власности, зникненням економічної конкуренції, »відмиранням« еґоїзму та відродженням альтруїзму, експеси, очевидно, зменшаться і будуть рідкі. Держава, як окрема стояча по-над суспільством і скерована на поневолення частини його влада зникне. Але утопічно думати про повне »відмертє« експесів і про відмертє держави, як влади всіх.

Проте не будемо знов повторювати наших думок відносно цього, і тих аргументів, які ми вже викладали в противагу твердженням про можливість колись полагоджувати всі і всякі експеси простим втручанням випадкової публіки.

¹⁾ Ленін. Op. cit. стр. 78 і 79.

Ми вже бачили, що розумінне держави тільки знаряддем пановання або поневолення, тільки продуктом боротьби або непримиримости клас вузько-обмежене, не всеохоплююче і тому не загально вірне. На таким помилковім уявленню буде свою концепцію і Ленін. Він не визнає потреби держави, як вічної звязи, національно-культурної єдності громадян певної території й народности; як організаційної єдності, завершенної продукційно-економічної спілки.¹⁾ Продукція, думає він, при комунізмі не потребуватиме більше держави, і намагається це довести аналізом двох фаз комуністичного суспільства: першої — переходової і другої — остаточної. Ось як він уявляє ці дві фази.

Перша, або нижча, характеризується усуспільненням засобів продукції, які перестають бути приватною власністю поодиноких осіб. Кожен працюючий, по відчисленню певної частки праці на громадський фонд, з котрого кожен робітник одержуватиме суспільно те, що він в нього вклав індивідуально, матиме за свою зафіксовану повідками працю відповідну й встановлену кількість споживчих засобів. Ця фаза матиме ще деякі рештки попереднього капіталістичного устрою. Її ніби-то рівність не буде ще справжньою рівністю: поодинокі особи різняться, отже різняться й їх праця; не може бути рівного висліді праці і мірила її у нерівних людей, «які в дійсности не різнородні, не рівноцінні». «Одна людина міцніша, друга слабша. Та одружилася, инша ні, перша має більше, друга менше дітей і т. д.» «При рівній виконаній праці, каже Маркс, а тому і при рівній участі в суспільнім споживчім фонді одна людина дістає отже фактично більше, перша отже багатша, ніж друга, і т. д. Щоб запобігти цьому неладу, право мусіло б, замість рівного, бути нерівним»²⁾. Але, хоч в першій фазі й лишаються ще різниці в заможности, визиск одної людини другою стає вже неможливим. На думку Маркса, «сей нелад, неминучий в першій фазі комуністичного суспільства, яким воно тільки що, по довгих муках родів, вийшло з капіталістичного суспільства. Право ніколи не може бути вищим за економічну будову і обумовлений нею культурний розвій суспільства». З цього речення Ленін робить висновок, ніби Маркс має на увазі, що суспільство лише одразу не зможе жити взагалі без правових норм. «Инших норм, крім буржуазного права, нема», каже Ленін, але цього не казав Маркс.

Ба, навіть коли немає інших норм, крім буржуазних, то це ще не значить, що їх не було або не буде. З таким же успіхом і з подібною доказовістю можна було б доводити кілька років тому, що ніколи не буде соціалістичної держави, бо «інших, ніж буржуазні держави,

¹⁾ Вияснення ества держави і тих моментів, які характеризують державу загалі, а не спеціально класову, див. в вищих розділах. ²⁾ Ibid. стр. 81.

ніде в світі немає». Що до небуржуазного права, то, як ми вже бачили вище, і воно, і небуржуазна держава, існували в далекій минувшині. Немає завад думати, що в недалекій будучині буржуазне право знов уступить місце вищому соціалістичному і демократичному праву.

В першій фазі, каже далі Ленін, не зовсім відмирає буржуазна держава, «бо лишається ще охорона буржуазного права, котре робить святою цю фактичну нерівність. Для повного відмертя держави потрібно повного комунізму»¹⁾.

Друга фаза — цей новий комунізм — прийде тоді, коли, по вислову Маркса, «щезне вже поневолююче підрадянне осіб при розділі праці, а тим самим також і протилежність між духовою й тілесною працею; коли праця стане не тільки засобом для життя, але навіть першою життєвою потребою; коли, разом з всебічним розвоєм осіб, виростуть також і продукційні сили і всі джерела суспільного багатства тектимуть повніше. Тоді лише зовсім можна переступити тісний кругозір буржуазного права і написати на прапорах суспільности: кожному по своїм здібностям, кожному по його потребам».

Здавалось би, що з цієї цитати можна зробити висновок, що останнє речення є висловом, широким кругозором комуністичного права, і саме для забезпечення його вживання кожним окремим необхідно мати суспільну силу, гарантуючу його здійснення — владу, державу, організовану волю і організований примус всіх. Але Ленін робить інший висновок: Комунізм мислить він і без права і без держави.

Формула Маркса — ідеал для кожного революційного соціаліста. Але абсолютно ідеального перетворення ідеалу в життя не буває. Сама формула встановляє право одиниць на все суспільне, але і право суспільства на працю одиниць, або інакше — обов'язок одиниць. Може дійсно в будучині праця стане першою життєвою потребою. Може зведеться до мінімуму різниця поміж духовою та тілесною працею. Це все можуть дати величезні економічні удосконалення і винаходи в обсягу збереження та продуктивності праці. Але ледве чи коли будь кожен зможе бути якимсь феноменом енциклопедистом, теоретиком і практиком і в обсягу фізичної і в обсягу розумової праці; ледве чи зникне зовсім спеціалізування; ледве чи перший-ліпший зможе «управляти» в майбутньому найдзвичайно складною, ніби «бездержавною» машиною кольосальної всесвітньої машинової продукції. Ні економіка, ні тим більш вивчення людського організму та різниць психичних здатностей окремих індивідів, ні все минуле, не говорять на користь цієї концепції.

¹⁾ Ibid. стр. 82.

Отже праця — духова або фізична або об'єднана, хоч і »по здібностям«, але буде і в комунізмі обов'язковою. Може, не існуватиме тоді спеціальних законів, або писаних норм, які передбачатимуть покарання за непрацю; але, безумовно, законодавчі і одночасно виконавчі і одночасно організуючі продукцію органи суспільства матимуть право не тільки слідкувати за тим, щоб кожен працював, але й примусити кожного робити по здібностям. Ленін певний, що при комунізмі всі будуть »добровільно діяльними по своїм здібностям«. Але це знов лише віра. Примус повинен вживатись в випадках, коли цього не буде. Суспільство повинно гарантувати себе і від незначних виїмків непраці або злої праці. Бо в організмі кожен дрібніший орган повинен виконувати свою корисну працю, інакше організм вже не цілком здоровий; в машині найменша частка має своє значіння. Може, праця дійсно зробиться приємною і необхідною приємністю для кожного. Тоді не буде потреби примусу в цьому обсягу. Але право на нього у суспільства і його влади лишатиметься і буде правом принциповим, свого роду „memento“ для окремих членів цілого колективу.

Ленін визнає, що »до наступлення вищої фази комунізму соціалісти вимагають найгострійшої контролі суспільністю і державою розмірів праці й споживи«. Ся контролі виконуватиметься »державою озброєних робітників« і щезне, коли перестане бути потрібною така держава.

Думаємо, що подібна контроля, головню розміру праці, мусить лишитись і в вищій фазі комунізму. Держава, яка буде тоді організацією беззбройного суспільства робітників, що заперестануть бути пануючою клясою, а стануть цілим суспільством, буде регулювати і контролювати працю — постійно, споживання — поскільки буде це викликати необхідність.

Справді, уявм собі, що при »бездержавному«, як його трактує Ленін, комунізмі на працюючих звалиться такий голод, який оце тепер розповсюджує жах, страждання і нещастя серед громадян совітських республік. Якими б не були великими досягнення науки і техніки, оминути, зробити цілком неможливими надзвичайні і несподівані, від природи йдучі нещастя не можна. Отже може статись, що в разі загально-народньої біди і в вищій фазі комунізму формулу »по потребам« доведеться в значній мірі звужити та звести, може навіть, на формулу »по можливості«. Але хто ж встановлятиме її? Хто проводитиме її рівно, по всьому світу, в цілій світовій федерації комун? Хто гарантуватиме, що ті комуні, які не будуть стояти безпосередньо під гнітом біди, добровільно перейдуть також від принципу »по потребам« до принципу »по можливості«? Ми вже казали, що не віримо в повне

зникнення егоїстичних мотивів у людей. Примусова влада і в цьому випадкові мусить бути; її повинна мати держава, повинна її мати в інтернаціональному розмірі влада цілої світової федерації.

Бебель, описуючи суспільство будучини, зазначає, між иншим, що тоді продуктивність праці остільки побільшиться, що про недостачу продуктів не буде й мови. Навівши обчислення Герцка з книги «За-кони соціального розвитку», він доводить, що для покриття найвизначніших потреб досить буде $1\frac{3}{8}$ години щоденної праці кожного громадянина. Не має сумніву в тому, що принцип комуністичного розподілу не є утопією. Але що може прийти необхідність відклонень від нього, в цьому також нема сумніву. По-за згаданими вище несподіваними грандіозними нещастями не треба забувати, що в парі з osvobodженням людей та покращенням умов життя, разом з неістнуванням війн, і т. и. прийде і величезне природне помноження люду. Там, де тепер живуть міліони, житимуть десятки, а то й сотки міліонів. Чи в цьому разі не буде можливою загроза нехватки продукції, головно предметів першої необхідности — на це годі тепер категорично давати повну відповідь. Можна думати, що і тоді, навіть в поодиноких випадках, буде необхідно «найгострійша» контролю суспільністю і державою розмірів праці і споживання.

Наведемо ще уявлення Леніном того, як станеться перехід до бездержавя.

В першій фазі «всі громадяне стають служачими і робітниками державного синдикату цілого народу». Розвій капіталізму остільки упростив функції контролю та догляду за продукцією, що створив передумови, які «уможливляють всім участь в державнім проводі». Держава стає демократією. Але «від того моменту, коли всі члени суспільности або тільки й переважаюча більшість їх самі навчаються провадити державу, сами візьмуть всю справу до своїх рук...», від того часу всякий провід стане непотрібним. Чим повніша демократія, тим ближча доба, коли вона стане зайвою. Чим демократичнішою є утворена озброєними робітниками держава, яка вже не уявляє з себе зовсім держави у властивім значінню, тим швидче почне відмирати всяка держава» ¹⁾.

В цьому уступі цікаве те, що Ленін таки мусить визнати істнування «держави у властивім значінню» — класової держави і «всякої держави» — себ-то саме тої, яку ми називаємо державою взагалі, а для майбутнього — державою соціалістичної демократії ²⁾. Він робить пара-

¹⁾ Ibid. стр. 89.

²⁾ Розрізнення всякої і класової держави по суті розбиває попередню аргументацію Леніна можливості істнування лише класової.

доксальний висновок, що, коли вона, ця остання, стане фактом, вона щезне. Цей висновок ґрунтує тим, що, коли суспільство зіллється з державою, «обійти сю реєстрацію і контролю, яку вестиме цілий нарід, буде так надзвичайно тяжко, а ухилення від них буде такою рідкою виїмкою і матиме своїм наслідком таку швидку і поважну кару, що додержання простих основних правил кожного людського співжиття дуже скоро наслідком необхідности, стане привычкою.

Тоді відчиняться ворота для переходу від першої фази комуністичної суспільности до вищої фази, а тим самим стане вільним і шлях до повного відмертя держави¹⁾.

Як вестиме «цілий» народ реєстрацію і контролю в останній фазі, автор не каже. Примусу, одначе, ніколи не буде, всі матимуть натомість «звичку» робити все так, як треба. Очевидно, все само собою поладжуватиметься найліпшим способом: сама собою відімре держава, сама себе вона якось поховає...

Хоч, на думку Леніна, в решті решт, кожен чудово навчиться «реєстрації і контролі», себ-то управлінню продукцією і т. и., але, коли навіть і це припустити, якийсь поділ сфери догляду, якесь встановлення того, хто саме, кого і що саме має контролювати або реєструвати, мусить бути. Хто ж встановлятиме це? Ясно, що «само собою» воно не прийде. І найпростійший догляд мусить бути організований.

Ще більше організована повинна бути сама продукція. Анархізм, як ми побачимо, своїм федералізмом вирішує цю справу досить просто. Але ж комунізм — централістичний, він мріє про всесвітню централізовану продукцію. А така має передумовою пляновість і обов'язковість. «Всі разом» не зможуть встановляти плянів продукції, то що. Для цього необхідно буде мати еманацийний орган всіх. «Звички» тут замало, «простота» контролі також не вистарчить. Реєстрація в всесвітньому розмірі, або інакше — організація всесвітньої продукції ледве чи буде по силах «кожному». Цю працю робитимуть всі, цілий народ, але організовано через своїх представників, через владу над продукцією і над продукуючими — споживаючими. Ця влада одночасно буде і демократією; в ширших межах вона буде інтернаціональною владою, міжнародною державою держав.

Майбутнє комуністичне суспільство, крім продукційних потреб, матиме і культурні. Культурні інтереси вимагатимуть, як і тепер, або ще більше, ніж тепер, не лише свого поладження шляхом приватної ініціативи, але й публичної, яка також, очевидно, матиме раз-

¹⁾ Ibid. Нами підкреслені цікаві слова про „швидку й поважну кару“. Така, і анархістична свобода кожного, мало гармоніюють одне з другим.

у-раз обов'язковий, примусовий характер (навчання, охорона здоров'я і т. п.).

В своїй праці Ленін між иншим згадує про критику Каутським поглядів Панекука, котрий, як бездержавник-комуніст, хоче, по виразу Каутського, одночасно і «завоювати» і «зруйнувати» державну власть. »Ми без урядників не обходимося в партії й фахових організаціях, не кажучи вже про управління. Наша ж програма вимагає не скасування державних урядників, а вибору властей народом«, каже Каутський, справедливо зауважуючи, що централізм, якого вимагав Маркс, неможливий в бездержаві. В таких поглядах Ленін одначе вбачає тільки перекручування марксизму. »Ми не обходимося без урядників при капіталізмі, при пануванні буржуазії«, відповідає він на передодні жовтневої революції. Пройшло чотири роки диктатури пролетаріату в Росії, і що ж? В державі, де капіталізм розбитий, не тільки розвинулось урядництво, але народилась і бує навіть бюрократія. Практика, а не абстраговане теоретизування доводить, що централізм вимагає сильної державности, що і пановання пролетаріату вимагає урядництва. Його, як ми бачили (звичайно в другому цілком змісті), але потрібувала і безкласова родово-племінна організація.

В згаданих поглядах Каутського Ленін бачить ще опортунізм. Це теж в даному разі не вірно. Теза державности, але нової, соціалістичної і демократичної, не суперечить ані комунізму — принципам комуністичної продукції і розподілу; ані революційности, бо не відкидає необхідности революційного росторошення сучасної капіталістичної держави і скасування, по цьому, всякої класової держави. Каутський і другі дійсно нині не революційні соціалісти. Але не тому, що вони не анархісти, не тому, що вони державники, а тому, що в момент приходу революції відійшли від неї, тому, що стали »державниками«.

На цьому ми й закінчимо наш виклад поглядів комуністів на державу і критику їх. Найбільше спинялись ми при представленню концепцій модерних комуністів на поглядах Леніна, і це не випадково. Його книга про державу в своєму роді єдина. Стисла, талановита і в аргументації наскрізь революційна, вона найкращий твір про сучасну державу і революцію, про необхідність »розторощення« всієї буржуазно-державної машинерії і заміни її переходною класово-робітничою державністю.

Значно слабша одначе друга частина цього твору. Розвиваючи »марксівську науку«, Ленін дав їй суто-суб'єктивне, своє, нео-марксівське тлумачення. Там, де питання переноситься з площини »сучасна держава і революція« в площину »соціалістична держава і революція«, Ленін з матеріалізму звернув на утопічне і дійшов до чистого анар-

хізму. Неґрунтовність останнього ми вже бачили в побіжних увагах. Остаточно нестійність анархістичного, а отже і модерно-комуністичного світогляду в питанню про майбутнє держави спробуємо виявити в слідуючому за цим розділі.

ВОСЬМИЙ РОЗДІЛ.

Анархізм і держава.

В праці «Анархізм», котру покійний Петро Крапоткін, ідеолоґ анархізму назвав «честною книгою про анархізм»¹⁾, автор її, Ельцбахер, при викладі головніших анархістичних вчень, зазначає, що в анархізмі ріжні дослідники його вбачають ріжноманітні характеризуючі моменти. Відносно нього взагалі не лише у широкої публіки, додає він, але і «серед вчених та державних мужів» існує повна неясність. В резюме своїх дослідів Ельцбахер приходить до висновку, що «анархістичні вчення мають те спільне, що всі вони неґують державу. Годвін, Прудон, Штірнер та Тукер неґують державу безумовно; Толстой неґує державу не безумовно, а тільки відносно будучини; Бакунін та Крапоткін передбачають, що проґресивний розвиток знищить в будучині державу»²⁾.

В питанню, яке нас займає, ми бачимо, отже, в основному повну одностайність у теоретиків анархізму. Коли у них є відміни в поглядах на державу, то вони лежать не в площині самої неґації її, а головню торкаються метод повалення її і організації після державної будучини. В звязку з останнім, анархістичні вчення або федералістичні — ті, що визнають для будучини співжитте людей на ґрунті правової норми, суть котрої полягатиме в тому, що договори мусять виконуватись (Прудон, Бакунін, Крапоткін, Тукер), — або спонтаннічні, — ті, що визнають для будучини співжитте людей на ґрунті неправоваго закону (Годвін, Штірнер, Толстой).

Розглянемо ці уявлення та мотивовання їх, полишаючи одначе без досліду ті з них, що будуються виключно або головню на морально-ідеалістичних міркуваннях (Толстой) та ті, що базовані на

¹⁾ П. Крапоткін називає її так, бо автор, буржуазний вчений, дійсно, дотримався в викладі поставленого ним під заголовком девізу: „Je ne propose rien, je ne suppose rien, j'expose“ (я нічого не пропоную, я нічого не припускаю, я викладаю).

²⁾ Др. Пауль Ельцбахер. Анархізм, ст. 330. Цитую по російському перекладу в вид. Гуго Штейнціца. Берлін 1903 р.

евдемонізові альтруїстичному (Годвін) або егоїстичному (Штірнер, Тукер). Обмеживши так рамки викладу, ми спинимось переважно лише на видатніших представниках, так би мовити, революційного анархізму, які відіграли помітну роль в історії загального революційного руху в Європі а також і в соціалістичному житті другої половини XIX віку.

Прудон (1809—1865) вважав для людей найвищим законом справедливості «безпосереднє відчуту повагу до людської гідності, яка взаємно охороняється, де б і у кого б вона не підпадала небезпеці і чого б не коштувала її оборона»¹⁾. В ім'я цієї справедливості, Прудон негує всі державні закони. Бо «що можуть уявляти з себе закони для того, хто самостійно мислить та відповідає за самого себе? Для того, хто хоче бути вільним та відчуває себе здатним до цього? Я готовий входити в переговори, але не хочу мати законів: ніяких не визнаю», рішучо заявляє він і не розуміє «як можна попередити, щоб найкращий не зробився огидливим».

Ця ж справедливість вимагає, щоб тільки одна правова норма мала силу, а власне та, по якій договори мусять бути виконані.

Не важко бачити всю нетривкість та нежиттьовість цієї системи. Прудон навіть не може точно встановити, що таке справедливість, яку кладе в підвалину своєї теорії. «Справедливість», а не встановлені колективом закони, має правити в будучині суспільством — це рівнозначно тому, що кожен, розуміючи по своєму справедливість, — бо об'єктивізувати її ніяк не можна — на кожному кроці може вступити в конфлікт з «справедливістю» кожного другого. Цим конфліктам можуть ніби запобігти, очевидно заздалегідні, договори між всіма «справедливостями», себ-то всіх з усіма; договори тих, хто лише десь, колись матиме нагоду з кимсь, десь і колись зустрінеться та вийти в контакт, який може викликати якийсь непередбачений конфлікт. Інакше кажучи, в анархістичному суспільстві кожен повинен би бути забезпечений, зв'язаний договором з кожним другим, а все життя пішло б на виробку договорів «справедливостей». Такі договори, каже Прудон, мусять виконуватись; вони — правові норми. Але як же вони виконуватимуться при конфлікті справедливостей? Як може одна особа змусити другу виконати справедливую договорну норму? Уявм собі, що справедливість буде порушена, а тоді разом з нею рушиться і вся прудонівська система, яка негує правові закони і примус та не може гарантувати здійснення «пануючої зорі» справедливості.

¹⁾ Ibid. стр. 64.

Визнаючи якусь правову норму, яка має силу, по якій договори мусять виконуватись, Прудон фактично приходить, мабуть, сам того не помічаючи, до визнання примусу тільки неорганізованого та неясно ким і при яких умовах здійснимого, свавільного, не громадського. »При конфліктах, каже він, в разі порушення договорів з боку того чи иншого, будь то в наслідок неухважності, страсти чи злого умислу, ви обидва відповідальні друг перед другим як за вдіяну шкоду, так і за зроблену неприємність та небезпеку, і ця відповідальність, в залежності від ступіня та від того, скільки разів порушено договір, може привести до виключення та смертної кари«. Отже ця система визнає в »ідеальній« будучині смертну кару! В цьому, очевидно, може здійснитись »справедливість« для того, кого карають?! Хто ж має рішати про справедливість наложення такої кари? Очевидно, той, хто наклав її, один з договорників? Чи ж можна серйозно уявляти собі безпримусові договори, в яких буде передбачатись смертна кара? Взагалі, раз Прудон каже про право, він презюмує примус, бо, як ми бачили, воно без примусу це звичай, мораль, мода, але не право.

Прудон, як бачимо, на загал, не ідеалізує будучини. В ній лишаться і страсти і злі умисли. В цьому він далекий від комунізму, який уявляє собі майбутнє здійсненням раю безплотних істот на землі, в якому пролетарі не матимуть жадних страстей, втратять всякий егоїзм, а про злий умисл будуть знати лише з тих книжок, які лишаться від часів примусу та егоїзму; з окрема з книжок анархіста Прудона про »*idée générale*«.

Громадського договору цілого колективу Прудон ніби не передбачає. Припускаючи навіть смертну кару за невиконання обов'язку з договору перед єдиною людиною (себ-то самий жорстокий примус) і навіть помсту; визнаючи, отже, індивідуально »справедливе« відняття свободи одного другим, відняття найвищої свободи — жити, — він не визнає колективної організації свободи, її організації в суспільному договорі всіх — при котрому вона обмежена вільно, прийнятими всіма законами: инакше кажучи, не визнає держави в тій формі, яку ми вище означили для комуністичної будучини, як державу соціалістичної демократії. Державу він негує безумовно, без всякого обмеження в просторі та часі; він її вважає таким правовим відношенням, яке особливо протирічить справедливості.

Але, і при ближчому ознайомленню з теорією Прудона про державу виявляється, що, в дійсности, його негация держави є тільки зверхня. »В силу свого виборчого права вся країна (Франція. М. III.), каже він, як в церковних, так і в світських справах, управляється сама.

Ясно, що як би всі справи країни могли таким чином управлятись, встановився б повний порядок, найсильніша централізація, без того щоб існувало щось подібне до того, що ми тепер називаємо насильством та урядом»¹⁾. Це вже що інше, що мало нагадує свободні договори кожного, в яких рішає якась абстрактна ідея справедливості. На її місце вже приходять »загальне виборче право«. До нього повинен був таки дійти Прудон, злетівши з небес ідеальних абстракцій на землю позитивних реальностей. Від загального виборчого права до примусу, а, значить, і примусової суспільної організації, себ-то держави, один крок. Прудон його і робить; він каже про анархістичну організацію суспільства (правда, знизу вверху), при якій лишається і поділ влад, і скрайня централізація і для чогось навіть військо, — словом все те, що не вкладається в рамки вільного договору — синтези, справедливості, а є необхідним атрибутом навіть не всякої, а саме сучасної капіталістичної держави.

Проте Прудон цілковито негує власність, без всякого обмеження в часі та просторі. Але і це лише в своїх небесних льотах. Опинившись долу, він робить крок і в 1841 р., каже, що під власністю розумів власне її зловживання, що вважає необхідним утворення громадської системи, в якій знайдуть місце »право торгівлі та обміну, право наслідування родичів, право перипородства, право заповіту«.

В 1858 р. він висловився так: »те чого я хочу, не зруйнування власності, бо це означало б, що я разом з Руссо, Плятоном, Луї Бляном та всіма іншими ворогами власності впадаю в комунізм, від якого я рішучо себе відгортаю, але міра«, себ-то »справедливість«. У цього ж знаходимо ми і право кожного на повний продукт праці.

Далі, думаємо, не варт спинятись на остільки плутаних та протирічних думках Прудона. Ледве чи їх можуть вважати доказовими для неґації в будучині держави і сучасні комуністи, що устами Леніна заявляють, ніби в їх остаточних поглядах на державу і в поглядах анархістів різниць немає. Чи угрунтованіше вчення про державу та зв'язані з нею інституції у других основоположників анархізму?

Одною з найбільш маркантних постатей в анархізмі треба вважати, безумовно, Михайла Бакуніна (1814—1876). Це ім'я в свій час було відоме в Європі та Америці, як ім'я вічного бунтаря та революціонера; та й тепер знову дуже часто зустрічається воно на сторінках комуністичної та соціалістичної преси. Але коли раніше, особливо по виключенню його за анархістичні тенденції, в 1872 р. з Інтернаціонального робітничого союзу, на Бакуніна сипались анафеми соціально-демократії,

¹⁾ Ibid. стр. 89.

а перший Інтернаціонал вважав навіть необхідним випустити спеціальну гостро критикуючу думки та поступовання Бакуніна відозву, написану Фр. Енгельсом¹⁾, то тепер, як зазначають багато дослідників, думки М. Бакуніна в чималій мірі вийшли до психології модерних комуністів, які в революції в значній степені перейняли також і його заповіді²⁾. Але ми не маємо тут змоги докладніше спинятись на цьому, а перейдемо впрост до ознайомлення з уявленням та аргументацією Бакуніна що до майбутнього державного ладу.

Чому Бакунін називав себе анархістом? »Ми, каже він, негуємо всяке законодавство, всякий авторитет, всякий привилейований та легальний вплив, коли навіть він створений шляхом загального голосування, власне тому, що все це постійно служить пануючій меншості експлуататорів та шкодить поневоленій величезній більшості. В цьому зміслі ми дійсно анархісти³⁾.

»Політичне законодавство, чи воно створене по волі одного володаря, чи по згоді народних представників, обраних загальним голосуванням, ніколи не може відповідати законам природи, воно вже тому завжди шкідливе та вороже свободі нас, що навіязує їй систему зовнішніх, себ-то деспотичних законів«⁴⁾.

Встановлене право необхідно звязане з державою. Держава ж »історично необхідне зло« та »переходова форма суспільства«.

»Разом з державою мусить обовязково впасти право юристів, так зване законне упорядкування життя народу зверху униз, шляхом законодавства«. Знищення держави і права Бакунін чекав ще в XIX віці.

Вже з наведених уступів дається пізнати основу вчення Бакуніна. Політичне законодавство ніколи не може, каже він, відповідати законам природи, і твердить, що всяке законодавство йде зверху униз: для заперечення права він спирається в своїх висновках на закони природи. Проти цього можна одначе зауважити, що законодавство при дійснім переведенню, напр, невідомої ще в часи Бакуніна радянської

1) Недавно вона з'явилась в новому виданню під назвою: „Komunismus und Bakunismus. Die Bakunisten an der Arbeit“ в III вип. з вступом Fr. Diederich'a. Berlin 1920.

2) В цьому, між иншим докоряють комун.-большевикам „офіційні“ соц.-дем. „марксісти“. Часто такі „докори“ зовсім недоречні. Зокрема в національному питанню бакунізм, на наш погляд, значно більш відповідає завданням соціалізму, ніж авторитарно-централістичний марксізм і соц. демократів і комуністів.

3) „Bakunine, Dieu et l'état“.

4) Ельцб. стр. 145. Підкреслення наше. М. III.

системи, може йти й не зверху униз; що ж до операції з законами природи в обсягу суспільних явищ, то вона, як то ми бачили вище, взагалі дуже сумнівна річ. Аргументами «від природи» можна оперувати в обсягу ідеальних домагань свободи, рівенства та братерства, але в обсягу організації продукції та організованого співжиття людей їх, безумовно, що найменш не досить. Очевидно, це й відчував Бакунін і передбачав тому в майбутньому такі норми «які будуть спиратись на волю всіх» і виконування яких, в потрібних випадках буде примусовим¹⁾. Але ж воля всіх, організована та маюча примусові засоби, а, значить, і органи для їх переведення, — це по суті і є держава. Звичайно, не клясова, але саме та, яку ми називаємо державою соціалістичної демократії. Коли вже Бакунін визнав необхідність примусу, в разі невиконання приписів, які походять з «волі всіх», всі його, дійсно анархістичні, твердження про необмежене «право самостійності» кожного являються, тим самим, обмеженими; право кожного підпорядковане праву всіх. Це ж такі «необмежене» право в обсягу самостійності «кожного народу, кожної провінції» він цілком доречно обмежує вимогою, щоб їх «внутрішнє законодавство не загрожувало самостійності та волі сусідніх країн»²⁾.

Правовою нормою ближчого ступня розвитку він теж вважає таку, при якій договори повинні виконуватись. «Людська справедливість, каже він цілком слушно, не визнає вічної обов'язаности. Всі права та обов'язки засновані на волі. Право вільного об'єднання та розпаду перше та найголовніше з усіх політичних прав».

Державу Бакунін вважає ще історично часовою установою, переходовою суспільною формою, котра являється продуктом релігії. Він отже розходить в погляді на походження держави з Енгельсом, бо у нього приватна власність є витвором держави, а ця продуктом релігії, а не навпаки. «Не має держави без релігії і не може її бути», каже він саме в часи існування нерелігійної держави — Паризької Комуни. Вся його критика, повна сили та ненависти до гніту та пановання, повна палкого революційного натхнення та стремління до знищення держави, відносно клясової буржуазної держави глибока та вірна. Але і він ідентифікує державу з клясовістю. Людство хутко лишить за собою ступінь розвитку, при котрому можлива держава, і в близькій стадії, яку воно швидко досягне, замість держави запанує громадське співжиття людей, засноване на згаданій правовій нормі. Людей в суспільстві зв'язуватиме не вища влада, а правова сила договору. «Моя свобода та моя людська

¹⁾ Ibid. стр. 146.

²⁾ Ibid. стр. 147. Підкреслення наше. М. III.

гідності полягають в тому, що я, як людина, маю право нікому не підлягати та діяти по своїй волі»¹⁾.

Порівнюючи це з вище згаданою загальною примусовою волею, бачимо, що цих речень не можна брати абсолютно. До них, очевидно, треба додавати «обмеження», які визнає сам Бакунін і в яких ми власне й бачимо державні обмеження. Останні, однак, не порушують «права кожного нікому не підлягати», бо підлягання рішенню всіх, на яке «я» вже дав заздалегідь свою згоду, згоду договірного характеру, це не насильний примус якоїсь зовнішньої влади, а природний примус такої влади, в котрій і «я» нарівні з усіма іншими приймаю однакову участь, в якій тому маю рівне з усіма право, і підлягати котрій, це мною вільно прийнятий обов'язок.

»Договір« Бакуніна, з огляду на прийняття ним інституту «загальної волі» та на одверте визнання примусу над невідлягаючими їй, вигідно відрізняється тому від індивідуалістичних і неясних «договорів» поміж окремими людьми, які намічає Прудон.

Майбутнє суспільство Бакунін уявляє собі колективістичним: «я не комуніст, каже він, а колективіст». Але Крапоткін ставить під сумнів щирість цього твердження. «В своїх економічних поглядах» заявляє він: «Бакунін був вповні комуністом, але по згоді з своїми приятелями — федералістами з Інтернаціоналу, він називав себе анархістичним колективістом, віддаючи тим данину недовіря, яке викликали до себе в Франції комуністи-державники»²⁾.

Земля, засоби продукції і капітал в новому суспільстві мають бути власністю працюючих, але засоби споживання уявлятимуть приватну власність. Всякому робітникові гарантуватиметься плід його праці. В будучині «насолада» кожної людини відповідатиме створеним ним цінностям. Бакунін протестує проти комунізму в імені свободи: він ставить його поруч з державним соціалізмом, який вимагає винщої влади³⁾.

¹⁾ Ibid. стр. 155.

²⁾ «Анархія». Вид. „Голос Труда“. Петербург 1919, стр. 48—49. Цитую за Новомирським: „П. Я. Крапоткін, как теоретик анархизму“. Комуністи českýй Інтернаціонал № 16.

³⁾ Останнє виявляє, яким невизначним був ще комуністичний ідеал будучини в часи Бакуніна, цього анархіста-бездержавника. Бакунін, мабуть, не вірив в анархізм далекої будучини Маркса та Енгельса та в їх „відмирання держави“. Але він не дійшов і до прийняття до свого світогляду їх комунізму остаточної фази, мислимої по Леніну ніби лише в бездержаві, — розподілу по потребам. Так анархістичний світогляд, принаймні в особі Бакуніна, розійшовся з світоглядом сучасних комуністів — „анархістів в будучині“, як вони самі себе рекомендують.

Старий устрій мусить бути знищений шляхом революції¹⁾, яка не лише знесе буржуазну державу, а взагалі знищить одразу всяку державу.

Але і тут знов здibuємо одне з слабих місць теорії великого бунтаря. Він вимагає цього від революції, вимагає для кожного повної абсолютно свободи і не допускає навіть часового існування переходної державности диктатури працюючих, а одначе передбачає, що після революції кожна комуна мусить революційно організуватись і доводить, що з цієї організації «провінції, громади, союзи та окремі особи власної країни, які стануть на бік реакції, мусять бути виключені». Організована комуна — з правом виключати, себ-то організація з примусовими правами це знову порушення його ж негатиї всякого примусу, це, свого роду диктатура. Повна свобода кожного і виключення свободного індивіда з громадської організації — одне і друге не можна сполучити, коли оперувати бакунінськими абсолютами що до держави, права і свободи.

Бакунін каже в иншому місці: «я сам постільки вільний, поскільки визнаю свободу людей, які мене оточують». Але виключення з комуні громад або окремих осіб це є невизнання їх свободи бути в комуні.

1) Бакунін не „марксист“ і не прихильник теорій історичного матеріалізму. Він скорше наслідник Файербахової філософії. Для нього соціалістична революція прийде тоді, коли в робітничі верстви пройнуть його бунтарські думки. „Лиш тільки думка робітничої маси дійде ступеня побуджуючої сили, її воля определена, а її сила непобідима“; революція тоді — ніби в кешені. Цей бакунізм гіршого гатунку привласнює собі тепер М. Шаповал в „Рев. Соц. на Україні“ „Передумову соціалізації творить не приватна власність капіталістів“, пише він на ст. 72, „а щось инше (?). І без капіталізму є шлях до соціалізму, і то — кращий шлях: культурно-психологічна назрілість революції, свідомість рабства у масах“. Питаєш себе: отже соціалістична революція могла відбутись і в старовиннім Римі, де, безумовно, існувала подекуди свідомість рабства в масах?

Такі ж найменш відповідні для соціаліста думки перейняв від Бакуніна, а особливо Прудона, М. Шаповал і в обсягу теорії про „право на повний продукт своєї праці“, видаючи цей по суті дрібно-буржуазний принцип за оден з заповітів соціалізму та соціалістів-революціонерів з окрема.

Як відомо, в критиці Готської програми Маркс виступив проти „незміненого“ або повного висліді праці“, і вказував, що з цілого суспільного виробу треба буде відчисляти запасний фонд, фонд для поширення продукції, фонди для погашення і оновлення машин зужитих і т. д. Від споживчих засобів треба буде відчисляти кошти завідування, видатки на школи, лікарні, будинки для старих і т. п. Неясна фраза Лясяля про „повний вислід праці“ цілковито відкинута дійсною наукою соціалізму і то як революційними марксистами (комуністами) так і соціалістами-революціонерами (див. вище погляд В. Чернова). Але вона альфа і омега „Революційного соціалізму“ М. Шаповала.

Інакше кажучи, це невизнання свободи всіх і тих, кого виключають, і тих, хто виключає.

Отже і в системі Бакуніна, так, як і у Прудона, багато не тільки неясного, але і протирічного. До бездержавя тут також далеко... *De facto* Бакунін не раз таки доходить до непрямого, правда, але повного визнання необхідності і для будучини працюючої організації, примусу і права, себ-то того, що, на наш погляд, разом взяте, і є державою. Звичайно, вся його концепція негує цілковито і безсумнівно класову державу; злишність же або шкідливість держави взагалі вона в дійсності не в стані довести. Навіть навпаки. З окремих висловів вчення Бакуніна можна вивести необхідність такої. Він каже про організацію на основі вільного договору всіх. Для будучини вільний договір всіх — це не анархія, а підвалина майбутньої держави соціалістичної демократії.

Найбільш уґрунтованим і дотриманим являється вчення третього видатнішого теоретика анархізму П. А. Крапоткіна (1842—1921). Він вважає, що засадничо існує лише єдиний науковий метод — «природно-науковий», питомий науці про людину — соціології. Навколо нас все розвивається і мусить змінитись. Розвиток організмів прогресивний, бо «вони мають здібність пристосовуватись до умов життя. Вони розвивають такі якості, завдяки яким цілий організм все досконаліш пристосовується до потреб вільної загальної діяльності»¹⁾. Це і є боротьба за існування, яку не треба розуміти в вузькому змислі боротьби за засоби існування. Проте розвиток не йде поволі та плавно. Еволюції змінюються революціями, або прискореними еволюціями. Теж саме і в суспільних явищах. «Суспільство — це скупина організмів, які намагаються задовольнити потреби кожного зокрема і діяти для блага цілого роду»; воно — «ціле, яке служить для здійснення найбільшої кількості щастя при найменшій втраті людської сили».

З закону розвитку прогресу людськості в бік досягнення найбільш щасливого життя, Крапоткін виводить вимогу справедливості та активної діяльності. При всіх змінах поглядів на щасте можна вивести все ж одну основну вимогу, яку кожен мусить прикладати до себе для віднайдення справедливості. Ця вимога така ж, яку виставляв в XVII віці, як ми вже згадували, природоправник Християн Томазіус:²⁾ роби другим те, що ти хочеш, щоб в подібному випадкові тобі зробили другі. Прогрес людства принесе великі зміни в усіх людських установах зокрема в правовій сфері. В будучині, при щасливішому житті, щезне закон (писані норми), що «уявляє з себе штучну мішанину звичаїв, які

¹⁾ Ibid. стр. 173 і слід.

²⁾ Див. розд. I. стр. 17.

корисні для суспільства і виконувались і без закону, та інших, які корисні тільки для пануючої меншості, для значної ж маси шкідливі і тому спираються лише на страх та боязнь»¹⁾. Замість закону, знов запанує неписане, або звичаєве право, себ-то звичай та звички, при котрих людство жило багато тисячеліть до появи закону. На ближчому ступні розвитку такі норми будуть спиратись на загальну волю всіх, виконання котрої буде гарантоване потребою кожного в співділанні, допомозі та симпатії інших, а також боязню бути виключеним з суспільства.

Такі гарантії правно-справедливого співжиття, це найсерйозніші аргументи проти примусу. Справді, чи не зайвий організований державно примус, коли людство дійде до такого стану, що на порушення права або волі окремого досить буде публичної реакції, подібної до тих, які бувають і тепер при реагуванні публіки на нахабні залицяння якогось хулігана на вулиці до безборонної жінки? Очевидно ні²⁾. Сам Крапоткін додає ще до потреби кожного в співділанні і інших гарантій ще й таку надзвичайно сувору, як виключення з суспільства. Але останнє має передумовою і примус і організовану загальну волю.

По Крапоткіну такі міри будуть потрібні лише, як виняткові. Проте, очевидно, і держава соціалістичної демократії, про яку кажемо ми, буде свій примус вживати тільки в небагатьох випадках. Але різниця її від «анархії» Крапоткіна основна і полягає в тому, що її примус буде завше і виключно державним, себ-то публичним, себ-то організованої волі всіх, а не суб'єктивним примусом принагідних свідків несправедливості або злочину, як це є у Крапоткіна. Коли останній визнає підвалиною керуючих норм головно загальну волю, він, тим самим, визнає і перевагу, вищість колективу над одиницею і обов'язок її підлягати першому. Але коли є обов'язок підлягати колективу, право суспільства виключати членів не підлягаючих йому, є, по суті, і організована влада всіх або народу, або, як ми кажемо, соціалістичної демократії, гармонійного об'єднання влади з усіма, справжнього здійснення „rei publicae“, спілки ідентичної спільноті.

Крапоткін не робить, звичайно, подібних висновків. Разом з законом, на його думку, в прогресі від менш щасливого до більш щасливого життя, щезне й держава, яка тільки перешкоджає цьому розвитку.

¹⁾ Ibid. стр. 179.

²⁾ „Вмішання окремого громадянина або маси, скажемо побіжно, також криє в собі небезпеку несправедливості і в своїй неорганізованості та суб'єктивізації може зробити необхідно існуючий при цьому елемент примусу свавіллям, яке знову вимагатиме нового „вмішання“.

Держава — це те саме, що і війна. Вона втручається в усе життя людини і в усіх своїх формах має одну й ту ж саму суть. Її встановили: церква, закон, військова сила та багатство. Проте вона тепер вже в стані розкладу, і близький момент її повного вмертв. В майбутньому ж суспільстві, базованому на правовому договорі, а не на урядовому насильстві, особи єднатимуться в групи, а ці в союзи; в ньому буде «свобідний розвиток від простого до складного, відповідно бажанню та симпатії». Як приклад такого вільного об'єднання, Крапоткін наводить згоди поміж сотками товариств, яким належать залізниці і які встановлюють свої порозуміння без втручань в це центральної урядової влади.

Думаємо, що цей приклад не являється а ні вдалим а ні доказовим. В дійсності, в більшості подібних згод, в тій чи иншій формі і мірі, але таки приймає участь урядова влада: вона бо часто затверджує їх, часто законодавно виробляє загальні основи їх організації, часто втручається своєю судовою владою для переведення або додержання сторонами узятих на себе по згодам обов'язків і т. д. З другого боку, згоди поміж зацікавленими саме в залізничних шляхах сполучення можливі в краєвм або державнім масштабі, без переважаючої участі в ній державної влади, себ-то ніби вільні, ніби виключно безпримусово-договірні, тільки при існуванні приватновласницьких капіталів. Весь же той внутріорганізаційний примус, який мається в існуючих згодах, при вивласненню власності мусить перейти до когось иншого. Цим иншим саме і буде загал всіх зацікавлених, себ-то весь нарід, котрий і утворить загальну згоду в обсягу всіх людських установ, а для переведення її, для здійснення загальної волі, потрібуватиме урядування і керовництва усупільненою власністю. Скопцентоване в вищій установі управління і керовництво перейме на себе тоді і весь внутріорганізаційний примус, про котрий ми раніш казали; але як державна частка, цей примус буде вже і тут лише часткою всього «діла народу». Залізнична справа — найкращий приклад неможливості в майбутньому організації на безконечній кількості індивідуальних договорів Прудона; вона і доказ необхідности централізації і примусової організації, а не безвластя і виключно базованої на колективістично-альтруїстичних почуттях, що проповідує Крапоткін, — згоди.

Крапоткін певний, що при анархізмі все робитиметься пляново само по собі і для цього не потрібно буде а ні представників, а ні просто уповноважених: в громадах кожен «сам буде робити все потрібне, не чекаючи наказів уряду».

Таку іділічну залежність кожного лише від себе можна ще уявляти собі при натуральному господарстві... і при доведенню ніким ще недоведеного факту ідеальності людської природи. Але, навіть коли полишити її на боці і перейти виключно до господарського моменту, то, приймаючи на увагу величезний зріст населення; зріст, в зв'язку з цим, потреб людства і матеріальних і культурних; ще більший їх зріст з переведенням принципу рівного розподілу по потребах; приймаючи на увагу машинову продукцію, скомплікований поділ праці¹⁾ і т. и., — всяке незначне невиконання обов'язків може привести до значних наслідків; продукція будучини потребуватиме до певної міри й залежності кожного від усіх.

Що до ідеальності людської природи, то в таку вповні не вірить і сам Крапоткін; він допускає існування в майбутньому антисоціальних вчинків. Але найкращим засобом проти них буде гарне поведження, моральний вплив та свобода.

Найкращим засобом все це, дійсно, мабуть, буде. Але чи буде воно і вистарчаючим і чи для виконання всієї загальної волі або договору не потрібно буде ще, як виїмку, і обмежень свободи одиниці в інтересі забезпечення свободи всіх; примусу для виконання кожним вільно взятих, в загальній згоді, на себе обов'язків; правової охорони суспільства від антисоціальних вчинків одиниць і т. и., — на ці питання ми не знаходимо у Крапоткіна вистарчаючих і доказових відповідей. Він каже, наприклад: »припустім, що виник незначний спір, або що сильний хоче приневолити слабшого. В першому випадкові нарід сам улаштує третейський суд, в другому ж кожен громадянин буде вважати своїм обов'язком самому вмішатись, а не чекати поліції«²⁾.

»Поліції«, звичайно, не існуватиме в соціалістичному устрою. Але, коли — як припускає Крапоткін — в майбутньому можливий спір поміж двома особами, які, очевидно, по ріжному розумітимуть щасте, справедливість і свободу, то не виключено, що і серед громадян, на яких

¹⁾ В своїй праці „Жінка і соціалізм“ А. Бебель наводить докази того, що при соціалізмі одної квадратної мілі в Африці, завдяки кольосальному розвитку техніки (електрика, радіо, використання сонцевих відблисків etc.) буде досить для прогонування такої держави, як напр., Німеччина. Але одночасно з розвитком продукції і поліпшенням життя дуже побільшиться населення і його вимоги. Воно потребуватиме і культурного задоволення, в якому „радіо“ то що буде грати меншу роль, а найбільшу — плянова організація в ширших розмірах. Управління залізницями ніколи не зробиться сферою втручання всіх, а також потребуватиме плану, організації і права примусу. При всіх завоюваннях техніки завше лишаться царини, в яких потребуватиметься поділ праці, спеціалізованне і управління.

²⁾ Ibid. стр. 196.

він, як на присутніх при суперечці, кладе обов'язок вмішатись і вирішити справу, також можуть бути розуміючі так і інак справедливості, щастя, свободу, себ-то невеликий спір може привести і до великого спору, поміж самих суддів. Хто ж управнений, буде порішити цей спір? Очевидно, лише третейський суд. Але коли такий передбачається і анархістами, то ці повинні визнати і необхідність передбачаючих його конструкцію норм.

Уявім собі, що таких норм не існує. Ті, що ввійшли в конфлікт, самі складають суд. Одна сторона обирає одних суддів, друга других. Але що, як обидві не погодяться на суддів протилежної сторони і не дійдуть до згоди відносно складу суда? Невже ж малий спір, що прийняв вже більший розмір, лишиться не розв'язаний? Ось тут, думаємо, і приходить місце втручання державної влади, організованій представниці, витвору і еманції цілого народу. Соціалістична влада розрішує конфлікт і, вразі потреби, примушує до виконання рішень, інакше кажучи, до підпорядкування окремих воль організованій — не випадково складеній з присутніх в тому чи іншому натовпі окремих індівидів, — волі всіх.

В державі Крапоткін вбачає лише негативні риси сучасної державності. Він не припускає можливості такого державного устрою, який забезпечить волю всіх та відсутність соціального поневолення. Останньому — держава ніколи не служить.

Це знову помилкова думка. Такі держави, як Паризька Комуна і сучасні радянські республіки, саме служать побіді принципів волі всіх та знищенню соціального поневолення. Перефразуючи Крапоткіна, можна сказати, що саме для цього й повинна існувати держава (звичайно, нова, соціалістична) — «для того, щоб зробити неможливою експлуатацію робітника капіталістом, селянина землевласником, і для того, щоб нам дістати працю, щоб охоронити нас від визиску, щоб дати нам їжу, в той час, як раніш мати мала лише воду для своєї дитини». Бо практика і історія комуні, радянські республіки, Маркс, Енгельс і Ленін довели, що тільки класовою диктатурою працюючих можна перевести в життя і забезпечити на перехідні часи відсутність соціального поневолення і визиску працюючих, щоб через класову ще державність перейти до знищення всякого поневолення і всякої класовості.

На загал, вчення про державу не має повної ясності і у Крапоткіна. «В чому основна ідея Крапоткіна про знищення держави?» питає згадуваний вище Я. Новомирський. «Бакунін ніколи не відрізняв капіталу від держави, бо розумів, що це два образи єдиної суті — пановання буржуазії. Крапоткін низкою своїх серйозних та дуже сумнівних дослідів над походженням та природою держави вніс в це питання таку плута-

нину, в котрій анархізм цілком змішався з лібералізмом. В одному випадкові він ставить знак рівенства поміж державою та урядом. В другому ж він під державою розуміє виключно централізоване правительство».

Натомісць Крапоткін яскраво і докладніш, ніж інші анархісти, накреслює зміст майбутнього комуністичного устрою. Протівно Бакуніну, він вважає будучину комуністичною. Кожна громада по соціалізуванню цілого капіталу і засобів продукції перейде до соціалізації засобів споживання. Часткове знищення приватної власности не принесе користі, її муситься цілковито знищити. Комунізм майбутнього не буде «комунізм монастирів або казарм, як його проповідували ранійш, а вільний комунізм що передасть загальну продукцію до розпорядження усіх, при чому кожен матиме право користуватись ним (продуктом. М. III) вдома по власному бажанню»¹⁾.

Як і Бебель, Крапоткін доводить, що комунізм покладе кінець розділу поміж духовою та фізичною працею. Він здійснить принцип: «кожен по своїх силах, кожному по його потребах». З підняттям продуктивної сили всіх культурних народів, — а вона з величезною швидкістю посувається наперед, — стане можливим поставити потребу навіть вище участі в праці. Там, де буде неможливе задоволення в всіх потреб, буде «вільне користування тим, чого є досить, розподіл того, чого не буде вистарчати; при цьому перевагу матимуть діти, старі та хворі. Це є вже й тепер на селі. Ніяка громада не обмежує вільного користування тим, що вона має на своїх полях та луках. Що робить селянин, коли якогось продукту стає замало? Розподіл по порціях»²⁾.

¹⁾ Ельцбахер, *op. cit.* стр. 202.

²⁾ *Ibid.* стр. 207. Щоб не перегружати тексту, ми подамо тут деякі надзвичайно цінні й цікаві уривки з думок про комунізм майбутнього, які висловлює великий мислитель. Для задоволення перших, головніших потреб людей досить, «щоб всі дорослі, за виключенням тих жінок, які повинні виховувати дітей, зобов'язались би з двадцяти або двадцяти п'яти років до сорока п'яти або п'ятидесяти років щоденно працювати п'ять годин по власному вибору над одною з тих праць, яку визнають необхідною». «Ти завжди зможеш обрати ту групу, до якої хочеш прилучитись, або навіть скласти другу, під умовою, що вона погодиться робити необхідні праці. В вільний від обов'язкових праць час, ти можеш з ким хочеш поєднатись для наукового чи естетичного відпочинку. Отже ми вимагаємо від тебе 1200 до 1500 годин щорічної праці в одній з груп, що продукують їжу, одіж, житло або неклуються про гігієну, про шляхи сполучення і т. д., а за це ми даємо тобі все те, що ці групи продукують чи мусять продукувати». «Фабричні робітники будуть одночасно і землеробами». «Кожна праця буде приємна». «Потребу поставлять вище участі кожного в праці: буде визнано, що кожен, хто хоч в деякій мірі бере участь в продукції, має право на життя і навіть на приємне життя».

Не має сумніву, що в майбутньому всесвіт буде ґрунтуватись на подібному вільному користованню або розподілі продукції¹⁾. Прообразом комуністичного устрою, або принципу: »кожному по потребах, кожний по силах«, є родина, »община«, і, головню, родова організація далекого минулого. Можливість його в будучині доводиться обчисленнями, що ґрунтуються на певних статистичних і економічних даних²⁾. Але що до можливості переведення комунізму і, так би мовити, функціонування його продукуючого апарату, та забезпечення його при відсутности влади і права всіх на примус над всіма поодиноким або ґрупово взятими, то ми не знаходимо вистарчаючих на це доказів. Ми думаємо, що комуністична система розподілу буде можливою при передумові обовязковости не »в деякій мірі« праці, як каже Крапоткін (див. примітку на стор. 212), а обовязковости всеї тої праці, яка кожному рівно припадатиме в загальному плані і яку він буде здібний робити.

В обовязковости праці, будь то фізичної, будь то духової, будь комбінованої — по вибору самого працюючого, полягатиме в майбутньому примус до праці, буде »трудовий принцип« — принцип виконання всіма рівної з усіма іншими праці. Останнє не переступатиме меж, коли праця переходить в щось вже тяжке, втомлююче. Тільки в виемкових випадках якихсь народніх нещасть, то що, могло б і це статись і влада працюючих могла б вимагати та наказувати робити більше, примінити примус до праці. Але це був би, знов же, тільки примус всіх, організованої демократії в цілях удержання устрою свободи і рівенства, а не накинення гніту чи визиску.

Ми бачили, що примус не для насильництва, а організаційний, справедливий і необхідний, існував завше і в усіх дотепер відомих комуністичних організаціях, як у державних (родова — ґентільна держава, середньовічні комуні), так і в менших соціальних поєднаннях (громада, родина). Майбутня комуна комун Всесвіту не зможе базуватись на міліонах чи десятках міліонів нікого ні до чого *de facto* не зобовязуючих договорів.

¹⁾ В цьому зміслі, вважає себе і автор сеї праці комуністом.

²⁾ Див. докладні обчислення і докази в книзі: A. Bebel. Die Frau und der Socialismus. 50 вид. Штутгарт 1918 (зі стор. 388 і далі). Цілу низку доказів можливости цього і також деякі числові данні подає в „Розвитку соціалізму від утопії до науки“ Фр. Енгельс, який каже: „Змога заповнити при помочи суспільної продукції існування всім членам суспільности, яке не лише зовсім вистарчає матеріально і більшає з кожним днем, але також запевнює їм повне свободне виобразовання і приміненне їх фізичних і духових здібностей, та змога настала тепер вперше, але вона настала“.

Або анархо-індивідуалізм¹⁾ — і тоді не буде місця комунізму, або комунізм, але не анархія, себ-то комунізм, здійснений організованою волею і примусом над всіма і над кожним, себ-то держава соціалістичної демократії. Організація вільної продукції, збереження та забезпечення комуністичного розподілу, інтенсифікація всіх галузей життя, розвиток культури — вимагатимуть останньої, як форми людського співжиття, і при всесвітній інтернаціональній комуні національно-державних комун.

Ще кілька слів про погляди Крапоткіна на здійснення анархізму. Цей прийде в результаті соціальної революції, яка не буде зявищем кількох днів, а може продовжуватись чотири, п'ять років; доти, «доки не закінчиться преобразование суспільних та матеріальних відносин». Але соціальна революція буде не наслідком боротьби клас (про котру, по свідченню Я. Новомирецького в цій статті, Крапоткін, особливо в останніх роках свого життя, не міг навіть спокійно чути), а наслідком етичного переконання народу в її необхідності. Спершу буде лише руйнація всього: держави, дібр, власності і т. и.; по цьому прийде творення нового суспільства. Мораліст, ідеаліст, повний віри в добровільну солідарність, він думає. «що всяка диктатура — це смерть революції», що всякий революційний уряд, хоч би й обраний — це «хорий плід урядового фанатизму». «Ми самі зробимо все потрібне, не чекаючи наказів уряду». «Як тільки держава почне розкладатись, почнуть утворюватись вільні союзи»²⁾.

Сучасність яскраво виявила всю фантастичність цих передбачень і утопійність цих сподівань. «Вільні союзи» після чотирьох років революції в Росії і на Україні існують лише в місцях панування банд Махна чи подібних «анархістів». Там — дійсне бездержав'я; але комунізму там вже, безумовно, немає.

Загально, анархісти бачили завжди своє головне розходження з соціалістами-комуністами в ріжниці поглядів на державу. Бакунін, вважаючи комуністів державниками, авторитарцями, не вважав себе тому комуністом. «Наші стремління», каже оден з більш сучасних нам анархістів³⁾, «подвійного роду: ми стремимо до знищення приватної власності та до передачі всього необхідного для продукції до рук са-

¹⁾ Анархо-індивідуалісти виходять з засади повної, абсолютної свободи індивіда, вважаючи її остаточним ідеалом. На їх думку, «суспільне життя, себ-то упорядковане зовнішніми нормами життя людей, не можна сполучити з ним. Тому необхідною умовою анархізму являється такий розвиток техніки, при котрому кожна людина стане самодовільною господарською одиницею». («Анархізм в Росії», стаття Мих. Івановича в № 3 (1911 р.) журналу «Соціаліст-революціонер»).

²⁾ Ельцбахер. *Op. cit.* стр. 214.

³⁾ Див. № 1 журналу «Уліб і воля».

мого народу; в цьому ми сходимось з другими соціалістами. Але одночасно ми стремимо до знищення держави і в цьому ми з ними розходимось».

До часу останньої революції комуністи не ставили в площу схожості з анархізмом своїх уявлень про будуче суспільство по відмертю держави. До того ж анархісти жадають революційного знищення всякої держави, комуністи чекають на відмерте пролетарської державности. Тут ще великі відміни.

Одначе, тепер, коли і соціальна і соціалістична революція стають наче фактом в Росії, комуністи переносять свою теорію про відмерте держави в площу більш актуальну. Загальні вислови і речення Енгельса та Бебеля вони конкретизують і намічають, як ми бачили, докладніш процес відмирання або й просто повного знищення держави і всякої влади. Тим самим вони в цьому наближаються все більш і більш до анархістів, навіть інколи для будучини прибираючи собі цю назву. І вже не в поглядах на державу бачать самі вони головну свою ріжницю від анархістів. Її вони в цьому, противно Енгельсу, замовчують і справді ніби хтять звести до «немає». Але, безумовно, все ж вона існує тут і досі. Анархісти бо хтять безоглядного, безпереходового знищення її, комуністи ж чекають приходу відмертя держави в звязку з дальшим розвитком економічних сил соціалізованого господарства. Одначе характерізуючо-відмінним моментом вони вважають те, що анархісти в більшій мірі звертають увагу на розділення, ніж на організацію виробу, «хтять маси дрібних, самостійних комун, в той час, як комуністи хтять великого виробництва»¹⁾.

Ледве треба після всього висловленого нами вище ще раз доводити перевагу в цьому пункті других. Ледве чи треба також доводити ще й те, що якраз організація великого виробництва і є передумовою збереження і в майбутньому комуністичному суспільстві нових по суті, свободних по змісту, демократичних по всьому еству: держави і права. Найпоследовнішні анархісти комуністи і комуністи анархісти мають одне спільне: вони хтять а абсолютної волі кожної людини в майбутньому. Але це рівне бажанню знищити не лише державу а взагалі суспільство.

На цьому ми закінчуємо наш огляд всіх головніших вчень про державу. В самому викладі їх ми все робили уваги, якими освітлювали сильні та слабші місця тих чи інших з них, і давали при критичному розборі наше власне уґрунтованне найбільш, на нашу гадку, справедливих уявлень про державу та звязані з нею основні інститути.

¹⁾ Дпв. „Азбуку комунізму“ Бухаріна та Преображенського. Відень 1921, стр. 54.

В перших розділах ми старались дати повне представлення про зв'язані з нашою метою побічні питання. Основи права і єство його, наука про державу, походження і розвиток її від початків аж до наших руйнуючих «історичну» державність часів, — про все це вважали ми необхідним дати принаймні основне представлення, бо тільки по цьому можна зрозуміти всю вагу питання і єсть його, бо тільки по цьому ми можемо вважати уґрунтованими наші уявлення що до держави та її будучини.

Подаючи матеріял, ми не дбали про виборку тих думок, які підтверджували б тільки вірність наших власних, а старались ріжні напрями представити однаково об'єктивно і повно. Тому ми і подали в цікавлючій нас проблемі, оскільки то було можливо, рівномірно, як погляди буржуазних, так і погляди не буржуазних вчених: як уявлення юристів, так і уявлення економістів; як концепції матеріялістів, так і концепції ідеалістів.

Ми підійшли до кінця нашого вивчення держави і критичного огляду головніших: буржуазних, соціалістичних (комуністичних) і анархістичних теорій про неї. До повищого викладу повинні тільки додати ще кілька кінцевих замітків.

ДЕВЯТИЙ РОЗДІЛ.

Кінцеві замітки.

Ми зробили спробу загально представити організацію і єство держав: безкласової — родово-племінної; класових — буржуазної та соціалістичної; нарешті, майбутньої, знов безкласової — комуністичної, або, як ми її називали, держави соціалістичної демократії. Останньою має замкнутись діалектична тріада розвитку основного соціального інституту, розвитку, в якому і людській творчості — «духові» належить поважне місце.

Складаючи цей інститут одиниці — розумні істоти потребують життя в суспільстві; вони творять цілість не лише з огляду на істотний людям «*appetitus societatis*», але і з огляду на матеріяльну необхідність громадськи, соціально забезпечити своє індивідуальне ієтнованне. В одних часах в самому громадському співжиттю переважав одначе принцип еґоїстичного індивідуалізму; в других — альтруїстичного колективізму. Той синтез, що наближається, має дати вищу форму поєднання вільного, позбавленого своїх неґативних рис індивідуалізму з високо розвиненим колективізмом. Він гармонійно зіллє в єдність те,

що досі було діаметрально протилежним. Він забезпечить свободу кожного і дасть свободу всім. Він об'єднає механічну спілку з природною спільнотою; організацію з організмом.

В добу віддаленої старовини, на зародках людства і суспільства матеріальні потреби людських груп могли задовольнятися родиною в відокремленому і самостійному, самозадовольняючому, автаркічному господарстві, що не знало і не потребувало ані тісних зносин з іншими, ані обміну; воно цілком відповідало примітивним вимогам первобутньої людини, котра вільно і безконкурентно могла використовувати дари природи. Сучасне людство не може повернути до цих форм господарства. Продукційна діяльність одної одиниці або групи їх і наслідки її мільонами непомітних ниток зв'язані з діяльністю інших в усіх других галузях творчості. Світовий поступ іде в напрямі задоволення всіх потреб кожного, в напрямі утворення для кожного новітньої автаркії. До цього він дійде при соціалізмі, по утворенню єдиного плянового господарства в межах не вузьких — родинних, в межах навіть не державних, а всесередовищних, світових. »Праця по силах, споживання по потребах« — до цієї комуністичної автаркії іде й стремить від комуні примітивної, через приватно-конкуруюче господарство, продукційний поступ індивіда і цілого суспільства.

Останньою стадією розвитку людських відносин, яку ми собі уявляємо, є комуністичний устрій. Ми бачили, що анархісти і анархістичного взірця комуністи вважають слідуючим етапом анархізм. Але ми бачили також, що цей протилежить основам суспільного, організованого життя. Про те »все пливе«. Цю діалектичну формулу світового руху, дану ще античним філософом Гераклітом, треба прикласти і до суспільного буття. Комуністична державність розвиватиметься, вона творитиме нові форми людських взаємовідносин, але тепер закреслити цілий розвій комунізму будучини, вказати основи його найвищої остаточної фази, передбачити ту нову тріаду, яка прийде, як розвиток, по завершенню тріади — комунізм первобутній, клясовість, комунізм вищий, — не можна.

В різні періоди умови продукції, що тоді панували, вимагали тої чи іншої організації відносин поміж людьми. Ми бачили, що і в первісній організації їх і в розвинутій найбільш маркантною формою регулювання їх була держава. Нерозвинена, але базована на праві-моралі вже в родовім громадянстві, вона — яка тоді була ще внутрішньою єдністю — спільнотою, далі, в повільному розвитку дійшла вже, як механічна спілка, а не природна єдність до ролі керуючого, примусового фактору і продукційних і суспільних відносин. Але самі ж продукційні відносини в своїх змінах творили ґрунт і для набрання державою

в різні часи відмінної суті, творили ґрунт для переслідування нею різних цілей. З народньої демократії, що мала головно метою захист на вні та організацію родово-комунального виробу, вона перетворилась, в наслідок появи приватно власницьких відносин, в організацію сильних — маючих, ціллю котрої було задержати та охоронити новоусталені підвалини буття: пановання і визиск. З бігом часу, на початках незатушковано-одвертий визиск поневолених, експлуатація сильнішими слабших (рабство, кріпацтво) набрали нового змісту та нових форм; з'явився затушкований визиск немаючих (але політично рівноуправлених ніби з маючими) кляс, клясами пануючими пануючих націй, який (визиск) переводився шляхом грабіжницької експропріації буржуазією надвартости. Пануючі перетворили цілі нації в гнічені кляси (Україна, Ірландія, Індія і т. д.). Пановання одних і гнічення ними інших — такою була «висока», «ідеальна» ціль, якої здійснення стерегла буржуазна держава.

В зв'язку з стремлінням посідаючих капітал збільшити його, з зростом процесу акумуляції капіталу, з одного боку, і з виснаженням внутрішніх ринків збуту, з другого, стали необхідними завоювання нових місць для реалізації з зиском вибитої з пролетаріату надвартости. Оборона капіталізму і власности державою зливається з новою ціллю держави: завоювання національній буржуазії колонії. Держава, що відійшла вже давно від суспільства і стала по-над ним в XIX в., стає на службу капіталу вже як імперіялістична.

До цього часу в державі взагалі вбачали переважно слідуючі функції: а) захист всіх підданих: 1) на вні, 2) в середині і б) встановлення публичних установ для задоволення потреб громадян. Але фактично в буржуазній державности ці функції підпорядковувались вищезгаданий цілі і, тим самим, були лише, так мовити, юридично-фіктивні. Імперіялістична держава підпорядковувала їх знов новійшій — агресивній, що зводиться до заборчо-колоніальної політики і є результатом величезного розвитку продукції, який не знаходить задоволення в середині своєї держави і змушений підбивати під ноги капіталу другі держави чи чужонаціональні країни.

Клясова буржуазна держава відіграє не ту роль, яку повинна б відігравати держава взагалі. Замість встановлення і охорони упорядкованого і правового співжиття, замість забезпечення пановання справжньої демократії, вона обороняє силу меншости. Замість найвигіднішої форми організації продукційних процесів в інтересах всіх, вона є організацією визиску всіх небагатьома. Замість піклування культурними потребами і розвитком всіх, вона робить приступними свої публичні установи культурного змісту лише привілейованим, використовує навіть і їх для зміцнення відносин пановання і визиску (школа, преса і т. д.).

Поруч з державою втратило своє загальне значіння і право, яке зробилось також знаряддям і висловом вузько-класових домагань. Право, яке в первісній державі — спільноті було й мораллю, себ-то і внутрішньо вільно-обов'язуючим фактором, стало лише зовнішньо обов'язуючою нормою.

Однак розвиток продукційних відносин, з одного боку, і людський поступ, з другого, не в стані і далі триматись вже за вузьких, вже застарілих рамок капіталістичного устрою. Та сила, котра по мірі все більшого зросту людських потреб вимагала удосконалення форм продукції і по черзі розбивала родовий устрій, устрій, заснований на рабстві, далі феодалізм, кріпацтво, потім цехову організацію і ремісництво, превалююче землеробство та панування аграріїв, нарешті, велику мануфактуру і національний капіталізм, — та сила вдареє тепер вже по трестованій промисловості, по інтернаціональним фінансовим консорціумам, по вірним слугам капіталу: імперіялістичним державам. Капіталістичний устрій напередодні свого загибелі.

Апогей імперіялізму дійшов перед всесвітньою війною й під час її. В ній же — й завершення його. Довівши його і викликавши його систему до логічного кінця, війна прискорила психологічну і організаційну підготовку нової класи до перебрання влади. Пролетаріат дозріває до тої ролі, яку призначають йому умови продукції. Імперіялізм і капіталізм роблять героїчні зусилля, щоб врятуватись від загибелі. Але вони тепер і з'їдають одних одного. Тоді, як капіталістична система не в стані направити зруйнованого війною і миром економічного стану не то що цілого світу, а і самої Центральної Європи, імперіялізм і далі жене найбільші державні організації: Францію, Англію, Америку та Японію на нові колосальні мільярдні видатки уоруження, тримає ці держави (які б, може, при дійсній згоді і змогли б ще на якийсь час підтримати капіталістичний устрій), в стані озброєного чекання, підготовки нової світової війни, прискорення своєї ж загибелі.

Світова революція напередодні перемоги. Вона розпочалась, і хоч не виправдались надії на те, що вона одразу буде переможцем, хоч третій Інтернаціонал і помилився в надіях на її моментальний успіх, але немає сумніву, що вона вже йде, що протистояння класів, самих буржуазних держав ведуть до приходу нового синтезу, котрий прийде у вирі революції і буде соціалізмом. Політична і економічна рівність; знищення приватної власності і нею викликаних класів і класової державності; перехід від приватного господарювання, через принцип права на працю і права на продукт праці, до принципу праці по силах, споживання по потребах; перехід до соціалістичної демократії в обсягу політичного устрою і комунізму — в обсягу економічного, — ось ті моменти, які

ляжуть в основу майбутнього; ось ті підвалини, які определять будучі функції новітньої держави.

Остання, ставши знов природною (а не насильницькою) формою громадського сполучення вільнооб'єднаних в єдине організоване тіло — організм індивідів, спільного походження, культури, мови (нації), котрий на певній території матиме завдання осягати встановлену загальною світовою демократією частку вселюдської цілі; ставши спільнотою; — матиме функції: 1) організації продукції в межах своєї території, але в порозумінню з всіма державами сфедерованого Всесвіту; 2) охорони всіх в середині, базованої головно на гарантуванні всім здійснення прав на волю і здійснення прав на рівну участь в комуністичній продукції і розподілі; 3) публічної організації культурного життя. Держава майбутнього буде переважно мати той зміст, який вкладав у неї (помилково — взагалі у кожен) Кант, коли казав: »державою — це поєднання ряду людей під правовими законами«. Правові закони зліються, нарешті, з законами вічної справедливості, які означив Християн Томазіус. Ціль держави і права зведеться до здійснення принципу, наміченого ще формулою Беніамина Франкліна: найбільша сума щастя найбільшій сумі людей¹⁾. Право тоді справді буде здійсненням виразу про нього того ж Канта: волею кожного, обмеженого волею всіх.

Держава соціалістичної демократії виросте з держави диктатури працюючих, з необхідної перехідної класовості, для остаточного побороження всякої класової державності. Але, очевидно, і класова соціалістична держава не переведе ще ідеально у життя вище намічених функцій держави взагалі.

І в будучині волю не можна мабуть буде трактувати абсолютно необмежено. Ми бачили, що тоді лишаться права, як гарантована примусом воля індивіда. Права ж неможливі без обов'язків.

Необмежена, абсолютна воля — це анархо-індивідуалізм, який легко може вернути суспільство до такого стану, коли людина знов буде людині вовком. Необмежена, абсолютна воля — це і воля одного, наприклад, вбити другого. Така воля може легко перейти в злочинний егоїзм і зруйнувати всяку можливість колективізму. Крім вільних індивідуальних самообмежень мусять тому існувати завжди обмеження егоїзму — волі кожного, головно для забезпечення як волі колективу, так і самої волі (не грубо-абсолютної, а правової) кожного. Право будучини буде кодексом публічно зафіксованих вільних демократичних обмежень. Свобода всіх гарантуватиметься цим правом соціалістичної демократії і підвалинами його: незалежністю та економічною і політичною рівністю всіх. Обмеження тоді фактично будуть самообмеженнями.

¹⁾ Див. погляд Менгера на ст. 206.

Приватно власницька класова державність встановляла пановання одних над другими, забезпечувала визиск, була антикультурним і антиморальним фактом; державність соціалістичної демократії гарантуватиме всіх від пановання і визиску, від примусу — насильства; вона охоронятиме духову й політичну свободу, організуватиме працю так, щоб вона стала необхідністю, якої людина потребуватиме для природного розвитку свого і яка буде одночасно приємністю. Тоді і право матиме не свій сучасний антиморальний зміст насильницького примусу, а, на ґрунті економічної рівності, стане синонімом нової, свободної, соціалістичної моралі. Тоді і управління, замість організації пановання, стане організацією щастя всіх, не буде чимсь окремим від суспільства, а функцією цілого суспільства, яку лише виконуватимуть по черзі або по вибору його повсякчас відкличні представники. Тоді держава не буде вже величезним шлунком, що пожирає кольосальні податки, забезпечує щасте десятків чи соток і освячує страждання й злидні десятків і соток мільйонів, — а вдячним ґрунтом, який дасть плідні сходи розвитку добробуту, науки і щастя людства. Людина — працюючий віддаватиме свої знання і сили на боротьбу з природою, а не з іншими людьми. Нарешті, здійсниться тоді той ідеально-моральний світопорядок, про котрий мріяв Фіхте: коли запанує гармонія поміж людиною, морально-активною істотою, та природою — об'єктом ділання її.

Людей — працюючих об'єднуватиме в державі не насильство, а той договір, про який казав Руссо. Тільки тоді цей договір і загальна воля стануть, мабуть, мовчазним, але фактом, як були вони фактом і в прообразі будучини, в комуністичнім — родовім суспільстві.

Справедливо каже Єлінек: »збудоване на засадах колективізму вільне суспільство, якого домагаються і про яке мріють соціалісти, також уявляється в суті нічим іншим, як договірною державою¹⁾, при чому негується лише назва²⁾, котра нагадує про необмежений примус«. Але ця договірна держава — це неґація по суті, а не по назві класової держави.

Ми бачили, що й не всі соціалісти неґують саму назву держава. Менґер каже про »Volkstümlicher Arbeiterstaat«, Лоріа про »l'Etat limite«, інші про »народню державу« і т. д. Енгельс пропонує назвати те »щось«, що прийде на зміну »державі« — »Gemeinwesen«; Ленін — »комуною«. Але, як ми вияснили, хоч ці останні дають нові назви, хоч вони і зводять до мінімуму державність, все ж по суті і вони не являються анархістами, а визнають примус в інтересах цілого суспільства, себ-то хоч і неґують державу для будучини, неґують її не абсолютно.

¹⁾ Підкресл. наше. М. Ш. ²⁾ Підкресл. Єлінека.

»Держава«, як сучасна форма визиску, зникне. Держава, як організаційно-культурна єдність, як сукупність національних, психичних і економічних факторів, як духова частка інтернаціональної скупини цілого суспільства і як організаційна частка братерського міжнароднього федерованого союзу господарсько-культурного об'єднання — така держава ніколи не загине.

»Все пливе«. Але хіба не має людина, розумна істота, впливу на рух в суспільстві? Має, цього навіть не заперечував великий матеріяліст Маркс. До процесів, до руху, тому, ми не повинні ставитись пасивно, чекаючи, що він, як вищість, сам зробить все за нас. Правда, тепер життю примушує багатьох лишати свій ідеалізм і бажання прийняти активну, революційну участь в поступі людського прогресу. Але він все одно йде. Він стремить в напрямі до державности соціалізму і справжньої демократії. Хто не бажає бути лише свідком руху і поступу, але й учасником, справжнім учасником його, ті мусять працювати над прискоренням побіди безкласової держави соціалістичної демократії над всякою класовою, і тим вже антиморальною державою, і буржуазною і переходовою соціалістичною. Остання виня за першу, як ця релятивно була виня за феодальну. Але вона не ідеал. Ідеал — це майбутній грандіозний відсвіт первісної Комуні, це нова держава великої комуні будучого, держава панування волі, рівенства, братерства, праці і духу.

Важніші друкарські помилки.

стор.:	рядок:	надруковано:	треба:
5	4 згори	проводить	провадить
7	3 —	перестають	перестали
—	4 —	перестали одверто	перестали і одверто
10	12 —	насильства	насильство
11	9 знизу	мети	теми
—	1 —	спиняється	спиняються
14	8 згори	(котрої... суспільства)	котрої... суспільства
—	6 знизу	частинні	частини
16	10 —	захищало	захищали
21	14 —	воно, право	воно право
27	6 —	бугь	будь
33	6 —	штаб	штат
36	4 —	сучасних визиску	сучасних — визиску
38	15 —	ціла	ціла
—	1 —	кляси.	кляси).
42	19 —	виразникам	виразником
45	11 —	зрозуміння	з розуміння
48	19 —	инших договорів	инших „вільних“ догово- рів
51	8 згори	заверечують	заперечують
—	9 знизу	злочинами	злочином
59	2 згори	яко	яка

стор.:	рядок:	надруковано:	треба:
63	9 —	сприяли	сприяло
64	3 знизу	ж не вимагається	ж вимагається
67	4 —	ролю такі	ролю і такі
69	9 згори	життя в	життя — в
—	2 — прим.	хоч і не належать	хоч і належать
72	14 знизу	форма	форми
73	9 —	яких вони	які вони
76	3 32 прим.	нишу. Другою кастю	відмінну... Другу касту
82	17 знизу	всю людскість“	Летурно „всю людскість“
84	5 —	елементів	елементів ²⁾
89	17 —	римської	римській
92	7 —	спливом	впливом
97	15 —	її загибілю	її (абсолютної влади) загибілю.
99	8 згори	як виявило	яке виявило
—	11 —	нового змісту	новий зміст
101	6—7 знизу	такими... інститутими як рівності	такими... інститутами, як інститутами рівності
104	14 згори	підбитими народом	підбитими, народом
105	6 знизу	ображеного	ображеного
107	18 —	капіталістів	капіталістами
111	3 — прим.	Rev.	Rev.
112	6 —	по який	по яким
113	11 згори	розрушенню	зруйнованню
115	4 згори прим.	консорціями.	консорціуми.
122	9 —	і як. Після	і як, після
—	2 знизу	погляд, цілком	погляд цілком
123	8 —	працюючих:	працюючих —
—	9 —	конституують —	конституують —
125	17 —	вимовив	висловив
130	13 згори	специфічної	специфічною
131	1 знизу	них	тих
136	4 —	його	її
140	19 згори	єдину волю	єдина воля
152	2 знизу прим.	дикун“	дикуна“
154	1 згори	яко такий	яко така
—	6 —	розуміння	розуміння,
156	10 —	правової	права
157	6 —	безглузде	безглуздо
—	1 знизу прим.	влада-держави	влада держави
158	8 —	людей,	людях,
—	4 —	не був „дитинячи чудесним“	був „дитинячи чудесний“
159	5 —	формі право	формі, право
—	2 — прим.	її членів.	їх членів.
160	3 —	держави,	державу,
—	4 згори прим.	вчення	вчення
163	7 — прим.	зло.	зло;
166	4 —	анархістів-кому-	анархо-кому-
—	8 —	бездержавники	бездержавники.
172	7 —	Та яку	Та, яку
173	6 —	конституції“	Конституції“
175	12 —	власности.	власности“.
—	16 знизу	лорія	Лорія
176	2 згори	нагадують	гадають
177	1 —	„повної“	„повний“
180	14 —	саморук	саморух
181	5 знизу	природи	природу
184	7 згори	демократії	демократії.

стор.:	рядок:	надруковано:	треба:
191	9	знизу	урівняння
196	17	згори	певну
198	10	—	бездержаві.
—	1	—	утопінне
201	13	—	свободи
202	15	—	У цього
206	8	знизу прим. або повного	або „повного
208	2	— прим. або маси,	або маси“.

З М І С Т.

	стр.
Переднє слово	3
Від Видавництва	3
Вступ	4—12
Перший розділ. Зміст і історія наук про право і державу	13—45
Другий розділ. Наука про походження держави і безкласова родова державність	46—72
Третій розділ. Розвиток класової держави і її головні істо- ричні типи	72—108
Четвертий розділ. Класово-соціалістичний тип держави	109—129
Пятий розділ. Бство буржуазної класової держави та бур- жуазна наука про державу	130—162
Шестий розділ. Соціалізм і держава	162—180
Семий розділ. Комунізм і держава	180—199
Восьмий розділ. Анархізм і держава	199—216
Дев'ятий розділ. Кінцеві замітки	216—222
Друкарські помилки	222

SOMMAIRE.

Etude du droit et de l'état, et son histoire.
Théories sur l'origine de l'état; le clan comme organisation politique.
Formation de l'état de classes et les principaux types historiques de l'état.
L' état de classes et les théories nonsocialistes de l'état.
Le socialisme et l'état.
Le communisme et l'état.
L' anarchisme et l'état.

Institut Sociologique Ukrainien

Siège principale à Kiev

Bureau à l'étranger à Vienne, VII., Kirchengasse 41/26, Castaldo.

Publications de l'Institut

(sous la direction du Prof. M. Hruchevsky).

Série internationale (en français):

Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIX siècle avec une préface de M. Antoine Meillet, Prof. au Collège de France, 8°, XXIV+144 p., 1921.

Abrégé de l'histoire de l'Ukraine, par Michel Hruchevsky, Prof. à l'Université, 8°, VIII+256 p., 1920.

Géographie économique de l'Ukraine, par Jean Fechtchenko-Tchopivsky, Prof. à l'Ecole Polytechnique (en préparation).

Histoire abrégée de la littérature ukrainienne (en préparation).

Série ukrainienne:

Les origines de la société, par M. Hruchevsky, 8°, 328 p., 1921.

Théorie de la nation, par V. Starossolsky, Prof. à l'Université, 8°, 144 p., 1922.

L'Etat et la Société socialiste, par N. Chrag, 224 p.

Les bases sociales du développement de l'art, par D. Antonovytsch, Prof. à l'Université (en préparation).

Etudes et documents:

Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. M. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève, 8°, 212 p., 1922.

Etudes et documents relatifs à l'histoire de la révolution en Ukraine: L'Ukraine en 1917-1920, par P. Chrystiuk, vol. I, II, III et IV, 8°, 152+202+160+192 p.

— *La Galicie en 1918-1920*, par Mich. Lozynsky, 8°, 228 p., 1922.

Bibliographie ukrainienne sociologique et socialiste, 1871-1920, par J. Kalynytsch (en préparation).

En vente: Paris, Marcel Giard, 16 rue Soufflot, V-e.

Genève, A. Eggimann, rue du Marché 40.

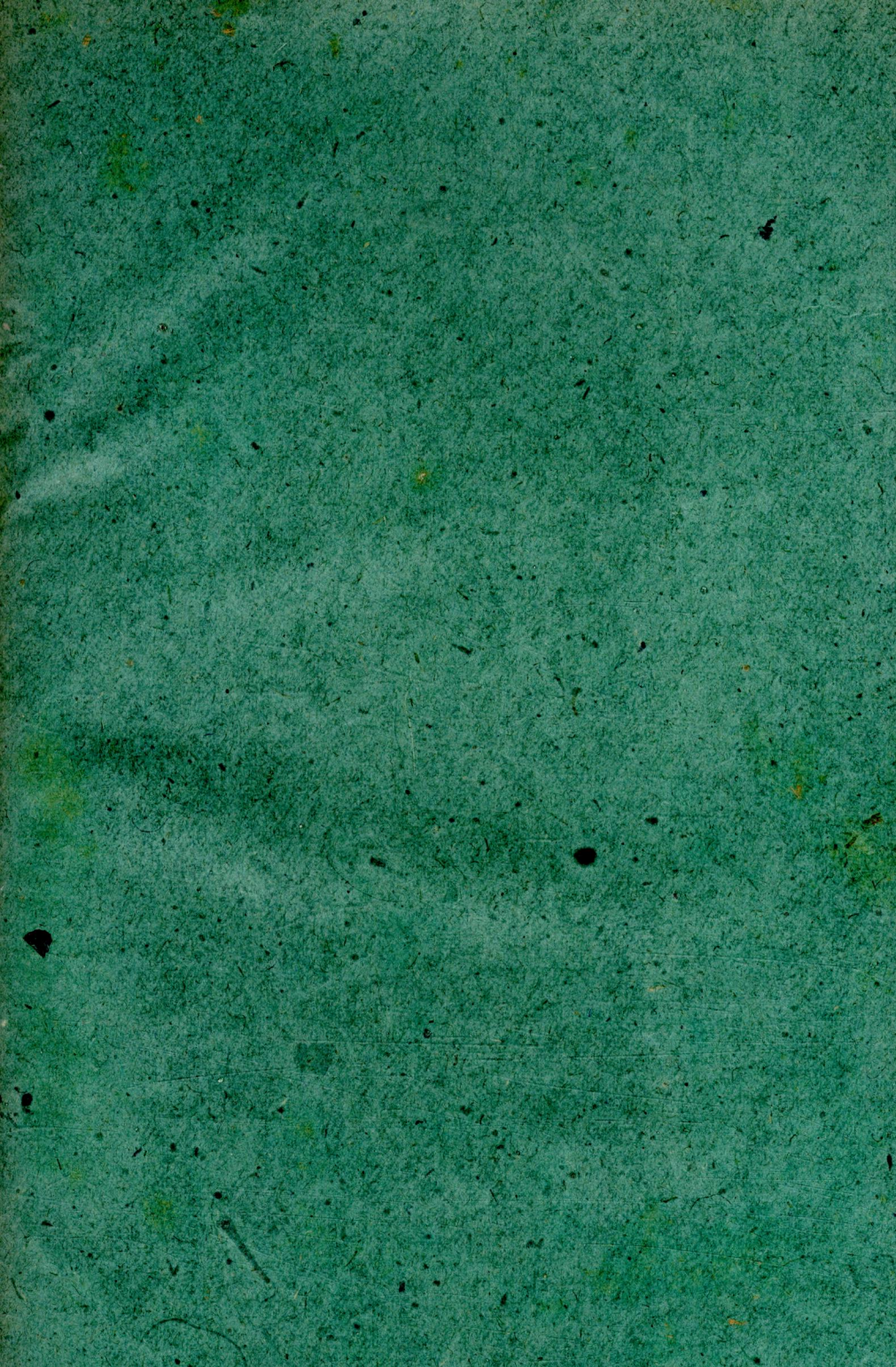
Prague, Librairie Ouvrière, Hybernka 7.

Berlin, Buchhandlung „Freiheit“, Breitestrasse 8-9.

Vienne, H. Goldschmidt, I., Wollzeile 11.

Lemberg, Librairie de la Société Chevtchenko, Rynok 10.

366

672
5528
1986

793

БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

II 30877

30877

М. ШРАГ.
ДЕРЖА-
ВА І СОЦ.
СВІДІЛЬ-
СТВО.

Український Жіночий Конгрес

Між націоналізмом і фемінізмом

В днях 23—27 червня ц. р. відбудеться у Станиславові **I. Український Жіночий Конгрес** скликаний з приводу 50-ліття заснування першого жіночого товариства під проводом Наталії Кобринської. Аналогічне українське жіноче товариство на Буковині повстало в 1894 році також і в Чернівцях, під проводом **п. Ольги Кобилянської**.

Ініціатором і організатором Конгресу є діючий нині на З. У. З. і на європейській як і американській еміграції — **Союз Українок**. Наскільки ми з'орієнтовані, намічений з'їзд заповідається під організаційним оглядом цілком таки імпозантно. Окрім масових зголошень делегаток і учасниць зі суто українських земель, заповіджено теж численну участь делегаток з української, головноріч з американської еміграції. Зголосили теж своє особисте прибуття, або принайменше надіслали свої привіти також різні чужинки, делегатки чуже-національних, прихильних українству жіночих організацій. Та як широко і успішно цей з'їзд не випавби, в силу існуючих умов він не буде і не може бути **всеукраїнським** Конгресом. Бракуватиме представниць українського жіноцтва зі С. У. З.

Проте нема двох слів: в тих територіально-організаційних рямцях, як їх накреслюють з гори існуючі політичні умови, наші жінки мають під організаційним оглядом доволі щасливу руку. Організаційний розвиток Союзу Українок напратязі останнього півтора десятка літ свідчить добре про організаційний зміст і енергію західно-українського жіноцтва. Зроблено багато роботи на місцях і на еміграції; вловлено й досить широко розбудовано стичність з чужонаціональними жіночими організаціями. Для міжнародньої пропаганди української справи, а принайменше для її міжнародньої популяризації цей контакт наших жінок з чужинцями був і є незвичайно корисний. Осьтак нема підстав думати, аби цей з'їзд не мав під організаційним оглядом вдатись.

Український Жіночий Конгрес і все те, що на йому буде розважуване і вирішене вважаємо саме в теперішній час, в добу нашого лихоліття справою особливо важливою. Йде нам в першу чергу про ті **ідейні змісти і програмові субстанції**, які найдуть свій вислів в обрядах і постановах Конгресу. Нема сумніву, що найбільш підставо-

вим завданням Конгресу може бути тільки те одне: Чітко визначити для його учасниць, а за тим і для загалу українського жіноцтва ідеологічну і організаційну маршруту на грядучі літа. Без вирішення цього завдання Конгрес розминеться зі своїм властивим покликанням. Організаторки Конгресу безумовно здають собі справу з цього, що в загальному розвитку української національної справи немало залежатиме власне від цього, якими дальшими, розвитковими шляхами піде ідея організованості українського жіноцтва.

Тимчасом нема підстав, аби в існуючому стані річей бути за перебіг — і головне! — **за ідеологічні висліди** цього Конгресу занадто спокійним. Поминаючи на цьому місці низку питань підряднішої ваги, спинимось тільки на **головній** проблемі, яка на нашу думку висувається на **чільне** місце Конгресу. А власне: Союз Українок, як підставова організація, яка цей Конгрес скликає і яка взагалі формує підставові програмово-ідеологічні проблеми українського організованого жіночого життя, вносить зі собою вже немовби **автоматично** на обради Конгресу підставову ідеологічну ділему, яка внутрі самого С. У. ділає вже від низки літ. Цю ділему у всій розтягlostі сформулувала мимохіть сама голова С. У. **п. Мілена Рудницька**, займаючи вже давніше в українській пресі слово на конгресові теми.

Осьтак читаємо в „Ділі“ зі 7. IV. ц. р. в одній з передконгресових статей **п. М. Рудницької**, що хоч українське жіноцтво вже сильно в собі зрізничковане, проте, все те, що оте наше жіноцтво зі собою єднає, є сильніше від цього, що його роз'єднує. „Нас усіх — пише **п. М. Рудницька** дослідно — єднає **ідея національна і ідея жіночого руху**“. Ті дві речі: ідею **національну** і дею **жіночого руху** називає авторка побіт себе одним душом, як речі у своїм змісті, якщо вже не тотожні, то принайменше рівнорядні і в собі ані трохи не суперечні.

Тимчасом вся істота справи власне в цьому, що коли ті дві ідеї додумати у їхній **змістовості** до самого кінця, то виявляється, що замість чинником **єднання**, обидві ті ідеї брані разом є і **мусять** бути по силі своєї невідхильної внутрішньої логіки якраз чинником розбиття і роз'єднання.

Останнім висновком зробленим з ідеї національності може бути тільки **націоналізм**, як зам-

Sygn. VI 1. Pr. 235/34. Wyciąg z protokołu wspólnego posiedzenia, niejawnego. Sąd okręgowy Wydział VI 1. karny we Lwowie w składzie Przewodniczący S. S. O. T. Będaszewski, S. O. dr. J. Locker i dr. L. Dworzak jako głoszący u. w sprawie konfiskaty Nr. 15 czas pisma pt: „Peremoha“ z daty Lwów dnia 1. czerwca 1924 r. do Sygn VI 1. Pr. 295/34., na posiedzeniu niejawnym w dniu 5. czerwca 1934 r. po wysłuchaniu zdania Prokuratora Sądu okręgowego we Lwowie postanawia: uznać za usprawiedliwioną dokonaną dnia 2. czerwca 1934 r. przez Prokuratora Sądu okręgowego we Lwowie konfiskatę czasopisma pt: „Peremoha“ Nr. 15 z daty Lwów, dnia 1. czerwca 1934 r. zawierającego w artykule pt: „Po wyborach“ a) w ustępie od słów „z wyborczych“ do „inszoho“, b) od „szczo je w nych“ do słów „ci wybory“, c) w ustępie „P. S. wże“ do końca artykułu znanioną występuku z art. 170 k. k. — zarządzić zniszczenie całego

nakładu i wydać w myśl § 493 p. k. zakaz dalszego rozpowszechniania tego pisma drukowanego. Zarazem wydaje się odpowiedzialnemu redaktorowi tego czasopisma nakaz, by orzeczenie niniejsze umieścił bezpłatnie w najbliższym numerze i to na pierwszej stronie. Niewykonanie tego nakazu pociąga za sobą następstwa przewidziane w §. 21 ust. druk. z dnia 17 grudnia 1862 Dz. p. p. ex 1853 t. j. zarządzenie za przekroczenie na grzywnę do 400 zł. Uzasadnienie. Ogłoszenie drukiem wymienionego wyżej artykułu ma na celu szerzenie fałszywych wiadomości o akcji wyborczej do Rady miejskiej we Lwowie, a które to wiadomości mogą wywołać niepokój publiczny. Według §§ 437, 489, 493 p. k. oraz §§ 36 i 37 ustawy prasowej jest zatem powyższe postanowienie uzasadnione. Przewodniczący T. Będaszewski wr., Protokolant R. Barszak wr. Za zgodność: Lipanowicz kierownik sekr.

кнена в собі, суцїла світоглядна категорія. Націоналізм розуміємо тут не з пункту бачення якоїсь специфічної партійної доктрини, як вони оце в тїм чи іншїм випадку формулюються, на нашому ґрунті. Хто всецїло і позитивно стає на ґрунті національної ідеї, мусить з невідхильною конечністю дійти до концепції націоналізму в його найширшому свідоглядному розумінню і з цього поробити всі практичні життєві висновки також в ідеологічній постановці української жіночої справи.

З другої сторони, кінцевим висновком із ідеї т. зв. **жіночого руху**, як він формувався на західно-європейському ґрунті на протязі 19 і 20 віку і як його на практиці розуміє теж **Союз Українок** — може бути тільки **фемінізм**.

Але **націоналізм і фемінізм** це дві цілком різні дечі, два радикально супротивні собі ідео-

логічні світи, які кожен на свій спосіб і в **повній суперечності** один до другого розв'язують підставові питання жіночого життя і його організованості. Казати, що нас єднає ідея національна і рівночасно ідея фемінізму, це ж стільки само, що казати, що нас єднає рівночасно й вогонь і вода. Основну розривну ідеологічну суперечність тенденцій націоналізму і фемінізму скриває в собі С. У. не від нині. Якщо Конґрес справді не схоче розминутись зі своїм засадничим покликанням, то наше жіноцтво мусітиме вибрати на ньому котрусь одну із тих двох ідеологічних можливостей і рїшитись кудю йому далше йти: тими шляхами, що їх показує ідеологія націоналізму, чи теж тими дорогами, як їх визначає т. зв. **визвольницький фемінізм**. Між тими двома дорогами нема ніякої стежки посередньої, ані можливості компромісу. Дозволимо собі мотивувати отаке наше становище дещо близче.

Як націоналізм розуміє жіночу справу

У своїм прегарнім рефераті п. загол.: **Дещо про ідею жіночого руху** відчитаному на зборах „Товариства Українських Жінок“ на Буковині дня 14 жовтня 1894 р. **п. Ольга Кобилянська** висловила між іншим в той спосіб:

„**Природа** журиться лише своїми вимогами. Про **ідеальні** вимоги, не творючи їх, вона не журиться. Отже **ростинне**, дійсне життя є підставою в життю людини... отже й жінки“. (Збірник „Покора“, Харків 1929. Вид. Кооп. „Рух“).

А далі:

„Уводячи жінку в життя природа... каже лише: **Ось ти, і жий!** Так вона каже й до чоловіка“.

Тими двома реченнями сеніорка українського жіночого руху геніальним просто інстинктом окреслила цілу проблематику жіночої і **чоловічої** справи. Паде тут передовсім засадниче слово: **природа!** „Ось ти, і жий“ — одне і друге так, як це визначає сама природа. Але ж якщо мова йде про оту **природну**, підставову життєву ситуацію жінки, то для її окреслення п. О. Кобилянська вжила досконалого попросту у своїй ляпідарності вислову: „**ростинне** дійсне життя“... В чотирі десятки літ після О. Кобилянської, оте поняття „ростинне життя“ як підставову тенденцію з існуванням **кожної** жінки розвинув один з найбільших мислителів сучасного світа німець Освальд Шпенґлер у цілу вичерпуючу систему. На жаль, рямці цюї статті не дають можливості розвинути її тут хочби в основоположних лініях.

Так є в житті, в цілій біологічній поставі кожної правдивої жінки є передовсім щось **ростинноподібне**. Через історію цілого людського роду біжать поруч себе й нераз поперек себе дві розбіжні тенденції, дві різні історії. Одна з них **жіноча**, наскрізь ростинна, суто біологічна, **інстинктивно** наставлена передовсім на збереження і поширення гатунку самого по собі, отже родів, кланів: племен, націй у її найсутнішому біологічно-расовому перебігу. А далі, побіч цюї історія **мужеська**, визволена вже подекуди від природи, свободніша формуюча світ і оточення по лінії тих чи інших усвідомлених ідей. З року на рік, зі століття в століття, у безконечній черзі

поколінь і тисячеліть кожна справжня жінка виконує тільки те одне своє підставове завдання: збереження роду. В тому напрямку є наставлене ціле природне світовідчування жінки, ціла її політика. Її основним змістом є завжди тільки те одне: здобуття чоловіка — не для його самого, — але задля придбання дітей, синів. Кільки б жінки й не „емансипувались“, ця одвічна жіноча політика прорветься на поверхню все знову і знову. Недавно один німецький ілюстрований журнал вмістив дві характеристичні світлини під заголовком: „Чи для **цього** боролась лейді Пенкгерст?“ Як відомо лейді Пенкгерст усе життя боролась за рівноправність англійських — і не тільки англійських — жінок, за їх виборче право, за низку інших практичних життєвих постулатів. Одна зі згаданих світлин представляє, як оту провідницю боевих суфражеток арештує поліція на вулиці; вона борониться, чотирьох поліцаїв підриває її у воздух, відносить до поліційного авта на руках. Картина є справді потрясаюча у своїй реалістичній брутальності. Але побіч друга картина: 20 літ пізніше. Англ. жінка здобула вже всі ті права, за які боролась пані Пенкгерст. Як їх використала? Показана **типова** англійська панянка нинішніх днів, як заглядає до зеркала при торбинці і карміновим штифтиком поправляє собі лінію уст. Що їй виборче право? Вона хоче **тільки одного**: подобатись. Це її одинока, правдиво жіноча політика, при котрій завжди блідне все інше. Образ цюї **одиної** політики, яку знає і визнає жінка накреслив **Б. Шов** у своїм капітальнім творі: Чоловік і надчоловік.

Осьтак, **дійсною жінкою**, пра-жінкою, відвічним типом повного здійснення жіночості є не великоміська любка доби цивілізованого декадансу, ніяка ібзенівська „Нора“ чи якась інша „товаришка життя“, але нею є тільки жінка, як **мати**. Цілий змісл, ціле її життєве природне, оте ростинне покликання заклочене в понятті: батько її дітей і її діти. Але цюю пра-жінкою і праматіррю цілих націй і рас є тільки і головно здоровий соціально тип **селянки**.

В добі найсильнішого і найбільш інтенсив-

ного розцвіту великих національних культур не існує на протязі цілих тисячеліть ніяке спеціальне ані „мужеське“, ані „жіноче питання“. Нікому й до голови не приходить можливість існування такої квестії. Люди живуть тоді попросту **природно**. „Ось ти — і жий!“ так, як каже голос інстинкту. Тоді однаково чоловік що й жінка здійснює кожне свою політику, отже жінка політику фізичного збереження і племінного поширення раси, чоловік же політику культурного й ідейного формовання цюї раси. Особливо ж не заіснює ніяке т. зв. „жіноче питання“ так довго, як довго якась національна культура родиться й виростає безпосередньо зі своєї землі, у нерозривній генетичній, органічній сполучі з хліборобським станом даної нації. Всі великі **продуктивні** творчі національні культури повстали тільки на здоровій хліборобській основі, все одно чи для ілюстрації цюї тези будемо брати за приклад античні Індії, Вавилон, Єгипет або Рим, чи на ґрунті Європи мова буде про творчі культури Англії, Франції, Німеччини чи й України.

В цьому аспекті власне тип **селянської родини** з її природним поділом життєвих функцій є не тільки пра-взором і фундаментом будови нації, як соціологічного організму, але й теж найдосконалішим з можливих розв'язанням природного відношення чоловік — жінка. Націєтворча вага того типу родини є величезна. Не запускаючись в аналогії й порівняння у відношенні до інших культуротворчих націй світа, назвемо тут деякі лише підставові історично-соціологічні типи українських, у засаді скрізь хліборобських родин, котрими творилась **ціла** наша **позитивна** історія. Отже того роду культуротворчою силою була осіла й вросла в землю хліборобська (!), багатодітна **варяжська родина**, все одно княжа чи дружиннича. Того роду хліборобською націєтворчою родиною, була сім'я нашого **осілого** козака, однаково, чи це мова про пана полковника на його волості, чи про рядового бунчужного товариша на його хуторі. Того роду хліборобською родиною була по типові життя і продукції також наша галицька парохія. Можна би тих історичних типів українських родин виспецифікувати розуміється ще куди більше. Важне от що: з них і ни-

ми творилась українська нація. З тих історичних типів українських родин творилися, розросталися і щораз більші простори землі захоплювали у своє посідання цілі роди, князівські, дружинницькі і козацькі клани, а далі покоління творчої галицької інтелігенції переважно священничого походження. **Родина є, була і буде завжди праджерелом, ключем з якого пливе існування і здоров'я всякої нації**.

Не були натомиць того роду націєтворчим типом ніякі українські татарські люди, ніяка безженна й безплідна, розгульна Січ Запоріжська. У ще більшій мірі не є того роду і силою більшості нашої сучасної міської інтелігенції, особливо ж її молодші покоління. Виглядає це на справжній глум нашої історії, що про націоналізм, розбудову нації, про расизм говорять чи радше багато горлає племя справжніх евнухів, тисяча джигунів, цілковито нездібних до цюго, аби вміти закласти оту родину, про котру стільки теоретично балакають. Коли мова йде про український жіночий рух, то це явище соціологічно остільки зрозуміле, що на ґрунті, де наша мужеська молодь щасливо перемінилась у розполітизовану справжню Січ Запоріжську, цілі покоління українських дівчат не є в стані, попросту не мають **за кого** виходити заміж. Тоте ж зрозуміло, що організуються, що створюють собі можливості прожитку, варстати праці, словом: еманципують. Вже нині панує у нас отой соціологічно парадоксальний стан, що при всій своїй принциповості, твердості і „мужеськості“ — не мужчини у нас женяться, але радше виходять „заміж“.

Повернім однак до властивої теми. Осьтак одним із краєугольних каменів ідеології націоналізму є позитивне і наскрізь творче відношення до **ідеї родини**, як підстави існування і здорового формування нації і раси. В цьому аспекті не чоловік але передовсім жінка **як мати** є фундаментом розвитку родини і нації. **У виконанні своєї материнської повинності лежить найважливіше національне і соціалполітичне завдання української жінки**. Але з цюго постулату випливає природо-мірно ціла завершена в собі програма практичного життєвого поступовання, яке само собою вимагає окремого розгляду.

Фемінізм

Коли націоналізм робить добро нації своїм найвищим наказом, то в цьому скривається передовсім категоричний постулат оборони родини перед явищами всякого розкладу, звідки він і не приходив би, отже також того розкладу, що його вносить в здорове родинне життя модерний **фемінізм**. Зроджується він тільки у великому місті, в умовах де чоловік і жінка відриваються від безпосередньої стичности зі землею і з неї перестають черпати свої животні соки. Щойно у цивілізаційних умовах великого міста жінка починає бути **проблемою**. Кінчається природне, оте **родинне** життя жінки, а починаються оті ідеальні наскрізь штучні вимоги, про котрі говорить п. Кобилянська, що їх собі створює сам чоловік, а не — природа. Отже це є передовсім великоміський чоловік, що відірваний від усіх тих само-

зрозумілих вязань що їх створює хліборобський тип життя і котрий живе в місті не душею а вже самим тільки інтелектом, завдяки осьтому інтелектуалізові ставить вкінці все, що тільки існує на світі, під знак запиту. Усе робиться релятивне. А в цьому і жінка. Цей чоловік сам собі робить з жінки „сфінкса“ і „загадку“ й так довго ломить собі над нею голову, що врешті жінка починає сама вірити словам і книжкам цюго чоловіка й сама переконуватись у свою загадочність, проблематичність і своє життєве екстра-становище. Так зроджується т. зв. жіноче питання.

З філософічних й соціологічних змістів поняття **націоналізму** випливає з залізною невідхильною konieczністю, що цей світогляд розуміє націю як спільноту, як організм, в противенстві до поняття людських механічних збірнот. Але по-

няття спільноти є іманентне заперечення соціологічного **індивідулізму** і всіх його висновків у виді лібералізму, демократизму — а в тім і фемінізму. Націоналізм підпорядковує інтерес одиниці інтересові спільноти. Навпаки, індивідуалізм ставить на перше місце інтерес одиниці. На жіночому відтинку робить це власне фемінізм.

Завдяки його ідеології жінка перестає думати перед усім іншим про інтерес родини як цілості, а починає думати передовсім про **себе**. Іншими словами: відкриває свою індивідуальність. Родина, обов'язки материнства починають відчуватись, як непосильний тягар. „Замість дітей починає мати душевні конфлікти“ — каже Шпенглер. Як перший її неминучий наслідок визволення індивідуальності жінки приходить з початку обмежування й регуляція народин. А далі цілковита безплідність. З початку виправдується це економічними мотивами, потім не виправдується вже зовсім. Подружжя перестає бути підставовою клітиною життя й розросту раси й нації а робиться „вищою духовою спільнотою“.

Справжній мужчина, селянин жениться з **матір'ю** своїх дітей; у добі фемінізму починає йти не про це, аби мати дітей, але аби себе „розуміти“. В першій випадку сходяться зі собою пра-сили природи, які не питають ані про причину, ані про виправдання, бо природа каже попросту: ось ти, і жий!; в другому ж випадку сходяться зі собою не дві космічні сили, але дві **інтелігенції**. Любов замінюється в еротику, а на ще „вищій“ ступені „поступу“ у перверсію.

Фемінізм **визволює** жінку. Від чого? Постепенно але й послідовно від всього того, що це слово в собі природно заключає. Каже **Шов**, що „жінка не може виемансипуватись, якщо вона рівночасно не знехтує своєї жіночості, свого обов'язку супроти чоловіка і дітей, супроти суспільності, супроти закону і супроти всього іншого — за винятком своєї індивідуальності“. (B. Shaw: Ibsen) І справді: першою ознакою фемінізму є те, що жінка починає затрачувати свою жіночість. Говориться вправді в теорії фемінізму, що його істотою й чільним завданням є поглиблення й розвинення специфічних цій й питомих вартостей жінки. Але на ділі все це кінчиться тим більшою — маскунізацією, уподібненням до мужчини. І то у всьому — починаючи від одягу й кінчаючи на титах мужеської суспільної праці. Досі фемінізм нічого специфічного не потрафив видумати, але тільки піти скрізь і у всьому в сліди й на дороги давно витопані мужчинами. „Визволення“ жінки не означає усунення перешкод, які лежать на шляху до розвинення **специфічних вартостей жіночості**, але означає визволення від тих обов'язків, які на жінку накладає природа по силі своїх одвічних законів. Одним з неминучих результатів розвитку фемінізму є смерть, знане так добре в історії велике умирання цілих рас і націй, як його ілюструє у безлічі прикладів вселюдська історія. Поміж індивідуалізмом феміністок й по-святою для національної спільноти в рямцях інтересу нації нема і не може бути компромісу.

Український націоналізм не є і не може бути реакційний

Злослива протинаціоналістична пропаганда залюбки закидає націоналізмові його „реакційні“, „назадницькі“, „колтунські“ тенденції — особливо у відношенні до жіноцтва. Всі противники націоналізму, всі ті, яким з тих чи інших причин залежить на розкладі національної ідеї взагалі й окремих націй зокрема, починаючи від найбільш поміркованих демократів, а кінчаючи на ярих більшовиках, працюють силою різноманітних сугестій й перекирвань, аби цей відтінок націоналістичного світогляду зробити для жіноцтва як найбільш несприємливим. Якщо націоналізм підіймає боротьбу з фемінізмом, то стається це не для того, аби зіпхнути жінку зі „здобутих нею позицій“ знов, до стану обезправленої „рабині свого чоловіка і також не для того аби прогнати її до дітей і до кухні тай обмежити її заінтересування до прислівних чотирьох німецьких К.“ (Kleider, Küche, Kinder, Kirche) отже до одягу, кухні, дітей і молитовника.

Не може ж бути для правильно зрозумілого націоналізму нічого більш огидливого, як реакційна ідеологія всякого колтунського міщанства, яка звела суспільну вартість жінки виключно до kwestії розплоду пліус посагова трансакція. У великому перевороті двох останніх десятиків літ, у якому заломилась міщанська культура 19 століття, європейська жінка, втиснута тілом і умом в давлячі шнурівки і фішбінкові життєві формули, справді **повернула** до своїх підстарових людських прав.

Епоха у котрій жила ця жінка з пташиним мізком, у задусі фальшивого сентименталізму й нужденних любовних романсів була справді безконкурентно погана, сумна і понура. Якщо вже звати націоналізм реакцією, то він є нею не тільки у відношенні до цивілізованого великоміського розбещення найновішої доби, але й не менш сильною реакцією у відношенні до епохи і світогляду життєвого колтунства, яке потрапило спрепарувати жінку на образ і подобиє якогось несамовитого просто гомункулюса.

Чи не хоче і не стремить до цього український націоналізм, аби наші жінки, дочки і сестри, наші дівчата і суджені були освічені, розумні, культурні і під всяким іншим оглядом повновартісні? Чи питання шкільництва, якнайширшої народньої освіти однаково для обидвох полів не є одним з найбільш пекучих питань української національної політики? Якраз в часі, коли в Станиславові збирається український жіночий Конгрес — у Львові викінчується нова середня школа для українських дівчат фундації бл. п. дир. Іллі Кокорудза. Це ділає мов справжній символ. Але ледви чи того роду фундації, як і жертвенність українського громадянства у розбудові свого шкільництва, однаково для хлопців що й для дівчат, є заслугою акцій і пропаганди „фемінізму“ і висловом тиранії українського чоловічого світа. Все це родиться з джерел куди глибших українського світовідчування, ані ж їх голосять підставові тези фемінізму. Навіть найбільш фанатична

феміністка не буде хіба твердити аби українська історія якось спеціально кривдила жінку. Українські історичні жіночі постаті від княгині Ольги починаючи а кінчаючи навіть на п. Рудницькій не мають потреби скаржитись на якусь спеціальну брутальність українського чоловічого світа.

Нема мабуть другої такої нації на світі як власне українська, котра виявила в перебігу своєї історії стільки уваги у відношенні до свого жіноцтва, як саме наша. Аби в правильну площину ставити розв'язку питання організованості **українського жіноцтва**, треба для цього виходити не зі зачитаної поступової інтелектуалістики західного фемінізму, **але сягнути глибоко до скарбниці наших історичних традицій**: там можна не раз найти куди ціннішу розв'язку, як доктрина ліберальних суфражеток. Аби правильно розв'язати **українське** жіноче питання в рямцях нації, для цього требаби знати розвиток українського особливо ж звичаєвого права як воно формувало й окреслювало на протязі століть суспільну позицію української жінки; треба бути здібним усіма нервами вжитись в культурні змісти **українського** життєвого побуту, вслухатись в мову українського національного мистецтва, особливо ж української народної пісні, аби зрозуміти **природну, нашій національній культурі відповідаючу й гідну цієї культури суспільну позицію жінки**.

Жалко, що в програму рефератів на Конгресі не вставлено саме такого, підставового.

Українка була завжди в своїм громадянстві вільною людиною. Вистарчить привіняти до її традиційної життєвої позиції соціальну позицію московської жінки аби зрозуміти оту безконечну безодню, яка ділить ці два світи: у них світ уроджених рабів, у нас світ людей вольних — помімо сотень літ політичного поневолення. Вистарчить приглянутись нашим старим жіночим портретам, обличчям всіх тих наших гетьманських чи полковниць, аби побачити в них горду глибину свого не тільки жіночого але й найбільш безпосереднього **людського** себепочуття і достоїнства. Ніщо так може не характеризує комплексу тих питань як власне те, що тільки на нашому ґрунті повстало поняття — **дружина**, яке ставить жінку побіч чоловіка — не як щось підрядне, але як цілком щось рівнорядне — як приятеля, друга. Наш нарід інстинктивно шанує жінку; навіть наша найбільш вульгарна мова ще є салітовою мовою в порівнянні до цих епітетів, якою потрапляє оточувати жінку мова інших націй, не згадуючи вже про москалів.

У всенароднім відчутті повновартісним чоловіком є тільки оженений; старий парібок чи стара дівчина є у нас темою загальної насмішки. Історія української літератури не знає полемік ані випадів проти жінки, так як вони цвіли цілими століттями на заході чи на сході; у нас ніколи не горіли масові костри, на котрих палено чарівниць і відьм. Все ж це не є ніяка ідеалізація українства типу хлопоманії 19 віку — але тільки поворот до глибоких психічних джерел й тих світовідчуттів й суспільних поглядів, на котрих будувалась ве-

лика — але якже замулена нині всякими „ізмами“ **українська національна культура**.

Отже у висновку: не якесь спеціальне визволення жінки, але **визволення нації** є нашим великим історичним завданням. У своїй вільній хаті **українська жінка має зайняти і займе те природне становище як його визначають українській жінці високоартісні в тому відношенні традиції української національної і звичаєвої культури**. Внутрі своєї нації Українка не була ніколи поневоленою, але завжди вільною людиною; не чимось „нищим“ або „вищим“ від свого чоловіка, але вартістю **абсолютно рівнорядною**, хоч по цілій своїй психобіологічній структурі — **іншою**.

Існування двох суперечних ідеологічних тенденцій в українському жіночому русі отже націоналізму й фемінізму не є випадкове. Складаються на це дві різні причини: Перша з них лежить в історично політичному положенні нашої нації самому по собі. Від 1914 р. живчик українського національного життя бється підвищеним ритмом: нація переживає добу своїх великих зривів, змагань і катаклізмів. Це не могло лишитись без впливу на життєву поставу нашого жіноцтва. Стремління до організації, до чину, до освідомленої активної співучасті у життєвих процесах і змаганнях нації є по боці нашого жіноцтва цілком природним відповідником до стремлень і змагань українського мужеського світа. У велику переломову добу нашої національної історії українське жіноцтво не хоче залишатись позаду. Звідси зроджується серед нашого жіноцтва в своїх психічних засновках наскрізь позитивна тяга до організованого себевиявлення, як одного зі співчинників в освідомленім формуванні нації. Осьтак національна ідея, ідея визволення нації, а за тим **націоналізм** як ідеологічний вислів тих тенденцій, є тим властивим підставовим джерелом, з якого бере свій початок і черпає свої сили ідея українського жіночого руху.

Цю здорову тенденцію замулюють нашою зі зовні, зачитані, наскрізь великоміські ідеї фемінізму. Повторюється оце на нашому жіночому організаційному відтинку те саме, що трапилось у великих розмірах в історії нашої політики — доби великої революції: підставові питання українського національного життя розв'язується обов'язково всуміш і в неминучій сполучі з найбільш „поступовими“ ідеями європейського заходу, дарма, що вплив тих ідей був на нашому ґрунті попросту убивчий. Тими „великими“ гаслами були: демократія, лібералізм, соціалізм. На жіночій відтинку є ним — фемінізм. Всі ці ідеї є рівнорядні, того самого походження й ідеологічної породи — усі витвір заперечуючої націоналізм „визвольної індивідуальності“.

Завдання стоїть ясно: **Український жіночий рух повинен і може здорово жити й розвиватись, черпати свої ідеологічні й організаційні сили тільки з джерел української національної ідеї**. Інакше — буде тільки шкодити у великому ділі формування нації.

Поширюйте круг передплатників „Перемоги“!